

त्याच्या गैरहजिरीत महाबोधि सभेचे काम अनवरत्न नंबाच्या एका सिंहली तस्ण गृहस्थावर सौंविष्णवांत आलें होते. हा गृहस्थ फार अव्यवरिशत होता, असें माझ्या ऐकाच्यांत मागाहून आले. परंतु त्या वेळी त्याच्या स्वभावाची पारख होण्यास कांही साधन नव्हते. मी सभागृहांत उत्तरलो. पण जेवणाखाणाची पंचाईत त्या दिवसापासूनच भासू लागली. अनवरत्नानें माझी काळजी मुळीच लावून घेतली नाही. मठाहि या प्रसंगी पूर्वीप्रमाणे माझे पुढे काय होईल, याची मुळीच पर्वा नव्हती. हिंदुस्तानी, संस्कृत आणि इंग्रजी या तीन भाषांचे व्यवहारापुरुतें ज्ञान असल्यामुळे उत्तर हिंदुस्तानांत कोणत्याहि ठिकाणी प्रवास करण्याला मी तयार होतो, व भिक्षेवर निवाह करण्याची माझी तयारी असल्यामुळे मार्गांत पेटापाण्याची अडवण घडणार नाही, अशी माझी खाची होती; आणि यदाकदाचित् उपासमारीची पाढी आली तरी ती सहन करण्यास मी सज्ज होतो. तेव्हा कलकत्यांतील श्रीमंत लोकांशी याच्या करण्याच्या भरीस न पडतां दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशी कलकत्ता सोडून पायवाटेने सुंवर्षपर्यंत प्रवास करण्याचा मी बेत केला. वाटेंत कोणी तरी तिकीट काढून दिल्यास आगाडीने प्रवास करावा, नाहीं तर पायी चालावै असा विचार होता. अमुकच ठिकाणी आणि अमक्याच दिवसांनी पौचावै असा निश्चय मुळीच नव्हता. जातां जातां लोकांच्या रीतिभांती आपणास समजाव्या, आणि हिंदुस्तानाच्या निरनिराळ्या प्रांतांची माहिती व्हावी हात्त घेतु होता.

कलकत्याला आव्यावर दुसऱ्याच दिवशी स्वतःच्या हाताने एक झोळी व एक सखलादीचे मोठे चीवर मी शिवून तयार केले; आणि माझी सर्व पुस्तके अनवरत्नाच्या स्वाधीन केली. त्यांत माझी गोवंते सोडल्यापासून लिंहून ठेविलेली रोजनिशी होती. ती स्वतः कागदांत चांगली बंधून व मोहोर करून अनवरत्नाच्या स्वाधीन केली व नीट व्यवस्थेने ठेवावी असें त्याला बजावून सांगितले. पण त्याच्या निष्काळजीपणाने तेवढी रोजनिशीच गहाळ झाली! (इतर पुस्तकांपैकी बहुतेक पुस्तके १९०७ साली धर्मपाल याने माझी मला परत दिली.) इतकी सर्व सिद्धता ज्ञात्यावर एक-दोन दिवसांच्या आंतच सकाळी सूर्योदयाच्या पूर्वी मी कलकत्ता सोडला, व वाट विचारीत हावरा स्टेशनापर्यंत आलो. तेथून बंगल-नागपूर रेल्वेच्या बाजूने मी हळूहळू प्रवास केला. त्या दिवशी माझ्या झोळीत बालून आणलेली केली आणि पाव यांवरच मी निवाह केला. रात्री कोठे निजलों याची आठवण राहिली नाही. दुसऱ्या दिवशी सकाळी आंदूल स्टेशनावळ पौचलो. झोळीत कांहीच शिळ्क नसल्यामुळे जेवणखाणाची तरतूद पहिल्याने पहावयाची होती. म्हणून गंवांत गेलो.

तेथें शीतलप्रसाद नंबाचे उदार बकील रहातात असें मी कोठेसे ऐकिले होते. कदाचित् आंदूल येथील स्टेशनमास्तरानें मला हैं संगितले असावै. मी सकाळी आठ वाजण्याच्या सुमारास गंवांत गेलो. शीतलप्रसाद आपल्या ओसरीवर कुळाशीं संभाषण करीत बसले होते. मला कशाला आलां, असा त्यांनी हिंदी भाषेत प्रश्न केल्यावर, केवळ जेवण्यासाठी असा मी त्यांना जबाब दिला. त्यांना ही थळाच बाटली असावी! कांही

द्रव्याची मदत पाहिजे कीं काय वगैरे प्रश्न त्यांनी विचारिले, पण मला दुसरे तिमरे कांही नको ३-मूळ वेळा एक जेवण पाहिजे, व माझ्या नियमाप्रमाणे तें बागा वाजण्याच्या आंत पाहिजे, असें मी निश्चून संगितले. त्यांनी मोळ्या आनंदानें जेवण देण्याचे कबूल केले. ते म्हणाले, “एवढैच पाहिजे असेल तर येथून दुमरीकडे जाण्याची मुळीच गरज नाही. येथे स्वस्थ बसा. बागा वाजण्याच्या आंत तुम्हांला माझ्या शक्त्यनुसार भोजन देण्यात येईल.” त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे मी आंदूल गंवांत दुमरीकडे न जातां तर्यंच बसून राहिलो. अकरा वाजण्याच्या सुमारास स्नानासाठी मला त्यांनी अपल्या नोकराबरोबर नवीन तयार केलेल्या चांगल्या तलावावर पाठवून दिले, व माझे स्नान आयोपल्याबरोबर स्वतः माझ्या जेवणाची व्यवस्था केली. बंगली पद्धतीप्रमाणे पुष्कळशा भाज्या वगैरे पदार्थ होते. भोजनोत्तर त्यांनी मला कांही द्रव्य घेतां की काय, असा पुनः प्रश्न केला. पण द्रव्य जवळ ठेवावयाचे नाहीं असा माझा निश्चय सांगून व भोजनदान केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून मी आंदूल स्टेशनाचा रस्ता धरिला.

आंदूलचा स्टेशनमास्तर व असिस्टंट स्टेशनमास्तर हे दोनहि खिस्ती गृहस्थ होते. परंतु त्यांनी मला फारच औदायनि बागविले. त्या दिवशी सकाळीच असिस्टंट स्टेशन-मास्तरांने आणि माझे संभाषण झाले होते; तेव्हां मीं त्याला असा प्रश्न केला, कीं, एखाद्या गार्डीत गार्डिंगा डब्यांत बसून मला मिदनापुरपर्यंत जातां येईल कीं काय? तेव्हां तो म्हणाला, “तुम्ही पेसेंजर ट्रेनमधून गेलांत तरी मिदनापुरच्या स्टेशनावर कोणी विचारणार नाही. माधु संघासी आहे उंसे म्हणून सोडून देतील. शिवाय आणण एखाद्या ओळखांच्या गार्डीला तुमच्यासंवंधाने सांगून ठेवू.” पण तिकिटावांचून प्रवास करणे मला गरस्त वाटले नाही. मी त्याला म्हणालो, “गार्डीने जर आपल्या डब्यांत बसून मला नेले तरच मी जाईन, नाहीं तर साध्या पेसेंजरच्या डब्यांतून मीं तिकीट असल्याशिवाय जाणार नाही.” शेवटी त्यांने माझे म्हणणे खुव स्टेशनमास्तराला कळविले. त्यांनेहि मजबिविश्वायी पुष्कळ सहानुभूति दाखविली. पण पेसेंजर ट्रेनमधून जाणरे, गार्ड लोक तुझांला आपल्या कंपार्टमेंटमध्यें प्रणार नाहीत, असें तो म्हणाला. त्याच दिवशी दुपारी एक गुडस ट्रेन आंदूल स्टेशनावरून मिदनापुरला जाणार होती. त्या ट्रेनचा गार्ड स्टेशनमास्तराच्या चांगल्या ओळखांची होता गुडस ट्रेनमधून माझी जाण्याची त्यारी असल्यास तो गार्ड मिदनापुरपर्यंत मला सुखरूप पोहोचवील, असें स्टेशनमास्तर म्हणाला. मलाहि ही गोष्ट पसंत पडली, आणि मी त्या ट्रेनमधून मिदनापुराला आलो. त्या ट्रेनचा गार्ड देलील रिहर्साच होता असें घाटते. तोहि माझ्याशी अत्यंत स्लेहभावाने वागला. आपली बैठक त्यांने मला देऊन टाकली आणि स्वतः उभ्यांनेच प्रवास केला.

मिदनापुरला पोहोचल्यानंतर स्टेशनावर रहात असलेल्या दोन-तीन दक्षिणी रेल्वे कार-कुनांची मीं गांठ घेतली; पण त्यांकडून पुढच्या प्रवासाला मदत होण्याचे चिन्ह न टिमल्यामुळे स्टेशनावरून मिदनापुर शहरांत जाणाऱ्या रस्त्यावरून मीं संथरणे चालू लागलो. शहराच्या जवळ पोहोचल्यावर रस्त्याच्या डाव्या बाजूस एक गार्डी उभी

असलेली आढळली. तेथें दोन-तीन बंगाळी गृहस्थ उभे होते. त्यांना शहरांत जाणारा रस्ता हाच की काय, असा मी हिंदी भाषेत प्रश्न केला. त्यांनी, हात आहे, असे उत्तर दिल्या-वर मी पुढे चालू लागलो. पण त्यावरोवर असलेला दुसरा गृहस्थ वाईबाईने मजजवळ घेऊन म्हणाला, “तुम्हांला संस्कृत भाषेत बोलतां येतें काय ?” मी म्हणालो, “होय, संस्कृत भाषेत मला चांगले बोलतां येते, व इंग्रजीहि मी बोलू शकतो.” तो ग्हणाला, “ही जी आमची गाडी उभी आहे ती आमच्या राजेसाहेबांची होय. हे राजेसाहेब संस्कृताचे मोठे भोक्ते आहेत. त्यांनी संस्कृत भाषेत एक ग्रंथ देवील लिहिला आहे.” मी म्हणालो, “तुमच्या राजेसाहेबांशी मला कांही कर्तव्य नाही. तथापि त्यांची इच्छाच असेल तर संस्कृत भाषेत बोलण्याला माझी हक्कत नाही.”

इतक्यांत राजेसाहेब तेथे आले. हे जातीने ब्राह्मण असून यांचे नांव कृष्णप्रसाद की दुसरे असेच कांहीं तरी होते. मिदनापुर जिल्ह्यांत यांची मोठी इस्टेट असून खुद मिदनापुर शहरांत एक मोठे घर (ज्याला बंगाल्यांत कचेरी असे म्हणतात) होते. योडा वेळ संस्कृत भाषेत संभाषण ज्ञाल्यावर राजाने आपल्या गाडीतून आपल्या कचेरीत येण्याविषयी मला सांगितले. परंतु मला पायीच चालत जाऊ द्या, असे मी म्हणालो. त्यांनी विशेष आग्रह केला नाही. आपल्या वरोवर असलेल्या एका गृहस्थास माझ्या वरोवर ठेवून ते निघून गेले. रात्र ज्ञाल्यावर मी राजेसाहेबांच्या कचेरीत जाऊन पोहोचलो. ते दुसऱ्या दिवशी गंवाला जाणार होते, व त्यामुळे त्यांना त्याच रात्री पुष्कळ कामेकांजे पहावयाची होती. त्यांची भेट न घेतां जबल्याचा एका पटवींत माझे चीवर पसरून व त्याची दुसरी बाजू पांघरून मी स्वस्थ झोपी गेलो. प्रवासानें थळून गेल्यामुळे मला गाढ झोप लागली. अकरा वाजण्याच्या सुमारास घोष आडनांवाचे वकील मजपाशी आले, आणि त्यांनी मला जागें केले. रात्री फराळ करण्यासाठी राजेसाहेबांनी फार आग्रह केला. पण दुपारी बारा वाजल्यानंतर जेवीत नसतो असे सांगून मीं त्यांचे समाधान केले. दुसऱ्या दिवशी आपल्यावरोवर आपल्या गांवीं यावें, असा त्यांनी फार आग्रह केला. परंतु माझा प्रवासाचा बेत आधीच ठरला असल्यामुळे त्यांच्या विनंतीला मान देतां आला नाही. आपल्या मंडळीला सांगून मला नागपुरपर्यंत तिकीट मिळवै अशी त्यांनी व्यवस्था करून ते आपल्या गांवीं गेले. दुसऱ्या दिवशीं मी घोष वकील यांकडे जेवलो, व राजेसाहेबांच्या ओळखीच्या गृहस्थावरोवर स्टेशनावर आलो. राजेसाहेबांनी आगि त्यांच्या मित्राने जमविलेल्या वर्गांतून माझे तिकीट घेण्यांत आले, व शिल्क राहिलेल्या पैशांतून बांगेत खाण्यासाठी त्याने मिठाई घेऊन दिली.

नागपूर-मुंबईची धांवती भेट

दुसऱ्या दिवशी दुपारीं नागपुरास पोहोचलो. मिठाईवर क्षुधाशमन करण्यांत आल्यामुळे जेवणाची फिकीर नव्हतीच. परंतु रहावें कोठे व उद्यां कसें होईल याची तेवढी काळजी होती. तसाच रेशेनावरून शहरांत गेलो. तेथें प्लेमाचा एकच कहर उड्हून गेला होता.

लोक घरेंदोरे टाकून बाहेर रहावयास गेले होते. तेव्हां आश्रयस्थान मिळांगे फारच कटीण क्षाले. बनिये वाणी कीं असेच दुसरे दोघेतिथे जण मला भेटले. ते आपसांत म्हणाले, “हे कोणी तरी आर्यसमाजिस्ट गृहस्थ असावे ! येथे यांच्या मतांशीं पटणारा गृहस्थ कोणी दिसत नाही ! माधवराव पाढ्ये तेवढे यांचे स्वागत करतील.” त्यांतील एक जण मजकडे बदून मला म्हणाला, “तुम्ही माधवराव पाढ्ये वकील गंवाबाहेर रहावयास गेले आहेत तेथे जा; ते तुमची सर्व व्यवस्था करतील.” मी पाढ्ये वकील यांचा शोध करीत करीत संध्याकाळीं सहा वाजण्याच्या सुमारास यांच्या तंबूवर जाऊन पोहोचलो. ते केस चालविण्यासाठी बाहेरगांवीं गेले होते व रात्रीच्या गाडीने परत येणार होते. मला त्यांच्या कनिष्ठ बंधूने ‘त्यांच्याशीं काय काम आहे ?’ इत्यादि बरेच प्रश्न विचारले. पण सविस्तर उत्तर देप्याच्या भरीस न पडतां मीं थोडक्यांत त्यांना सांगितले, कीं, “माझे विशेष काम कांही नाही. केवळ एक दिवस येण्ये आश्रय मिळावा व माधवरावांना भेटून जावें यांपटीकडे येथवर येण्याचा माझा दुसरा हेतु नाही.” रात्रीं कांही म्हाण्याविषयीं मला त्यांने विचारले. पण मी रात्रीं जेवीत नसतो असे सांगून मी त्यांच्या तंबूत चीवाच्या शय्येवर स्थ॒श्य झोपी गेलो.

श्रीयुत पाढ्ये वकील रात्रीच्याच गाडीने आले. आल्यावर माझे वर्तमान त्यांना समज-लेंच असावें. पण त्यांनी मला उठविलं नाही. दुसऱ्या दिवशीं ते जरा उशिराच उठले, व तदनंतर माझीं व त्यांची भेट झाली. मीं, आडगडा न ठेवितां, बौद्ध आहें वगैरे हकींगत त्यांना निवेदन केली. ते सुधारेण्ये पुरस्कृते अभ्यासुळे माझ्या धर्मींतराचदूल त्यांना वाईट वाटले नाही. ते म्हणाले, “बुद्ध झाला तरी तो आमच्या प्राचीन महार्षीपैकीं एक, व त्याच्या मताला अनुसरल्यानें मनुष्य वाटतो असे मी मुर्दीच समजत नाहीं. मि. ओकाकुरा नांवाचे एक जपानी बौद्ध येथे आले होते व ते माझ्याच वर्षीं रहात असत. आतां तुम्ही उगाच इकडे न फिरतां येथेच स्वस्थ विश्राति ध्या व जे कांहीं धर्मचिंतन कराव्याचे असेल ते येथेच करा.”

कांहीं दिवस नागपुराला रहाऱ्ये मला इष्ट वाटले. श्रीयुत पाढ्ये यांनी माझ्यासाठीं एक लहानसा तंबू तयार करून दिला. खाली गवताचा विळाना तयार करून त्यावर मी निजत असे. पाथ्यांच्या तंबूदोजारीं आणली दोन-चाच विन्हाडे होती. या सर्व मंडळीकडून मला थोडीथोडी भिक्षा मिळत असे. पाढ्ये यांनी एक उथळ मातीचे मांडे आणून दिले होते, यांत मी जेवीत असे, व आंघोळीसाठीं आणि पाणी भरून ठेवण्यासाठीं दुसरा एक बडा होता. आंचवण्यासाठीं एक गाड्ये होते. तात्पर्ये:—

मृत्पात्रमात्रविभवश्चोरासंभोगचीवरः ।
निर्भयो चिह्निष्यामि कदा कायमगोपयन् * ॥

* मातीचे पात्र एवढेंच माझे वैभव व चोराला वापरतां येणार नाहीं असे चीवर (जबल ठेवून) मी देहाची परवा न करतां निर्भयणे कधीं संचार करीन !

या शांतिदेवाचार्योच्या सदिन्हेचा त्या थोडक्या दिवसांत मीं चांगला अनुभव घेतला.

श्रीयुत पाढ्ये आणि इतर मंडळी यांच्या तंत्रप्राप्तसूत्र माझी वस्त्रकुटिका बन्याच अंतरावर होती. तेथें सापाची व इतर विस्त्र प्राप्त्यांची आणि चोरांची फार भीति होती, तथापि रात्रीविगर्त्री मीं खुशाल इक्डून तिकडे फिरत असें; गवतावर निजत असें. सरासरी आठवडा किंवा दीड आठवडा मीं येणे काढला. परंतु कायमची वरती करणे शक्य नव्हते. श्रीयुत पाढ्ये गांवांत रहावयास गेल्यावर या जंगलांत मला रहातां आले नसते. कां की रोज मिक्सेसाठीं चार-पांच मैल चालत जावै यावै लागले असते. तेव्हां नागपुर सोडून मुंबईवरून बनारसपर्यंत आणि तेथून कुशिनगरे ला जावै, असा मीं माझ्या मनाशीं वेत केला, आणि तो पाढ्ये यांना कळविला. त्यांचे म्हणणे असें होतें, कीं, नागपुरावरून मीं सराळ बनारसला जावै. पण मी म्हणाऱ्यो, “या वेळी मला सुंबढीची बाजू एकवार पहावयाची आहे. मी पुण्याला होतो. परंतु सुंबढी पाहिलेला नाही. येथून जवळ उमरावती आहे ती देखील मला पहावीशी वाटते.” पाढ्यांनी विशेष भवति न भवति करतां श्रीयुत गोविंद नारायण काणे, वकील (उमरावती) यांना माझ्यासंवंधाने पत्र लिहून मला दुसऱ्या दिवशीं उमरावतीचे तिक्कीट काढून दिले.

मी उमरावतीस अपरात्री पोहोचलो. एवढ्या रात्री श्रीयुत काणे यांना त्रास देऊ नये म्हणून स्टेशनांतील थर्ड क्लास वेटिंग रूममध्ये फारश्यावर झोपीं गेलो. त्यासुळे दुसऱ्या दिवशीं आमांशाचा विकार होऊन माझी प्रकृति एकाएकी बिघडली. सकाळीं काणे वकील यांच्या बराचा थांग लाविला. त्यांनी माझे आगतस्वागत फार चांगले केले. एवढेच नव्हे तर श्रीयुत दादासाहेब खापडे^१ वैरै गृहस्थांची त्यांनी मला ओळख करून दिली. तेथें बौद्ध धर्मसंवंधाने मीं एक व्याख्यान यावै असा मंडळींचा आग्रह पढत्यासुळे मीं ‘बुद्धाचा मध्यम मार्ग’ या विषयावर तेथील थिअॉसफिकल् लोजमध्ये व्याख्यान दिले. श्रीयुत खापडे अध्यक्षस्थानीं होते. त्यांनी बौद्ध धर्मावर अनुकूलच टीका केली. एकंदरीत व्याख्यान सर्व मंडळीला आवडले. असावै. परंतु मराठींत बोलण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग असल्याकारणाने मी व्याख्यान कसे बठेल या विवंचनेत होतो.

श्रीयुत काणे यांनी सर्वस्वी माझा भार घेतला. तिक्कीटचे पैसे त्यांनीच टिळे किंवा वर्गीणांच्या रूपाने गोला केले, याचा मला पत्ता लागला नाही. सुंबढीस श्रीयुत हरि सीताराम ईक्षिन, सॉलिसिटर, यांना आगाऊ पत्र लिहून त्यांनी माझ्या आगमनाचे वर्तमान कलविले, व उमरावतीहून निष्पापूर्वी तार देखाल केली. एवढे करून देलील त्यांचे समाधान झाले नाही. ते झणाले, “जर तुमची हरकत नसेल तर तुमच्या कुटुंबासाठीं आणि मुलीसाठीं मी यथाशक्ति कांहीं रक्कम पाठवीत जाईन.” या त्यांच्या

२१. यांचे सर्वंघ नाव गणेश श्रीकृष्ण खापडे. बन्हाडातील एक नावाजलेले वर्काल, टिळकांचे अनुयायी, उत्तम वक्ते, आणि सामाजिक नि गजकंय कार्यकर्ते, या नायाने त्या काळ्यात त्यांची लोकमान्यांच्या खालोखाल राष्ट्रीय पुढाऱ्यांत गणना होत असे.

तौदार्यवद्दल मीं त्यांचे फार आभार मानले, पण देणरी घेण्याचे नाकारले. “माझा मेहुणा डॉक्टर आहे व आपल्या वहिणीचा भार सहन करण्याला तो समर्थ आहे; तेव्हां आपण उगाच काळजी बाळांगू नका,” असे सांगून मीं त्यांचे समाधान केले.

सारा तीन की चार दिवस उमरावतीला माझा मुक्काम होता. तेथून सुंबढीला आलो. दादर येथे गाडी बदलून मीं परस्पर वांद्याला गेलो. श्रीयुत दीक्षित यांनी तेथे गाडी व एक माणूस स्टेशनावर पाठविला होता. त्यांने मला त्यांच्या बरी नेले. त्या दिवशीं दीक्षित यांच्या बरीं कांहीं विशेष कार्य होते, किंवा रविवार म्हणून कांहीं पाहुणेमंडळीस त्यांनी जेवावयास बोलाविले होते याची मला आतां आठवण नाही. तेथे श्रीयुत दामोदर गोशे पाढ्ये वैरै मंडळी आली होती. वेदान्तावर त्यांचे व माझे बराच वेळ संभाषण झाले. श्रीयुत दामोदरकर आडनांवाचेहि एक गृहस्थ त्यांच्याकडे आले होते. त्यांनी माझ्या धर्मांतरावद्दल पुण्य दुःख प्रदर्शित केले. विशेषत: सारस्वत जातीला एक हुणार माणूस मुकला व सारस्वत जात त्याला मुकली, याचदूल त्यांना अस्यंत वाईट बाटत होते!

दीक्षितांनी दुसऱ्या दिवशीं मला आपल्याबरोबर सुंबढीला नेले, आणि एक भाड्याची गाडी करून देऊन त्यांच्या एका नातटगाड्योबर सुंबढीतील किंवेक प्रेक्षणीय स्थळें दाववून आणिली. यामुळे मला आणली वेळ घालविष्ण्याचे कारण राहिले नाही. त्याच दिवशीं रात्रीच्या गाडीने मी बडोद्याला गेलो. श्रीयुत दीक्षित यांनी त्यांचे बडोद्याचे मित्र श्रीयुत रामचंद्र हरि गोखले यांना आगाऊच माझ्यासंवंधाने लिहिले, व रात्री अकराच्या गाडीला स्टेशनावर येऊन तिक्कीट काढून देऊन मला गाडीत बसविले.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं गाडीच्या वेळीं श्रीयुत गोखले बडोदा स्टेशनावर हजर होते. माझ्या पोषाकावरून त्यांनी मला ओळखलेले व आपल्या गाडीतून बरी नेले. त्यांच्या बरी जेवणाला यांची सोय फार चांगली होती. पण एक टिव्हिसपेक्षां जारत तेथे मला रहावयाचे नव्हते. तेव्हां मीं त्याच दिवशीं रात्रीच्या गाडीने उज्जयिनीला जाप्याचा वेत केला. गोखले यांनी स्टेशनावर येऊन उज्जयिनीचे तिक्कीट काढून दिले; व आणली कांहीं स्पष्ट ते मला देत होते परंतु ते मीं स्वीकारले नाहीत.

उज्जयिनीला या वेळीं प्लेग होता. आमचे जुने मित्र केळकर मारतर वैरै मंडळी गांवाचाहेर रहात असत. मीं त्यांचा कसाजसा फत्ता लाविला. माधव कॉलेजचे त्या वेळचे प्रिनिसपॉल श्रीयुत देक्कणे यांच्या तंबूत किंवा श्रीयुत केळकर यांच्या झोपडीत राहिलो याची बरोबर आठवण नाही. या सर्व मंडळीचे गुरु शीलनाथ नावाचे एक वैरागी त्या वेळीं देवास येथे रहात असत. त्यांना अवश्य भेटावै असा सर्व मंडळीचा आग्रह पडला. म्हणून उज्जयिनीहून देवासपर्यंत चोवीस मैलांचा रस्ता मीं चालू गेलो. परंतु या ग्रेज्युएट मंडळीच्या म्हणण्याप्रमाणे उज्ज्वल धार्मिकपणा या बुवामध्ये मला आढळला नाही!

एका लहानशा टैक्डीबर त्यांच्यासाठीं एक गुहा तयार केली होती, व गुहेबाहेर एक भली मोठी धुनी घडाघड जलत होती. बुवाला नमस्कार न करतांच मीं जवळ जाऊन बसलो। हे खुद बुवांस व त्यांच्या शिष्यशाखेस आवडलें नसावै! बुवाला कांहीं प्रश्न

विचारले. परंतु बुवानें त्यांची आडवींतिडवीं उत्तरे दिलीं ! त्यावेळीं बुवाजी भागेच्या तारें असावे असे बाटले ! त्या दिवशी मी बरोबर दशम्या वगैरे घेऊन आलों होतों, व नारा वाजण्यापूर्वी वाटेंत फराळ केलाच होता व रात्री तर जेवावयाचे नव्हतेंच. सरासरी सात वाजण्याच्या सुमारास शीलनाथाच्या शिष्यांनी धुनीची पूजा वगैरे करून शंख बाजविला. या प्रसंगी आस्ती वगैरे सर्व शीलनाथाच्याच नांवाच्या होत्या ! शीलनाथ हाच देव आहे अशी त्यांच्या शिष्यशाखेची ठाम समजूत झाली असावी असे दिसून आले ! कांहीं असो मला हा सगळा प्रकार फारसा आवडला नाही.

दुसऱ्या दिवशी माझी आणि श्रीयुत गंगाधरशाळी या यहस्थांची गांठ पडली. हे देवासच्या इंग्रजी शाळेचे हेडमास्टर होते, व विद्याभिवृद्धीकडे ते विशेष लक्ष देत असत. त्यांची कशी व कोठे गांठ पडली हें स्मरत नाहीं. पण आपल्या घरी जेवावयास यावें व माझ्या नियमाप्रमाणे बारा वाजण्याच्या अंत सर्व तयारी होईल असे त्यांनी आग्रहपूर्वक सांगितले. त्या दिवशी अकरा-साडे अकरा वाजतां मी त्यांच्या घरी जेवलों, व दुपारीं त्यांच्या शाळेत माझे एक व्याख्यान झाले. एकदरींत देवासच्या प्रवासांत शी इनाथाच्या भेटीपेक्षां गंगाधरशास्त्रांच्या भेटीचा लाभ मडा विशेष वाटला.

देवास्थून मी इंदुरास गेलों. हा वेत उज्जियनीलानु ठरला होता. श्रीयुत केळकर यांनी इंदू येथील श्रीयुत केतकर हेडमास्टर यांस माझ्यासंबंधाने लिहिलेंच होते त्याप्रमाणे त्यांनी मला एक दिवस ठेवून घेतले आणि उज्जियनीचे तिकीट घेऊन रवाना केले. पि. टेकणे, श्रीयुत केळकर वगैरे यहस्थांनी वर्गणी गोळा करून मला खालेहीस रवाना केले. डॉ. वागळे यांच्याच घरीं जाऊन उतरले. चार वर्षांनी आमची पुनः भेट झाल्यामुळे डॉ. वागळे यांस आनंद झाला. पण माझा संन्यासी वेश त्याना विशेष आवडला नसावा. तथापि माझ्या आदरसंकारांत कोणत्याहि तन्हेने त्यांनी कमतरता पढूं दिली नाहीं. एक कीं दोन दिवस त्यांच्या घरीं राहून मी काशीस जाघ्यास निघालों. त्या दिवशी राजवाड्यांत जहरीचे काम असल्यामुळे त्याना स्टेशनावर येण्यास म्वड नव्हती, म्हणून . तिकीट काढून देण्यासाठीं त्यांनी आपल्या भाऊसांचे पाठविले. त्यानें तिकीट माझ्या स्वाधीन केल्यावर औंजळभर रुपये पुढे केले. ते दहा होने कीं वीस होते हें मीं मुळीच विचारिले नाही. मीं त्याला एवढेच सांगितले, कीं, तुमच्या या स्पर्याना मला मुळीच शिवावयाचे नाहीं. तुम्ही ते परत घेऊन जा, व आपल्या मामांच्या स्वार्थन करा.

काशीला सारानाथ येथे बौद्ध लोकांसाठी एक लहानसे वसतिगृह बांधले आहे असे माझ्या एकांणांत आले होतें. त्याप्रमाणे कॅटोन्मेंटच्या स्टेशनावर उत्तरल्याबरोबर मीं त्या ठिकाणचा रस्ता घरिला. तेथे सुमेंद्रकर नांवाचा आमणेर रहात होता. त्यानें मला जेवण वगैरे टिले. पण हें वसतिगृह पुरें न झाल्यामुळे, तेथे माझ्या रहाण्याची सोय व्याख्याची नाहीं, असे तो म्हणालो, “कुशिनारेला जाण्यास किंती माडैं पडते व तें मला येथे कसे मिळेल !” येथून कुशिनारेजवळच्या ‘तहसील दैविया’ या स्टेशनाचे भाडैं एक स्पर्या आणि काही आणे पडत हंतें, तें सुमेंद्रकराने आपल्या पदरचे

दिले व तेथून माझी खानगी केली.

तहसील दैवियाला मी सकाळीं पोहोचलों. तेथून कुशिनारा तेवीस मैल आहे. रस्ता सरळ आहे, परंतु वारंत जेवणाचे काय होईल याची थोडी काळजी होती. पण स्टेशनावर बसून कांहीं अर्थ नाहीं असें जाणून मी तडक चालण्यास सुरुवात केली. पांच-सहा मैल चालून गेल्यावर मध्याह्नसमय होत आला. तेहां तेथेन्या गांवांत एका क्षत्रिय जातीच्या जमीनदाराच्या घरीं मी गेलों. त्याने माझे चांगल्या रीतीने आदरातिश्य केले. भोजनोत्तर मीं पुढचा रस्ता घरिला. गांवीं वारंत एका लोहाराच्या घरीं निजलों व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कुशिनारेला जाऊन पोहोचलों.

हें स्थान गोरखपुर जिल्हांत कसया नांवाच्या ताळुऱ्यासून दोन मैलांवर आहे. सध्यां याला ‘माथा कुचरका कोट’ असें म्हणतात. आसपासच्या अडाणी लोकांना येथील बुद्धाची मूर्ती पाहून मोठा चमकार वाटो ! ध्यासंबंधाचा त्यांना इतिहास विळकुल माहीत नाहीं ! माझे सांगितलेंच आहे, कीं, महावीर भिक्षुने श्रीयुत खेजारी नांवाच्या ब्रह्मी व्यापान्याच्या मदतीने येथे एक धर्मशाळा बांधली आहे. महावीर भिक्षु याच धर्मशाळेत रहात होता. त्याच्याबरोबर दुसरा एक उत्तरेकडील दुर्द्र व्राज्यग भिक्षु होऊन रहात असे. श्रीयुत खेजारी याने एक ब्रह्मी यहस्थ, भिक्षुंची व धर्मशाळेची व्यवस्था पहाण्यासाठी ठेविला होता. महावीर भिक्षुने माझे स्वागत चांगले केले, व मला राहण्यासाठी एक खोली दिली. आठ-ंवरा दिवस मी त्या लोरींत होतों. परंतु माझ्या ध्यानसमाधीला तेथे फार अडथळा येऊ लागला.

माझ्या खोलीबाहेर विश्वमित्र-मेनकेवै (रविवर्मकृत) एक चित्र टांगले होते. आस-पासच्या खेडेगांवांनील लोक धर्मशाळा पाहण्यासाठीं येत व या नित्राकडे पाहून खदादां हंमत. हंसत जाऊन नका, असें मीं पुष्कळ वेळां सांगितले. परंतु रोज नवीं नवीं माणसे येऊ लागल्यामुळे त्याचा कांहीं परिणाम झाला नाहीं. तेहां मीं महावीर भिक्षुला म्हणालों, “तुम्ही हें चित्र तेथून काढून टाकां किंवा निदान दुम्या ठिकाणी तरी तें लावा. म्हणजे मला त्यापासून त्रास होणार नाहीं.” पण तें खेजारीच्या माणसाने लावले असल्यामुळे महावीर भिक्षुला काढून टाकां योग्य वाटेना ! मीं तें उलटे करून ठेवले पण ब्रह्मी मनुष्याने तें पुनः सुन्नें केले ! कुशिनारेला येण्याचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे मनःस्वास्थ्य संपादावें हा होता. पण या एका लहानशा चित्राने त्याला अंतराय केला. आतां धर्मशाळा सोडिल्याशिवाय दुसरा मार्गंच उरला नाहीं.

एके दिवशीं महावीर भिक्षुला व माझा यासंबंधाने बराच वादविवाद झाला, आणि या संघीचा कायदा घेऊन मीं धर्मशाळा सोडिली. बुद्धाच्या मंदिराच्या मागल्या बाजूस मोडक्या इमारतीवर वाढलेले एक रानटी झाड होते त्याच्याखाली एक लहानशी जागा तयार करून मीं तेथे राहू लागलों. एकच दिवस कसया गांवीं जाऊन एका बकिलाच्या घरीं जेवलों. पण दुसऱ्या दिवसपासून महावीर भिक्षु पांच-सहा माझी भिक्षा मीं बसत होतों त्या ठिकाणी पाठवू लागला. अर्थात् भिक्षा कशी मिळवावी याची ददात राहिली नाहीं.

ज्ञाडाखालीं दोन-अडीच महिने

कुशिनारेला मी १९०४ सालच्या जानुआरीच्या २५ तारखेला पोहोचल्यो. एक-दोन आठवडे धर्मशाळेतील नोटींत घालविले व बाकी दोन-अडीच महिने त्या ज्ञाडाखाली गेले. माझ्या आयुष्यांपाले एकान्तवासांत घालविलेले हेच पहिले दिवस होत. भगवान् बुद्धानें भयभैरवसूत्रांत सांगितलेल्या भयभैरवाचा मीं प्रथमत: याच ठिकाणी अनुभव घेतला. या सूत्रांत बुद्ध भगवान् इहणतो, “मिश्रूदो, मी चतुर्दशी, आमवास्या, पौर्णिमा आणि अष्टमी या दिवशी ज्या स्थानीं भूतिशाचादिकांचे फार भय आहे असें समजले जात असे, त्या स्थानीं जाऊन रहात असे. रात्री एखादा मोर ज्ञाडावरून वाळलेले लंकूड खालीं पाडी असे. एखादे जनावर आसपास येत असे, किंवा वाच्यानें ज्ञाडाचीं पाने हालत असत. अशा वेळीं माझ्या अंगांत भयाचा संचार होई. त्या वेळीं जे मी इकडून तिकडे फिरत असें, तर फिरत असतानाच त्या भयाचा नाश करी. उमा असतां जर मला भीति वाढली, तर उमा असतांच त्या भीतीचा नाश करी, बसलों असतां ती मजपाशी आत्यास तिचा मी बसलों असतांच नाश करी, व अंथरुणावर पडलों असतां मला भय वाढले तर त्याचें मी त्याच रिथर्टीत दमन करी.” या आणि दुसऱ्या पुष्कळ सूत्रांत सांगितलेल्या गोष्टीचा अनुभव वेष्यास मला येथे सवड सांपडली. रात्री मुंगासें किंवा लांडगे येऊन ज्ञाडाच्या वाळलेल्या पानावरून धांवून जात, तेव्हां माझ्या अंगावर रोमांच उमा राही. पण ज्या रिथर्टीत असतांना भीति वाटे त्या रिथर्टीत असतांनाच तिचें मी दमन करी.

महावीर भिक्षुने एक मला अंथरुणासाठी गालिचा दिला होता. एके दिवशी माझ्या राहण्याच्या ज्ञाडाखालीं शेतांत तो गालिचा पसरून मी निजलों होतों. मध्यरात्रीच्या सुमारास उटून शौचाला गेलों, व येऊन पहातों तों अंथरुणाच्या कडेवर एक लंकडा-सारखा पदार्थ दिसला. मला संशय आत्यासुलैं मी विटकी वाजविली. तेव्हां तेथे असलेला साप हळूहळू निघून गेला. त्या दिवसापासून बुद्धमंदिराच्या बाहेर असलेल्या ओत्यावर मी निजू लागलों. हा ओटा जमिनीपासून जरा उंच असत्याकाराणाने साप वैगैरे अंथरुणांत शिरण्याचा संभव जरा कमी होता. परंतु ओत्याला ज्ञाडाचा वैरी आश्रय नसल्याकारणाने गरां माझे पांचरूण दंवानें भिजून जाई व ओत्याची जमीन चुनेगच्या असत्यामुळे थंडीहि वरीच वाजे.

मूर्ति नंवाचा एक कवीरपंथी साधु जवळच्या खेडेगांवांत रहात होता. तो वारंवार मजपाशी येऊन धर्मचर्चा करीत असे. मीहि त्याला बौद्धाच्या भावांचे वैगैरे प्रकार संगत असें. एके दिवशी रात्री माझ्या स्थानाहून दोन मैलांच्या अंतरावर असलेल्या एका स्मशानांत जाप्याचा आम्ही बेत केला, व त्याप्रमाणे ती सारी रात्र तेथे घालविली. कोल्हे लांडगे वैगैरे प्राणी तर या स्मशानांत होतेच; पण त्याहिपेक्षां माणसांचे शरीरवयव, हाडे वैगैरे इतस्तत: पसरले असत्यामुळे याला अविक भयानक स्वरूप आले होते. तेथून नरकपाल वैगैरे बरीच हाडे मीं गोळा करून आणिलीं, आणि त्यांच्यावर काहीं दिवस

ध्यान चालविले.

यापूर्वी रानावनांतून एकदा फिराण्याची मला संवय नव्हती असें नाहीं. आमचा संगवाळ गंब अद्यापि जंगलीच आहे. सूर्यास्त झाल्यावर बाबाच्या आरोळ्या वर्षांतून पुष्कळ वेळां तेथे सध्यां देखील ऐकूं येत असतात. या गंबांत रात्रीं वेगत्रीं मी पुष्कळ वेळां फिरलों आहें. स्मशानभूमीकडून एकदा जाप्याला मला पर्वी वाटत नसे. पण त्या वेळी मनोवृत्ति निराळी असे. सर्व, बाब, भूत, पिशाच किंवा चोर आला तरी त्याचा प्रतिकार करण्यास हातांत दांडके आणि कोयता रहात असे; व बाबावर देखील हल्ला करण्याची माझी सतत तयारी असे. कुशिनारेचा प्रसंग याहून फार भिन्न होता. येथे लांडगे आणि कोल्हे इत्यादि बाब्य शत्रूंचा प्रतिकार केवळ वैराग्यानें आणि शांतीनें करावयाचा होता. तेव्हां रात्रीं लांडगा आला असें वाटल्यावर त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं मी धांवत नसें; माझ्या शर्दीरानें हा प्राणी तृप्त होणार असला तर खुशाल होवो, असा संकल्प करून मी स्वस्य रहात असे. तात्पर्य, कुशिनारेच्या आसपास मला जो एक प्रकारचा धार्मिक अनुभव घेण्यास सांपडला तो अपूर्वच होता, असें म्हटले पाहिजे.

१९०४ च्या एग्रिल महिन्यांत धर्मपाल जपान, अमेरिका वैगैरे देश फिरून कल-कत्त्याला आला, व तेथून काशीला येऊन तेथे एक औद्योगिक शाळा स्थापन करण्याचा त्यानें प्रयत्न चालविला. मला त्याजकडून एक-दोन पर्वे आढळीं तेव्हां काशीला जाऊन त्याला भेटण्याचा माझा बेत ठरला. एग्रिल महिन्याच्या अखेरीस मी काशीस गेलों. तंथे बौद्ध धर्मशाळेच्या जवळ एका वडाच्या ज्ञाडाखालीं मीं एकदोन आठवडे घालविले. धर्मपाल मला भेटण्यासाठी शहरांतून आला होता. त्याच दिवशी तेथे सारनाथाची जत्रा भरली होती. ज्या ठिकाणी बौद्ध गुरुंनी उपदेश केला त्याच ठिकाणीं अशोक राजांने बांधलेला एक मोठा स्तूप आहे. जेतेला जपलेले पुष्कळ लोक ही जागा पाहण्यासाठीं आले. तेव्हां धर्मपाल मला म्हणाला, “या लोकांना या जागेची पूर्वापार माहिती नसावी; ती तुम्ही समजावृत संगा.” “यांत मला यश येणार नाहीं व विनाकारण त्रास मात्र होणार,” असे मी म्हणालों. तथापि त्याचा फारच आग्रह पडला तेव्हां स्तूपाजवळील उच्चवट्यावर चढून मी लोकांना उद्देशून बोलूळ लागलों :—

“या स्तूपाचा इतिहास आपणापैकीं बहुतेकांस माहीत नसेल. सार्वभौम अशोक राजाने हा स्तूप प्रथमत: बांधिला—” इत्यादि कथा सांगण्यास मीं अरंभ केला, पण मध्यंतरीच त्यांतील एकजण हिंदी भाषेत असें. “काय हो, तुम्ही केवळ गप्पा ठोकीत आहां. ही तेल्याची लाट असें शक्य नाहीं व त्याला इतिहासांत आधार नाहीं इत्यादि विचार प्रदर्शित करून त्या माणसाचे मन बळविण्याची मीं खटपट केली. तेव्हां त्याचा दुसरा साथी-दार चिडून म्हणाला, “काय तुम्ही सांगता? आमचे बापदादे सांगत आले तें मर्व खोलै, व तुमचा तेवढा इतिहास मात्र गगा! तेल्यानें ही लाट बनविटी असून तिच्यावर हो उडी मारीत असे. (कूद पडता था!)” शाळे! माझे व्याख्यान येथेच आटपले!

श्रोतृमंडळीत एकच हंशा पिकला, व माझा पराजय झाला, अशी सर्वांची खात्री झाली !

शेवटी त्या मंडळीत इंजीनिअरचे काम करून पेशान घेटलेला एक गृहस्थ होता तो धर्मपालास म्हणाला, “आपणच्या लोकांना प्राचीन इतिहासाच्या गोष्टी सांगण्यांत अर्थ नाही. आपण असेरिका, जपान वैरे देश फिरून आलां आहां. तेथेत्या लोकांवहून व उद्योगधर्मांबहूल कांहीं गोष्टी संगाळ तर त्याचा अत्यस्वत्प उपयोग होईल.” धर्मपालाने बोल्याचे कबूल केल्यावर त्या गृहस्थाने मातीच्या टिंगावर चूनुन प्रास्ताविक भाषणाने धर्मपालाची जमलेल्या लोकांस ओळख करून दिली. नंतर धर्मपालाने दिलेले व्याख्यान त्याने हिंदी भाषेत लोकांना समजावून सांगितले. पण त्याचा परिणाम व्हावा तसा झाला नसावा, अशी माझी समजूत आहे. तथापि गडवड न करता त्या लोकांनी तें ऐकून घेटले, हेच मंठे भास्य झटकेले पाहिजे !

ज्यांत बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला, ज्यांतील लोकांनी हिंदुस्तानाबाहेरील चीन वैरे देशांत त्या धर्माची पताका फडकाविली, त्याच देशांतील लोकांचे हें शोचनीय अज्ञान पाहून माझे मन अत्यंत उदासीन झाले. बौद्ध धर्माचे अज्ञान राहूं या; पण इतर सर्व बाबरीत महाराष्ट्र किंवा दंगाल यांच्यापेक्षांहि काशी-कुशिनारा वैरे प्रदेशांतील लोक फारच मागसलेले आहेत. काशी शहरांत जे कांहीं शाक्षीपंडित असतील ते असोत. पण शहराबाहेर दोन अगर चार मैलांच्या अंतरावर पाहिले असतां सर्व खेड्यापाड्यांतून भयंकर अज्ञान पसरलेले दिसून येते. या दहा-बारा वर्षीत कांहीं सुधारणा झाली असल्यास नकळे. पण त्या वेळीं आमच्या प्रांतापेक्षा उत्तर हिंदुस्तानांतील लोक फारच मागसलेले होते, व मोठमोळ्या गांवांतून देखील प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था झालेली नव्हती. खेड्यापाड्यांतील ब्राह्मण लोकांनाही लिहितावाचत येत नसे ! सही करितां येणे म्हणजे मोठी विद्या असे समजले जात असे ! प्राचीन काळीं सर्व सुधारणांमध्ये अग्री असलेल्या या मध्यदेशाची अशी खेदजनक स्थिति पाहून कोणत्या देशाहितेच्छूला कळवळा येणार नाही !

मी या बडाच्या झाडाखालीं रहात असे, तेथें जवळच एक जैन मंदिर आहे. त्याच्या बाहेर लांबलक्क क्षेत्रे बांधनेले आहेत. रात्री मी त्या सोप्यांवर निजत असें. जैन मंदिराचा पुजारी तेथून कांहीं अंतरावर असलेल्या धर्मशाळेत रहात होता; व जवळच्या गांवांतील एक मनुष्य आर्किंगॉल्डजिकल खाल्याने तेथील दगड वैरे कोणी नेऊ नयेत म्हणून दरमहा चार कीं साडेचार रुपये पगार देऊन ठेविला होता. तो कधीं कधीं मला म्हणत असे, की, त्या मंदिराच्या आसपास भयंकर भुतेसेते आहेत व सूर्योस्तानंतर तेथून जाप्याला लोक बाबरत असतात. त्या ठिकाणी निजपांचे सोडून धर्मशाळेत निजावें असाहि त्याने मला उपदेश केला, पण मीं तें ठिकाण सोडले नाही.

उत्तर हिंदुस्तानांत उन्हाला अत्यंत कडक असतो. एके दिवशी दुपारी मी त्या बडाच्या झाडाखालीं बसलों असतां मंदिराच्या पलीकडच्या बाजूला खोदण्याचे काम करणारा एक मजूर जैन धर्मशाळेवरून मातीच्या बऱ्यांतून वाणी घेऊन चालला होता. त्याला मीं माझ्या कंमेंडळून योडें पाणी बालाच्यास सांगितले. पण तो नप्रपणे म्हणाला,

“महाराज, आपण म्हणतां तसे करितां येत नाहीं.” मला बाटले, कीं, वाटें योडे पाणी दिल्याबहूल काम करणारे इतर गडीलोक त्याजवर रागावतील, म्हणून तो पाणी देत नसावा. तेव्हां मी म्हणालों, “मला पाणी दिस्याने तुझे जर कोणत्याहि प्रकारे नुकसान होत असेल तर तू तें मला देऊ नकोस.” तो, घडा खाली ठेवून, माझ्या पायां पळून म्हणाला, “महाराज ! ऑजळभर पाणी दिस्याने माझें नुकसान तें काय होणार ? पण मी आतां खरे सांगतो, कीं, मी जातीचा चांभार आहे, आणि म्हणूनच आपल्यासारख्या उच्च वर्णांतील पुस्ताला पाणी देऊन मी पाप जोहूं इच्छीत नाहीं.” मी म्हणालों, “रोहिदास हा देखील चांभारच होता, तरी त्याला सर्व जारीचे लोक मानीत असत. तशांत मी जातिभेद मावणारा मनुष्य नाहीं. तुझी जात कोण आहे, हें मी जाणूं इच्छीत नाहीं. केवळ मला पाणी पाहिजे आहे आणि तें तू दिलेंस म्हणजे पुरे आहे.” या प्रकारे त्याला मीं पुष्कल उपदेश केला तेव्हां निश्चर होऊन पुनः एकवार पायां पळून तो म्हणाला, “आपण बाटेल तो उपदेश करा, किंवा आपाला मी अपराधी बाटत असेल, तर माझा येथेच गळा कापा. पण हें पाप मात्र मला करावयास सांगू नका !” शेवटी उन्हांतून जैन धर्मशाळेच्या बांगेतील विहिरीवर जाऊन मला तेथील पुजार्याकडून पाणी खेणे भाग पडले.

या एका गोष्टीवरून यूरोप, अमेरिका, वैरे देशांतील हलक्या वर्गांची व इकडील महार, मांग वैरे लोकांची स्थिति किती भिन्न आहे, व तिकडीची सुधारणा इकडे आणावयास किती प्रयास करावे लागतील, हें सहज दिसून येण्यासारखें आहे. पश्चिमेकडील गरीब लोकांत आपण जगाच्या नियमाप्रमाणे नीच झालों आहों अशी मावना मुळीच नाहीं. समाजाच्या कृत्रिम रचनेमुळे आपण खालच्या दर्जाला पोहोचलों आहों, व या रचनेते केफार केल्यास आपली उघरति खाशीं झाली पाहिजे, असा त्यांचा दृढ ग्रह आहे. परंतु आपल्या इकडील महार, मांग वैरे लोकांना आपण ज्या स्थितीत जन्मलों, तीच स्थिति योग्य बाटत आहे, आणि एखादा सुधारणावादी सांपडला तर तो अधर्मचरण करतो अशीहि त्यांची वेडगळ समजूत होणे शक्य आहे. या लोकांत शिक्षणाचा प्रसार झाल्यावांचून हजारों वर्षांच्या संस्कारांनी बनलेल्या त्यांच्या वेडगळ समजुर्तीवर हळा करूं पाहणे शहाणपणाचे नाहीं. सक्तीच्या शिक्षणासारखा कांहीं तरी प्रकार हिंदुस्तानांत सुरु झाल्यावांचून मागासलेल्या लोकांच्या उन्नतीची आशा करणे व्यर्थ होय.

एक-दोन आठवडे त्या झाडाखालीं बालवून काशीच्या कॅटोन्सेंटमध्ये धर्मपाल ज्या बंगल्यांत रहात होता तेथे मी रहावयास गेलों. तेथेहि मीं दोन आठवडे बालविले, व जून महिन्याच्या आरंभी धर्मपालाच्या संगग्याप्रमाणे मी बुद्धगेयस रहावयास गेलों. तेथें रहणारा एम. पी. सुमंगल नांवाचा मिश्रु कोठे दुसरीकडे गेला होता. धर्मपालाला त्याच्या खासगी वर्तनाचा संशय आल्यावरून त्याला तेथून काढ्यांत आले होतें, व एका सिंहली

उपासकाच्या स्वाधीन तेथील व्यवस्था केली होती. मला त्या उपासकानें फार चांगल्या रीतीने वापरिले. धर्मपाल महिन्याला येणाऱ्या खर्चासाठी पैसे परस्पर त्या उपासकापाशी पाठयीत असे; व तोच सारा हिशेब पहात असे. मला कोणत्याहि प्रकारे जेवणाखाल्याची व्यवस्था पहावी लागत नसे. जेवण झात्यावर तीन वाजप्याच्या सुमाराला मी नैरंजरा नदीच्या वाढवंटांत एव्यादा झाडाखाली बसत असे व बौद्धग्रंथांत सांगितलेले ध्यान-भावानाटिक प्रकार कीत असे.

आता येथे या स्थळाची थोडी माहिती देणे अप्रसन्न नाही. बुद्ध भगवन्तानें बोधिसत्त्वाच्यै^{२२} असतांना बुद्धगेन्द्र्या आप्याप सहा वर्ष्यार्थे घोर तपश्चर्या केली. मुगाच्या किंवा कुळिथाच्या काढ्य वर त्यानें पुष्कळ दिवस काढले, उपोषणे केली, सर्व कांही केले; पण निर्बाणाचा लाभ होईना. तेव्हां देहडंडनाचा मार्ग सोडून देऊन तो हळूहळू आहार प्रहण करू लागला. पण त्यायें त्याच्याबोरवर जे पांच भिक्षु रहात असत त्यांना अत्यंत वाईट वाटले, व आम्ही ज्याला गुरुमान मानीत होतो, तो हा गौतम ढोंगी निघाला असे ग्हणून बुद्धगुरुला सोडून ते वाराणसीला निघून गेले. तेव्हां आमचा बोधिसत्त्व तंथेच राहिला. आणि देहाला लागणाऱ्ये अन्न प्रहण करून त्यानें आपले घरेचितन पुढे चालविले. वैशाखी पौर्णिमेच्या दिवशी सुजाता नांवाच्या क्षत्रिय-कन्येने दिलेली दुधाची त्यीर प्रहण करून रात्रीमर्यादी बुद्धगेन्द्र्या मंदिराला टेकून असलेल्या पिंपळाच्या झाडाखाली^{*} येऊन तो ध्यानस्थ बसला. त्या रात्री बोधिसत्त्वाला तत्त्वज्ञानाचा पूर्ण बोध झाला, आणि माराच्या सर्व सैन्याचा पराभव करून पहांट होण्यापूर्वी तो मंबुद्ध झाला. ग्रंथांतरी बोधिसत्त्वाच्या माराबोरवर झालेल्या युद्धाचें सुरस वर्णन केले आहे. तें कसेहि असो; पण बुद्धगुरुच्या परिनिर्वाणानंतर या स्थळाला फारच महत्त्व आले असावे. अनेक राजांनी आणि श्रीमंत लोकांनी येथे पुष्कळ मंदिरे, स्तूप आणि विहार बांधिले होते. यांपैकी मुख्य मंदिर सोडून बहुनेक सर्व इमारती जमिनीच्या उदरांत गड्य होऊन गेल्या आहेत. इ. स. पांचव्या शतकात सिंहलद्वीपांतील प्रसिद्ध महानाम राजांने येथे एक मोठा विहार बांधून त्याच्या अंतल्या बाजूम सोन्याचे नकशीकाम केले होते, व त्यांत मोर्ये आणि माणके बमविली होती, अशी आख्यायिका आहे. या विहाराची जागा अद्यापि दाखलिंयांत येते. पण तेथे मातीच्या ठिगावांचून दुसरे कांही दिसून येत नाही.

२२. “बोधि” म्हणजे मनुष्याच्या उद्धराचे ज्ञान; आणि ते मिळविण्याचा प्रयत्न करणारा प्राणी [सत्त्व] तो ‘बोधिसत्त्व’. गौतमाला त्याच्या जन्मापासून त्यास संशोधीज्ञान होईपर्यंत, हे विशेषण लावीत असावे.

(१८९१)

* या झाडाखाली बुद्ध बसला होता तें झाड एका दुष्ट राजाने तोडून टाकले, अशी वर्दता आहे, पण आता त्याच जागी उगवलेले त्याच झाडाचे रोप आहे.

बुद्धगेन्द्रील मंदिराची दुर्दशा

मुख्य मंदिराचीहि हीच स्थिति होत चालली होती. मंदिरावर वडाची बगैर झाडे बाढून शिवराचा एक भाग कोमळून पडला होता, व आसपासचे पटांगण बुजत जाऊन मंदिर पुढीच्या पोटांत लुक्त होण्याच्या बेतांत होते. परंतु १८७६ साली हिंवाळ्यांत ब्रह्मदेशाच्या मिंदो मिन् राजाने मंदिराच्या दुर्स्तीसाठी तीन ब्रह्मी अधिकांच्यांचे एक मंडळ बुद्धगेला पाठविले. त्या मंडळाने तेथील महंताच्या विचाराने या मंदिराची डागडुजी करण्यास आरंभ केला. परंतु त्रियिंश सरकारला ही गोष्ट आवडली नाही! ब्रह्मदेशाचा राजा पुष्कळ पैसा खर्च करून विलक्षण फेरफार करील अशी सरकारला भीति पडली, व सरकाराने मिंदो मिन् राजाने पाठविलेल्या मंडळाला या कामी हरकत केली. पुढे दोन्ही दरबारांमध्ये पत्रव्यवहार होऊन असा ठराव झाला, की, त्रियिंश सरकारानेच मूळच्या कलेचा विबाढ न होऊ देतां मंदिराची डागडुजी करावी, व त्या कामी येणारा खर्च ब्रह्मदेशाच्या राजाने द्यावा। त्याप्रमाणे एका इंग्रजी इंजिनिअरच्या देखरेलीवाली या मंदिराची डागडुजी करण्यांत आली. याच प्रसंगी सरकाराने डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांजकडून बुद्धगेन्द्रीची समग्र माहिती गोळा करून ती पुस्तकलापाने प्रसिद्ध करविली; आणि तेथील मूर्तीची आणि इतर प्राचीन वस्तूंची देखरेल पहाच्यासाठी आपल्यातके एक कामगार (custodian) नेमला.

मिंदो मिन् राजाने एक लहानशी धर्मशाळा (Rest-house) बांधून तेथे आपल्या तके दोनतीन ब्रह्मी भिक्षु ठेवले होते, व बुद्धपूजेसाठी जडजवाहिरंगांची पुष्कळ उपकरणे ब्रह्मदेशाहून पाठविली होती. येथील महंताचा मंदिराच्या जमिनीवर तावा होता; तथापि त्याचें व ब्रह्मी भिक्षूंचे कधी वांकडे आले नाही. इंग्रज सरकाराने १८८६ च्या जानुआरीत यिवा राजाला पदच्युत करून ब्रह्मदेश हिंदी साम्राज्याला जोडला; त्या वेळी बुद्धगेन्द्रे भिक्षु निराश्रित होऊन निश्चयाने स्वदेशी गेले, व मिंदो मिन् राजाकडून आलेली जवाहिरंगांची भांडीकुंडी महंताच्या ताब्यांत गेली, तीं अद्यापि त्याजगारीच आहेत. तेव्हांपासून महंताला त्या ओसाड मंदिराची किंमत दिसून आली, व त्याच्यावर आपले स्वामित्व अधिकाविक मिळविण्यास त्याने सुखवात केली.

१८९१ साली धर्मपाल कर्नल ऑलकॉट यांजबरोवर सीलोनहून बौद्ध क्षेत्राची यात्रा करण्यासाठी आला. गयेच्या मंदिराची दुर्दशा पाहून त्याचे मन अत्यंत उद्दिग्न झाले. भिक्षु किंवा अन्य कोणी बौद्ध मंदिराची काळजी घेण्यास नसल्यामुळे पटांगणांत जेगल माजत चालले होते, आणि गांवच्या लोकांची शौचविधि करण्याची हीच जागा झाली होती! लहान पोरे मंदिरात शिरून बुद्धाच्या मूर्तीच्या चौथ्याच्यावर येथेच्छ सेल्त असत, व दगड फेरून तेथेल्या कामाची नासाडी करीत असत. महंताने नांवाला एक शिपाई ठेविला होता. परंतु तो मंदिराच्या रक्षणाच्या बाबतींत मुर्लीच लक्ष्य बालीत नसे! केवळ बौद्ध यात्रेकरूनी बुद्धाच्या मूर्तीपुढे ठेवलेल्या वस्तूकडे त्याचे विशेष लक्ष्य असे! ही सर्व दुर्दशा

पाहून धर्मपालाचे वित्त या बौद्धांच्या अव्यंत पवित्र स्थानाकडे वेघले गेले, आणि परत स्वदेशी जाऊन या मंदिराच्या ऊर्जितावस्थेसाठी त्यानें एक सभा स्थापन केली. तिचेच नंबं 'महाबोधि सभा'.

१८९३ साली धर्मपाल महाबोधि सभेचा सेक्रेटरी या नात्यानें अमेरिकेत शिकागो येथे भरलेल्या परिषदेस हजर गाहिला. त्यामुळे युरोपियन आणि हिंदी लोकांत त्याचें बरेच वजन बाढले अमेरिकेहून परत येताना तो जपानला आला; व तेथून एका प्राचीन मंदिरांनुन त्यानें एक उक्तकृष्ण बुद्धमूर्ति आणली. ही बुद्धगया येथील मंदिराच्या वरच्या मजल्यावर स्थापित करावी, असा त्यांचा इगदा होता. परंतु महंताला ही गोष्ट कळून आली, आणि त्यानें फार विरोध मांडला. ही बुद्धाची मूर्ति गया शहरात वर्ष सव्वा वर्ष पळून राहिली होती. शेवटी धर्मगालानें एके दिवशी पहाठिला ती तेथून बुद्धगयेला नेऊन वरच्या मजल्यावर स्थापिली, व दोघां भिक्षुना वेऊन पूजेला सुखात केली. हेव वर्तमान महंताला समजांत त्यानें आपल्या शिष्यांना पाठवून मोठा दंगा केला, व ती मूर्ति तेथून उचळून बाहेर पटांगणांत आणून टाकली! त्या वेळेला बुद्धगयेलाच नव्हे तर खुद गया शहरातहि फार गडचड उडाली. गयेचे मैजेस्ट्रेट पि. मॅक्फर्सन् यांनी धर्मपालाच्या आणि मूर्तीच्या रक्षणासाठी पोऱीस पाठविले.

धर्माकरितां कोर्टकचेच्या

या सगळ्या गडबडींत धर्मपालाच्या कांठी मित्रांनी महंतावर फिर्यादि करावी, अशी सळू दिली. परंतु सीलोनमधील माझे गुरु श्री. सुमंगलाचार्य (महाबोधि सभेचे अध्यक्ष) वगैरे विचारी माणसें खटला करण्याच्या विरुद्ध होती. तरी त्यांनी चौकशी करण्यासाठी एक सिंहली बैरिस्टर सीलोनहून गयेला पाठविला. त्याचेहि मत खटल्यांत पळून नये असेच होते. तथापि धर्मगालानें आपल्या हिंदी आणि इंग्रजी मित्रांच्या धीरावर महंतावर फिर्याद ठोकिली. महंत फारच श्रीमंत असल्याकाणानें त्यानें सुप्रसिद्ध वै. मनमोहन बोग यांस आपल्या तफे वकिली करण्यासु मुद्दाम कलकत्त्याहून आणिले. पण शेवटी मॅक्फर्सन्-साहेबांनी बौद्धांचे हक्क खरे ठरवून महंताच्या चार शिष्यांना शिक्षा ठोठावल्या. तेथून महंतानें डि. जड्हाकडे अपील केले. त्यांत कांठी शिक्षा कायम होऊन कांठीत थोडा फेरफार करण्यांत आला. तेथून मनमोहन बोग यांनी हा खटला कलकत्ता हायकोर्टाकडे नेला, आणि कलकत्त्याच्या देशी आणि इंग्रजी पत्रांतून फार चळवळ केली. बुद्धगयेच्या मॅजिस्ट्रेटानें आणि जर्जानें दिलेल्या निकालानें जबलजबल हिंदुधर्मावर धालाच येऊं पहात आहे अशा प्रकारचे धोरण वै. घोषांनी धरिले! त्या वेळी बौद्धधर्मसिंबंधानें लोकांत विलक्षण समजूती प्रचलित असल्यामुळे, धर्मपालाचिष्ठी तिरस्कारबुद्धि उत्पन्न होण्यास अवकाश लागला नाही. शेवटी हायकोर्टील खटला जस्टिस बानर्जी आणि चीफ जस्टिस यंजसमोर आला. त्यांनी आपल्या निकालांत बौद्धांचा बुद्धगयेच्या मंदिरांत पूजा वगैरे करण्याचा हक्क अवाधित चालला आहे ही गोष्ट कबूल केली; पण महंताच्या

संमतीशिवाय नवीन मूर्ति तेथें स्थापन करण्यास बौद्ध लोकांस अधिकार नाही, असे मळणून वालच्या कोटांनी दिलेला निकाल फिरवून टाकला, व महंताच्या शिष्यांना दोष-मुक्त केले!

या खटल्यांत धर्मपालाला अतोनात खर्च आला. महाबोधि सभेने जमविनेला तीम चाळास हजारांचा फंड या खटल्यापार्यं गमावला. त्यामुळे सीलोन वगैरे देशांतील बौद्ध लोकांचे मन धर्मगालाचिष्ठी अव्यंत कलुषित झाले. महाबोधीच्या कामासाठी सीलोनांतून पैसे मिळाल्यास त्यांठा मारामार पळू टागली. ब्रह्मी लोकांची मात्र त्याच्यावरची शळ्डा कमी झाली नाही. या खटल्यानंतर देखील त्यांनी त्यास बरीच मदत केली. इकडे महंताचीहि धर्मपालावर अव्यंत वकादृष्ट झाली. नवीन धर्मशाळा बांधप्यासाठी त्याने धर्मगालाला कांहीं जमीन देण्याचे कबूल केले होते. विक्रीचा कागद देखील झाला होता. पण पहिल्यानें धर्मगल आपगास विरोध करूं पहात आहे अशा गुणगुण महंताच्या कार्नीं आल्यावरोबर त्यानें तो कागद रजिस्टर होऊं दिला नाही. नंतर हा विरोध वाढत जाऊन त्याचें पर्यंवसान वर सांगितलेल्या खटल्यात झाले.

आतां या बुद्धगयेच्या शैव महंताला बौद्धांच्या मंदिराचा हक्क मिळाला कसा, यांमधं नें चाप शब्द सांगणे गैरवाजवी होणार नाही. शहाजहान बादशहा गार्दीवर येण्यापूर्वी पंजाबांत राहणारा गिरी नंवांच्या शैव पंथांतील एक संन्यासी येऊन या मंदिराच गढ गाहिला. त्या वेळीं या प्रदेशांत माणसांची वस्ती नसे. आसपासचे विहार आणि हिंतर इमारती मंडळून पळून त्यांजवर भयंकर जंगल वाढले होते. त्यांत साप तर असतच, पण वाघासामध्ये हळस प्राणीहि रहात असत, असें म्हणतात. त्या संन्याशानें या निर्जन प्रदेशांत नदीच्या कांडीं आपली झोँपडी बांधली. हळूहळू त्याची कीर्ति आसपासच्या गांवांत पसरून त्याला बरीच मोठी शिष्यशाळा मिळाली. त्याचा एक शिष्य शहाजहानाच्या दग्बारांत होता. त्याच्या वजनामुळे या संन्याशाला मंदिराजवळ असलेले दोन गांव बक्षिस मिळाले. तेव्हांपासून त्या संन्याशाच्या मुख्य चेल्याला महंत असें मळू लागले. मंदिराच्या आसपास माहून पडलेल्या इमारतीच्या विटांनी आणि दगडांनी महंतानें आपगासाठी आणि आपल्या शिष्यांसाठी एक मोठा मठ बांधिला. मंदिराच्या सभोवतीं अशोक राजानें कोरीव संतमाचं जै कुंपण केले होते, त्यांतील बहुनेक लांब महंतानें आपल्या मठाच्या उपयोगांत आणिले; आणि बुद्धाच्या किंत्येक मूर्ती उलटीं तोंडे करून मठाच्या व मठाच्या बाहेर असलेल्या भिंवीत बसवून दिल्या। लॉड र्क्षित यांनी पुराणवस्तुरक्षणाचा एक कायदा पास करून महंताला अशोकाचे संतम युन: जाग्यावर ठेवण्यास भाग पाडले. परंतु बुद्धाच्या आणि बोधिमत्त्वाच्या किंत्येक मूर्ति महंताच्या मठाच्या भिंवीत अद्यापि गडप होऊन बसल्या आहेत! कालवकाचा फेरा किंवी विलक्षण आहे याची प्रतीति या ठिकाणी उत्तम येने!!

याप्रमाणे या स्थळावर महंताला हक्क स्थापित झाल्यामुळे येथील परिणिथति फारच विलक्षण बनली आहे. बौद्ध लोक सरकारच्या मदहीनें आपले हक्क हिरावून घेतील अशी

भीत वाटत असत्यामुळे तो बौद्धांविषयी नेहमीं साशंकित असतो. सरकारहि या बाबतीत हात बादू इच्छीत नाहीं, व निश्चित असें कांहींच घोरण ठेवीत नाहीं। बौद्ध लोक बुद्धाच्या मूर्तीची पूजा करीत असतात; म्हणून महंतानें त्या मूर्तीला एक भला मोठा त्रिपुंड्र लावून विष्णूचा नववा अवतार बनविले ! व त्याची श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त पूजा करण्यासाठी एका ब्राह्मणाची नेमण्यूक केली ! येणेकरून आपण बौद्ध लोकांना आंत शिरण्याची मनाई करून असें महंताला वाटत होतें. पण सरकारनें हा त्याचा कावा चालून देतां बौद्धांसाठी मंदिर खुले ठेवण्यास भाग पाडले ! परंतु महंताची त्रिपुंड्र लावण्याची बहिवाट तशीच कायम ठेविली ! बुद्ध संन्यासी होता, व तो गंधमालाविक धारण करीत नसे. तेव्हां मूर्तीला त्रिपुंड्र लावलेला पाहून बौद्ध लोकांना फार वाईट वाटतें. महंतालाहि आपला मनोरथ पूर्णपैणे सिद्धीला गेला नाही म्हणून दुःख होतें; व सरकारलाहि कधीया पक्षाकडून आणि कधीं त्या पक्षाकडून टीकेचा किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रकारै उपर्यंग पैंचतो. सरकारवर चिढून जाऊन महंतानें ब्रह्मी विश्रांतिगृह अपात्या ताब्यांत देण्याविषयी स्टेट संक्रेटरीवर व धर्मपालावर फिरीद केली होती. तसेच धर्मपालाहि महंताला बुद्धाच्या मूर्तीला तिलक वैरै लावण्याची परवानगी दिल्याबद्दल सरकारवर वर्तमानपत्रांनुन कडक टीका करीत असतो. सारंश, या ठिकाणी महंत, बौद्ध आणि सरकार या तिथांच्या सत्तेचै मिश्रण झाले असत्यामुळे बुद्धाच्या वेळी आणि तदनंतर कांहीं शतके नांदत असलेली शांतता आजला नांदणे शक्य नाहीं !

महंताला भेटण्यासाठी मी एक-दोन वेळां गेलों. त्यानें माझें आगतस्वागत फार चांगले केले. मला रोज शिधासामग्री पाठवीत जाईन, असेहि तो रहणाला. परंतु त्याच्या देणगीची मला गरज नव्हती. मी त्याला म्हणालो, ‘आपल्या या देणगीबद्दल मी फार आमारी आहे. पण तिचा मला सध्यां उपयोग नाही. या गांवांतील लोक फार अडाणी आहेत, आणि त्याच्या शिक्षणासाठी धर्मगुरु या नात्यानें मदत करणे आपलें कर्तव्य आहे. राजेजवाड्यांनी ज्या आपल्याला मोठ्योच्चा देण्या दिल्या आहेत, त्या केवळ याचकांना तृप्त करण्यासाठी नसून देशांत विद्येचा आणि ज्ञानाचा प्रसार व्हावा म्हणून दिल्या आहेत. जपानांतील बौद्ध भिक्षु विद्याच्या प्रसारार्थ फार मेहनत करीत आहेत. ‘सिंगानजी’ नांवाच्या बौद्ध पंथाच्या धर्माधिकाऱ्यानें खुद आपल्या मुलाला ज्ञानांजनासाठीं विलायतेस पाठविले आहे. परंतु आपले शिष्य गृहत्याग करून संन्यासी होऊन शेतीभातीकडे पाहण्याशिवाय दुसरे कांहीं काम करीत असत्याचै दिसत नाहीं ! तें असू या; परंतु खुद या आपल्या रहाण्याच्या ठिकाणी गरीब लोकांसाठी एक हिंदी शाळा देखील नाहीं ! ही स्थिति शोवनीय नाहीं काय ? जपान, यूरोप, अमेरिका वैरै देशांतून शीमंत लोक हें स्थळ पहाण्यास आले असतां येथील मुले त्यांच्यापुढे हात पसरतात आणि पोटावर हात मारून त्यांच्या पायां पडतात ! त्यांच्या गाडीसमोर लोटांगणेहि बालातात ! हा प्रकार आग्हां हिंदी लोकांना अत्यंत लज्जासद वाटला पाहिजे ! विशेषत: आपण येथे मुख्य म्हणवितां त्या अर्थी या मुलांच्या वर्तनाची पुष्कळशी जबाबदारी आपणावर पडते, हे

लक्ष्यांत ठेविले पाहिजे.”

अशा अर्थांवै बराच वेळ बोलणे झाले. परंतु महंताला त्यामुळे वाईट न वाटतां त्यानें आपली अनुमतिच प्रदर्शित केली. आपण एवादी शाळा काढण्यास मदत करीन; निदान यासंबंधी कांहीं विचार करीन, असें तो रहणाला. परंतु महिनाभर त्यानें मला होय किंवा नाही हें कल्पविले नाहीं तेव्हां बोस नांवाचे एक सरकारी कस्टोडिअन् त्या वेळी तेथें होते त्यांस महंताचार्यीं या बाबतीं मीं चौकशी करण्यास सांगितले. चौक्षा अंतीं त्यांनी मला खुलासा दिला तो असा :—

“ येथीठ लोकांसाठीं शाळा उघडणें महंताला इष्ट वाटत नाहीं. कां कीं, हे लोक शिक्कन तयार झाले असतां मजुरी करण्यास लाजीती, व त्यामुळे महंताची फार मोठी गैरसोय होईल ! आजवाजूनी रोतें पेरण्याला बाहेरून लोक आणावे लागतील.”

महंत या कामीं मदत करण्यास तयार नमला तरी हरकत नाहीं, आपण स्वतः प्रयत्न करून पहावा, या उद्देशानें आमच्या खचीत काठकसर करून कांहीं शिल्लक पाडण्यासाठी मीं मिंहली उपासकास सांगितले, आणि धर्मगालासहि शाळेच्या कामीं कांहीं मदत करावी असें लिहिले. तेथें पैसे वेळज शिकविणारा एक हिंदी पंतोजी होता. त्याला सर्व गरीब मुलांना फुकट शिकविले असतां पांच रुपये दरमहा देण्याचे ठरविले. तोहि या गोष्टीला मान्य झाडा. पण मुलांचे पालक फारच भिकारी. ते पाळ्यापेनिसली आणि प्राथमिक पुस्तके हे देईनात. तेव्हां उपासकाला गेला पाठवून ग्राथमिक पुस्तके वैरै सामान आणविले. पण ही बातमी महंताला लागली, तेव्हां त्यानें फार मोठा विरोध आरंभिला ! त्या पंतोजीचा भाऊ महंताकडे कारकून होता. त्याला महंतानें धरमी दिली, कीं, जर त्याच्या भावानें मुलांना फुकट शिकविण्याचे काम केले तर त्याला व त्याच्या भावाला बुद्धगेहून हांकून देण्यांत येईल ! विचार पंतोजी बालरून गेला, व माझ्याशी केलेला करार पावतां येत नाहीं, असें त्यानें स्पष्ट सांगितले ! तेव्हां आणलेल्या पाळ्यापेनिसली आणि पुस्तके त्याच्या शाळेतील मुलांना वांदून देऊन आम्ही स्वस्थ बसलो !

एका हरिणाला पारध्याचा बाण लागला होता. त्यानें तो प्रयत्नानें बाहेर काढिला व तेथून जंगलांत पळण्यास सुरुवात केली, पण रक्ताची धार लागून राहिल्यामुळे पारध्याला त्याचा पत्ता काढती आला. मरणसमयीं तो हरिण म्हणाला, “ या रक्तानें आजवर माझें पोषण केले तेंच गक्क कमनशिबामुळे माझ्या धातास कारण झाले ! ” आमच्या संन्यासी वैरै धर्मप्रचारक समजाले गेलेल्या लोकांसंबंधानें बोलण्याचा प्रसंग आला. म्हणजे अशाच तप्हेचे उद्गार तोडांतून निवाळ्याबांचून रहाणार नाहीत ! ज्या वेळी पुस्तके छापण्याची कला अस्तित्वांत नव्हती त्या वेळी संन्यासीच आमच्या देशांत चाडतीचोलतीं पुस्तके होतीं. बायकामुलांचा व्याप माझे नसत्यामुळे सर्वत्र संचार करून हे लोक ज्ञानांजन आणि ज्ञानांजन करीत असत. या लोकांच्या प्रयत्नानें भारतभूमीचे शील किंती उज्ज्वल झाले होते, याची साक्ष हुएनत्स्वांग, फाहेन वैरै चिनी प्रवाशांनी आपल्या प्रवासवृत्तांत दिली आहे. पण आजला तेच संन्यासी आमच्या प्रगतीला आढ येत आहेत ! आणि कांहीं अंदीं आमच्या

विपक्षावस्थेला तेच कारणीभूत झाले आहेत, असें महटल्यास वावगें होणार नाहीं.

महंताच्या बहिवाटीच्या हक्काने उपस्थित केलेल्या या विलक्षण परिस्थितीत रहाऱ्ये मला अर्थात् आवडले नाहीं. तथापि चातुर्मास्य असल्यामुळे मला दुसरीकडे जातां येईना. हे दोन-तीन महिने मीं सयामी लिंपीत छापलेला त्रिपिटक ग्रंथ वाचायांत घालविले, संध्याकाळच्या वेळीं मात्र मी बहुधा नैरेंजगा नदीच्या तीरावर जाऊन वसत असें, व बाकी वेळ वाचायांत घालवीत असें.

चातुर्मास्य संफल्यावरोबर मी, उपासक व अनवरत्न असे तिघेजण राजगृह पहावयास गेलों. हे ठिकाण ईस्ट इंडिया रेल्वेच्या तिल्याचा नांवाच्या स्टेशनापासून सोळा मैलांवर आहे. बुद्धाच्या वेळी हे मगध देशाचे राजधानीचे शहर होतें. गृष्मकृष्ट, पांडव, वैभार वैगैर टैकड्यांनी हे घेरले आहे. येथे आंत जाप्याच्या वाटेवर एक ऊन पाण्याचा झरा आहे. त्याला बुद्धाच्या वेळीं ‘तपोदा’ असें गृहणत असत. पुढे कांही अंतरावर सप्तपर्णी नांवाची एक गुहा आहे. बुद्धाच्या परिनिर्बाणानंतर महाकाश्यप स्थविरानें येथेच पांचशें मिक्षुंची सभा बोलावून धर्मविनायदि बुद्धाच्या उपदेशाचा संग्रह केला. मिक्षुंच्या सभेसाठी अजातशत्रु राजानें या गुहेच्या द्वारार्ही मोठा मंडप उभारिला होता, अशी आस्थायिका आहे. बुद्धानंतर थोडक्याच वर्षांनी राजगृहाला उत्तरती कळा लागली. नंदांनी आपली राजधानी पाटलिपुत्राला नेली व त्यायेंगे राजगृह ओसाड पडले. अद्यापि हे स्थान ओसाडच आहे. एका उदासीन पंथाच्या संन्याशाने जवळच्या खेड्यांत आपला मठ बनविला आहे. तथापि बुद्धगयेच्या महंताप्रमाणे त्याचा संबंध या स्थळार्ही नाहीं. येथे मगधराजाचा राजवाडा होता. ती जागा जरासंधार्या प्रासादाची आहे, असें सांगण्यांत येते, अणि ऊन पाण्याच्या झन्याला असेंच दुसरे कांहीं पौराणिक स्वरूप देऊन ब्राह्मणलोक यात्रेकन्यांकहून वैसे उपटीत असतात! तथापि गयेसारखें या स्थळाला महत्व आलेले नाहीं. आम्ही येथे एक दिवस घालवून पुनः बुद्धगयेला आलों. तेथून मी आणि उपासक कुशिनारेला गेलों.

कुशिनारेतील एक महिना

या वेळी हिंचाळ्याला सुस्वात होण्याच्या बेतांत होती. म्हणून मी माझ्या पूर्वीच्या जागेवर एका चौवाची लहानर्थी झोंपडी बनविली व तींत एक खाट ठेवून देऊन तेथे राहू लागलों. चातुर्मास्यांत बुद्धगयेला राहिल्यामुळे माझ्या एकान्तवासांत बराच व्यत्यय आला होता. महंताच्या अणि त्याच्या शिष्यांच्या अनेक दुष्कृति वारंवार कानवर येऊ लागल्यामुळे शांततेचा भंग होई. तेव्हां पुनः सात-आठ महिने तरी एकान्तवासांत घालवावे, अशी दृढ आकांक्षा झाली. त्या वेळीं चंद्रमुनि नांवाचा एक तस्य ब्रह्मी भिक्षु कुशिनारेला रहात असे. खेड्यारी यांने बराच पैसा खर्च करून संस्कृत व हिंदी भाषा शिकण्यास त्याला बरीच मदत केली होती, व महावीर मिक्षुंच्या माझे कुशिनारेच्या धर्मशाळेची व्यवस्था त्याच्याकडे येणार होती. त्यांने मला अशी सल्ला दिली, की, एकान्तवासांत दिवस

घालवयाचे असल्यास मंडालेला जावें. तेथें जवळच ‘सगाई’ नांवाचा एक पहाड आहे. त्यावर पुळकळ गुहा असून तेथें भ्यानभावनादि करणारे बरेच भिक्षु रहात असतात. चंद्रमुनि थोड्या दिवसांपूर्वी ब्रह्मदेशाहून आला असल्यामुळे माझा त्याच्या सांगण्यावर तेव्हांच विश्वास बसला, व पुनः ब्रह्मदेशाला जाण्याचा मीं बेत केला. तथापि एक महिना कुशिनारेला रहावें लागले.

येथील लोक फारच चोरटे आहेत अशी समजूत आहे. महावीर भिक्षु धर्मशाळेसाठी १५०० स्पष्ये बरोबर घेऊन तहशील दौरियाहून येत असतां वाटें त्याची गाढी उल्थी पाहून चोरांनी पैशांनी भरलेली त्याची बँग लांबविली! धर्मशाळा बांधण्यापूर्वी महावीर भिक्षु व त्याचा एक शिष्य एका झोपडीत रहात असत. रात्री चोराने झोपडीचे कुड तोहून महावीर भिक्षुंच्या उशाकालीं असलेले रेशमी चीबर लांबविले! दुमऱ्या एका प्रसंगी तर त्यांनी बुद्धाच्या मंदिराचे कुट्टप तोहून कांबेडियांतील राजकुमाराने बुद्धमूर्तीच्या अंगावर घातलेले बहुमोल कपडे चोरून नेले! व एका शेतांत पुरुन ठेविले! पुढे पांच-सहा महिन्यांनी पोलिसांना ही चोरी सांपडली.

असे हे लोक असून यांचा बौद्ध लोकांशी बराच विरोध दिसून येत असतां, माझ्यांशी फारच निराळ्या रीतीचं त्यांचे वर्तन असे. मी माझीं चीबरे व भिक्षापत्र कोठेहि टाकून जात असें. तथापि त्यांना कोणीहि हात लावीत नसे. पुनः कुशिनारेला येऊन राहिल्यावर गंवांतील लोक मोळ्या प्रेममावाने बोलावून नेऊन मला जेवूं घालीत असत. माझ्यांशी या लोकांनी असें कां वागावै, याचा उलगडा बरेच दिवस मला करतां आला नाहीं. एके दिवशी गंवांत एका शेतकऱ्याच्या बरीं अन्नग्रहण करून परत येत असतां वाटें हात पुसण्याचा माझा एक लहानसा दुवाल खालीं पडला. तो एका मुलाने नेऊन आपल्या आईपाशीं दिला. ही गोष्ट शेजाच्यापाजांन्यांना समजली तेव्हां ते त्या बाईंवर उठले. ‘त्या बुवाचे वस्त्र चोरून आणून, तूं आमच्या गांवावर मोठे संकट आणणार आहेस की काय?’ असें म्हणून त्यांनी तिचा पिच्छा पुरुविला! चिंवारी बाईं तशीच भर लन्हांतून धांवतधांवत मजपाशीं आली आणि पायां पऱ्हून म्हणाली, “हें रस्त्यांत पडलेले वस्त्र तुमचे आहे, हें न जाणून माझ्या मुलाने उच्चदून बरीं नेले त्याच्याल मला क्षमा करा. आमच्या गांवांतील लोकांनी माझ्यावर विनाकारण चोरीचा आल आणिला आहे.” तें वस्त्र मीं तिलाच देऊन टाकले व तेथील एका शेतकऱ्यांस सांगितले, कीं, त्या वृद्ध बाईला किंवा तिच्या मुलाला त्रास देऊन नका, मीं तें माझ्या खुषीनेंच तिला देऊन टाकले आहे. दुसरा एक शेतकीरी मजपाशीं येऊन मला म्हणाला, “तुम्ही या जंगलांत रात्रीचे एकटे राहतां, याला काय म्हणावै? सूर्यस्तानंतर येथून एकटे जाण्यास आमची छाती होत नाहीं; कांकी या जागी भयंकर देवता रहात असतात.” मी म्हणालों, “अशा देवतांकहून माझीं अकल्याण होणे शक्य नाहीं. त्या माझे, झाले तर, रक्षणच करतील, नाहीं तर स्वस्थ रहातील! मला अपाय करावयाच्या नाहींत.” या दोन गोष्टीवरून माझ्याविषयीं वाटत असलेला आदर भीतीपासून उत्पन्न झाला असावा अशी मला शंका आली, आणि

चौकशीअंतीं ही गोष्ट खरी ठगली.

या गांवांत पुकळ भुतेखेते व उग्रद शी डेवता होया. त्यांना बालवृन देण्यासाठी गांवच्या लोकांनी एका सुपसिद्ध पंच क्षम्यास आणिले. त्यानें मंत्रानें भारतेले तांदूळ ओटींत घेऊन एका खाटेवर अरोहण केले, व चार माणसांकडून ज्या ज्या जागीं भुताखेतांची वस्ती होती, त्या त्या जागीं ती खाट किंविटी. पंचाक्षरीजुवा मंत्राचा जप करून एकसारखे तांदूळ मारीत मुट्ठले. पण जेव्हां ते माझ्या रहाण्याच्या स्थानाकडे आले, तेव्हां एकाएकी खाटेवरून जभिनीवर पडले ! पुढे मंत्राचै कृत्य आपल्यावर त्यानें असा खुलासा केला, कीं, ‘सगळ्या यक्षणिशांचीं आपल्याला दमन करतां आले, पण बुद्धमंदिराच्या मागळ्या बाजूस जी देवता राहते, तिनें आपला पराजय केला !’ तेव्हां अशा भयकर देवतांच्या स्थानाजवळ जो रहाणारा आहे त्याला अशा देवतांवर आणि त्यांच्याहिपेक्षां कमी दर्जाच्या भुतां-खेतांवर ताढा चालवितां येत असला पाहिजे; आणि जर कांहीं चोरी वगैरे करून अशा माणसाचा अपराध केला, तर तो एका दिवसांत सर्व भयंकर देवता गांवावर आणुन सोडील ! मग गांवांत रोगाई उत्पन्न झाल्यास नवळ कसले ? या एका विचारानें भिठन जाऊन गांवांतील लोक माझ्याशीं अलंत नम्रांगे वागत असत, व माझा अपराव करणे बातक आहे असें समजत असत !

महावीर मिक्षूना शिष्य ब्राह्मण मिक्षु डोळ्यांनीं अंध झाला होता. दोन्ही डोळ्यांत मोतिंचिंदु झाल्यामुळे त्याची दृष्टि अजिभात जण्याच्या वेतांत आली होती. मीं त्याला नेऊन कसया येथील बंगली ढोक्याला दाखविले. तो म्हणाला, “ डोळ्यांत मोतिंचिंदु झाला आहे व तो काढण्यासाठीं या बुवाला गोरलपुला नेले पाहिजे.” तेव्हां एक पोरगा, मी व तो वृद्ध मिक्षु असे तिंबजण गोरलपुला गेलो. दुईवानें, ज्याच्या हातून बरेच मोतिंचिंदु काढण्यांत आले होते, तो डॉक्टर तेथून गेला होता, व त्याच्या जागीं दुमरा सिंहिल सर्जन आला होता. यू. पी. मधील हॉस्पिटले किती बाणेश्वरीं असतात हैं मीं मागळ्या एका प्रकरणात सांगितलेच आहे. या हॉस्पिटलांत देखील रोग्यांची बरीच गैरव्यवस्था होती. या प्रांतांतील लोकहि फार अडाणी. एकाला दुमर्याचे अनन चालावयाचे नाही. ब्राह्मण जरी स्वर्थंयाका ठेविला, तरी त्याच्याच जातीच्या कांहीं लोकांना त्याच्या हाताचे अनन पसंत पडत नाही. तेव्हां लोकांकडूनहि हॉस्पिटलांत जिकडे तिकडे तुकी वगैरे करून बरीच बाण करण्यांत येते.

आम्ही तेथे पोहोंचलों त्याच टिवशीं वृद्ध मिक्षूच्या एका डोळ्यांतील मोतिंचिंदु काढण्यांत आला. पण मोतिंचिंदु काढण्यापूर्वीं जी काळजी घेण्यांत येते तीं मुळीच घेण्यांत आली नाहीं. मीहि त्या बाबतींत अगमिञ्च असल्यामुळे मला कांहीच बोलतां आले नाहीं. असिस्टेंट सर्जन साहेबाविरुद्ध कुण्कर करत असे. पण साहेब अधिकारी पटल्यामुळे तोहि गप्य बसला. माझी त्याची चांगली ओळख झाली. गोरलपुला मी त्याच्याच घरी जेवीत असें.

वृद्ध मिक्षूची सेवा करण्यासाठी बरोबर नेलेल्या मुलाला ठेवून व असिस्टेंट सिविल

सर्जनला त्याची काळजी घेण्यास सांगून मी श्रावस्ती वगैरे प्राचीन बुद्धक्षेत्रे पहावयास गेलो. बरोबर पैसे ठेवावयाचे नव्हते, म्हणून पोस्टाचीं सम्या दीड स्पथाचीं तिकिंट जवळ ठेवून व त्या मुलाकडून आगगाडीचे तिकिंट विकत आणवून मी बलरामपुराला गेलो. तेथें मी सकाळीं पोहोंचलों. या ठिकाणी एक महाराजा रहात असतो. याचे वर्षाचीं साठ सत्तर लाखांचीं उत्पन्न आहे. मला त्याजपासून कांहीं मिळवावयाचे नव्हते. परंतु उत्तर हिंदुस्तानां-तील इतर राजेजवाड्यांप्रमाणे यानेहि पांथस्थांची कांहीं सोय केली असावी असें वाढून मी थेट राजवाड्याकडे गेलो. पहारे कन्यांनीं मला मज्जाव तर केलाच. पण तेथे दुसऱ्या कोणीहि माझी दाद घेतली नाहीं. शेवटीं त्या राजाच्या पुरोहिताचा मुलगा मला भेला, व त्यानें मला आपल्या घरीं नेऊन जेवावयास बातले. भोजनोत्तर मीं श्रावस्तीचा रस्ता घरला. या स्थळाला आलां सहाट महाट असें महणतात. हैं स्थान बलरामपुरापासून दहा मैलांवर आहे. मी संध्याकाळीं पांचाच्या सुमाराला तेथें पोहोंचलों. आतां या ठिकाणीं मनुष्याची वस्ती मुळीच नाहीं. सगळे जंगल झाले आहे. जवळ अचिरवती नदी (जिला आता राबती असें महणतात) वहात आहे व आपल्यासाचे सृष्टिसौदर्य फारच बालाणण्यासारखे आहेत. येथे अनाथपिंडिकाच्या आरामाची (विहाराचा) जागा पहावयास सांपडते. सध्यां या ठिकाणीं मोठोठाळ्या इमारती मोडून विटांचे आणि मार्तीचे ठांग पडले आहेत. आक्यालींजिकल खात्यानें कांहीं मोळक्या इमारती योदून ज्वरेच उपयुक्त शिळालेल, बुद्धच्या मूर्तीं वगैरे वस्तू गोळा केल्या आहेत. पण या ठिकाणीं पदार्थसंग्रहालय नसल्यामुळे त्या कलकत्याच्या पदार्थसंग्रहालयांत पाठविण्यांत आल्या.

हैं स्थळ पाहून मी माझारे रस्त्यांतील एका गांवांत येऊन निजलों व दुसऱ्या विवशीं सकाळीं वारेंत एका ब्राह्मणाच्या घरीं जेवण करून संग्रहीं असलेल्या (पोस्टाच्या) तिकिंटांतून कांहीं तिकिंट एका गृहस्थाला देऊन उस्काबजारचे तिकिंट घेतले. हैं स्टेशन नेपालच्या सरहदीजवळ आहे. येथून बुद्धाचे जन्मस्थान सरासरी सव्हीस मैल आहे. मी सकाळीच या स्टेशनावर पोहोंचलों. पायांत ब्रह्मी वहाणा होत्या. प्रवासात त्यांचा उपयोग न होतां अडथळा व्हावयास लागला. म्हणून मी स्टेशनमास्तराला म्हणालों, ‘या वहाणा मी आपल्या ऑफिसांत ठेवितो. तेवढ्या राहू देण्याची मेहेरबानी करा.’ स्टेशनमास्तर बंगली गृहस्थ होता. तो म्हणाला, “ वहाणा ठेवण्यासाठी मुळीच मनाई नाहीं. पण तुम्ही जातां कोठे ? आला कोठून ? इत्यादि गोष्टी जाणण्याची माझी इच्छा आहे. थोडा वेळ जर येथे रहाल तर फार आभारी होईन. सध्यां मला स्टेशनाचे जस्तीचे काम असल्यामुळे पंधरा-वीस मिनिटांत मी आपणास भेटतो.” असें म्हणून अंत जाऊन तो बांडबाईंने आपले काम करून लागला. मी बांडेच्या बांकावर बसून राहिलो. अध्यां तासाच्या आंत तो पुनः बांडेहर आला, आणि म्हणाला, “ मी आतां मोकळा झालो. आतां आपली हकीगत मला सांगा.” मीं त्याला थोडक्यांत माझा उद्देश कळविला. तेव्हां तो म्हणाला, “ ब्रह्मदेशाहून कांहीं याचेकल येथे आले होते. येथून बुद्धजन्माचे स्थान फारच दूर आहे असें मला समजले आहे. त्या बाचेकरूंची गोष्ट ठीक होती. कां कीं, त्यांच्याजवळ पैसे

असत्यामुळे त्यांनी भाड्याच्या खटाच्यांतून तेथपर्यंत प्रवास केला. पण तुम्हांला पायी एवढा प्रवास झेण्यांने शक्य नाही. दुसरी एक सोय होणे शक्य आहे. आणि 'म्हणूनच मी तुम्हांला मधारी जरा थांविष्यास सांगितले. येथून सोहरतगंजपर्यंत नवीन रेल्वे दाईन झाली आहे, परंतु पेसेंजर ट्रेन सुरु झाली नाही; केवळ गुडस ट्रेन मधूनमधून जात असतात. येचे एक कायरथ जातीचा रेल्वे स्टोअर-कीपर आहे. त्याला आज-उद्या येथून जाणारी ट्रेन आहे की काय, हें माहीत असेल. जर ट्रेन मिळिष्यासारखी असेल तर तुम्ही सोहरतगंजपर्यंत गुडस ट्रेननेच जा. तेथें सोहरसिंग नंवाचा एक क्षत्रिय जातीचा जमीनदार आहे. तो फारच सज्जन असून प्रवासी लोकांना उपयोगी पद्धत्यास दक्ष असतो. आमचे नांव सांगितले असतां तो तुमच्या नेपाळी तराईतील* प्रवासाची चांगली व्यवस्था लावून देईल.”

ही स्टेशन-मास्टरची सल्ला मला पसंत पडली. तेहां त्यांने स्टोअर-कीपरला बोलावून आणून, माझी व्यवस्था लावतां थेईल कीं काय, असा प्रश्न केला. स्टोअर-कीपर फार सज्जन मनुष्य होता. त्यांने मला सोहरतगंजपर्यंत सुखरूप पोहोचविष्याचे कबूल केले; एवढेंन नव्हे, तर त्या दिविरी जेवणार्हाहि व्यवस्था आपल्या बर्णीच केली. भोजनोत्तर एक लाडीस सोहरतगंजला जाणारी होती. तिजमधून त्यांने मला तेथें पोहोचतें केले. संध्याकाळीं पांच वाजण्याच्या सुमारास मी सोहरतगंज स्टेशनावर पोहोचलों व ताबडतोब तेथून सोहरसिंग बाबूच्या बरी गेलों. बाबूने आपल्या वडिवारीस अनुसून माझा आदरसक्कार नांगला केला. व आपल्यांशी असलेले बौद्धधर्मसंबंधाचे एक दोन ग्रंथ मला दाखविले. हे ग्रंथ बौद्ध यात्रेकरूनीं त्याला नजर केले होते; आणि याशिवाय बौद्ध धर्माच्या माहितीर्ही एक-दोन पुस्तके त्याजपाशी होती. गर्वी मला जेवावयाचे नव्हते. तथापि त्यांने माझी सोय आपल्या पदरच्या एका पंडिताच्या बरी लावून दिली. पंडितजीला संस्कृत भाषा साधारण अवगत होती तथापि मी काशीहून अध्ययन करून आलों असत्यामुळे, त्यांने माझ्याशी बायुद्ध आरंभिले नाही! याशिवाय त्याच्या आश्रदात्यांने मला त्याज-कडे पाठविले असत्यामुळे त्याला कोणत्याहि प्रकारे मला वाईट वारेल, असे वर्तन करणे फायदेशीर नव्हते. दुसऱ्या दिविरी पंडितजीने पक्की* रसोई करवून जेवू घातले. कच्ची रसोई असती तरी मला चालली असती, पण या ब्राह्मण पंडिताला तसें करणे प्रशस्त काटेना. असो.

* हिमालयाच्या पायथऱ्याचा प्रदेश, जो त्रिटिश सरकाराकडून नेपाळला मिळाला, त्याला तराई म्हणतात.

* दृष्ट, पुरी, आणि पीठ वरै न लावलेली भाजी, याला उत्तर हिंदुस्तानांत 'पक्की रसोई' असे म्हणतात. भात किंवा तांदुळाचा दुसरा पदार्थ असला तर ती कच्ची रसोई होते व पवित्र माणसाला चालत नसते.

कपिलवस्तु – लुंबिन्देवी यात्रा

भोजनोत्तर मी कपिलवस्तूला जाण्यास निघालो. सोहरतसिंगबाबूचा कांहीं दिवस येथे राहण्याबद्दल आग्रह होता. परंतु 'वृद्ध भिक्षुला गोरखपुराला ठेवून आलूं असत्यामुळे मला धाईघार्डीने परत जाणे भाग आहे,' असे सांगितल्यावर त्यांने विशेष आग्रह केला नाहीं. पण नेपाळी तराईत माझे फार हाल होतील हैं जाणून आपल्या आश्रित कुळ्यांपैकी एक प्रामाणिक न्हावी त्यांने माझ्याबोरोबर ठिला. त्या न्हाव्याजवळ शिधासामग्री व इतर खर्चासाठीं एक सुया बाबूनें ठिला. येथून कपिलवस्तुवै स्थान सात मैलांवर आहे, पण तें ओसाड असून त्याच्यावर शालवृक्षांवै मोठे अरप्प आहे. जवळ निगिल्वा नंवाचा एक गांव बसला आहे. या गांवाच्या शेजारी अशोकाने कोणागमन बुद्धाच्या स्मारकासाठीं उभारलेला एक शिलास्तंभ मोळून पडला आहे. त्याला येथेल लोक निगाली असे म्हणतात, व त्यावरूनच या गांवाला निगिल्वा हैं नांव पडले आहे.

सोहरतगंजपासून दोन मैलांच्या अंतरावर नेपाळी सरहद टागते व तेथून पांच मैलांच्या अंतरावर निगिल्वा गांव आहे. पण नेपाळी तराईतील रस्ता इतका वाईट आहे कीं, संगतां सोय नाहीं. शेतांतून लहान लहान बंधान्यावरून रस्ता होता व त्या बेळी शेतात पुष्कळ पाणी सांठले होतें. कांहीं मिनिंट चालूल्यावर, बंधागा वाहून गेलेल्या ठिकाणीं पाण्यांतून जावै लागे. अशा बिकट वाईटुंडे आग्हीं जरी सोहरतगंजहून लवकर निवालीं होतीं तरी सूर्यास्ताच्या पूर्वीं अर्धां एक तास निगिल्वाला पोहोचलों. माझीं पिवळीं चीवरे पाहून तेथेले लोक आग्हीं दोघांना घरांत वसूळू हि देईनात. शेवटीं तो न्हावी म्हणाला, “तुम्हीं या लोकांजवळ मुळीच कांहीं मार्ग नका. मी स्वतः जाऊन जवळच्या घरांत चौकशी करून येतों, तोंपर्यंत मार्गविरच उभे रहा.”

न्हाव्याचा उपदेश ऐकिल्यावांचून दुमरें गत्यंतरच नव्हते. समोरच एका सधन शेतकऱ्याचे घर होतें तेथें जाऊन त्यांने, बसलेल्या मंडळींस सांगितले, कीं, मला सोहरतबाबूनें येथे पाठविले आहे, आणि आपणाला माझी व्यवस्था पाण्यासाठी बरोबर दिले आहे. सोहरतबाबूची बरीच जमीनदारी नेपाळी तराईत असत्यामुळे त्याला हे लोक फारच मानीत असतात. तेहां त्यांचे नांव ऐकिल्याबरोबर त्यांनी मला बोलावून नेऊन फार आदरसक्कार मांडिला. तें पाहून मी म्हणालों, “यहस्यहो, कांहीं मिनिटांपूर्वीं माझ्याशी तुम्ही बोलूहि इच्छीत नव्हतां, पण तेच तुम्ही आतां माझा एवढा आदरसक्कार करीत आहां.” त्यांतला एकजण म्हणाला, “महाराज, तुमचा हा विलक्षण वेष पाहून आग्ही घावरून गेलों. अशा मनुष्याला आश्रय दिला असतां नेपाळी सरकार आग्हांला दंड करील अशी भीति पडली! तुमच्या इंग्रजी अंमलासारखा हा अंमल नाहीं. येथे भलूल्या-सलूल्या गोषीलाहि भिजून वागावै लागते. कशासाठीं दंड होईल, आणि कशासाठीं होणार नाहीं, हें आग्हांला कांहींच संगतां येत नाहीं! पण जेव्हां आग्हीं सोहरतबाबूचे नांव ऐकिले तेहां आमचे भय गेले. नेपाळी सरकारांतहि सोहरतबाबूचे वजन असत्यामुळे

त्यांच्याकडून आलेल्या इसमास आश्रय दिला असतां आम्हांला घोका नाहीं, याबद्दल आमची पक्की खात्री झाली; आणि म्हणूनच आपला सत्कार करण्यास आम्ही सज्ज झालो.”

या लोकांच्या म्हणण्याप्रमाणे नेपाळी अधिकाऱ्यांकडून यांना त्रास होत असेल की नाहीं, हें मला सांगता येत नाहीं. तथापि एखाद्या पाहुण्याला आश्रय दिस्याने यांच्यावर शेकेल असे वायत नाहीं. पण नेपाळ सरकारचा मुख्य दोष म्हटला म्हणजे या लोकांत शिक्षणाचा प्रसार विलळूल झालेला नाहीं. या तराईतील लोक अयोध्या वगैरे प्रांतीतील लोकांसारखे आहेत, नेपाळी लोकांसारखे नाहीत. हिंदुस्तानी लोकांनीव येथे वसाहत केली आहे. पण उत्तर हिंदुस्तानांतील त्यांच्या सम्यासोयन्यांद्यतके हे लोक सुधारलेले नाहीत. शिक्षणाच्या बाबतीत सर्व उत्तर हिंदुस्तान मागसलेला आहे, हें मार्गे सांगितलेले आहे. तथापि हिंदुस्तानी लोकांत अतिथीवै आगतस्वागत चांगले केले जाते. पण या नेपाळी तराईतील लोकांत हाहि गुण वसत नाहीं. हे लोक फारच कूर आहेत, व दुसऱ्याच्या कधीहि उपयोगी पदावयाचे नाहीत, असे मला माझ्या बरोबरचा न्हावी कितीदा म्हणाला. तो जरी नेपाळी सरहदीवीरील गदहणारा होता—आणि कदाचित् त्याचे आप्त या प्रदेशांत असें संभवनीय आहे—तरी त्याला या लोकांचे एक प्रकारे भय वाटत होते. काही असो, आम्हांला सोहरतसिंगाच्या नांवाचा फार उपयोग झाला. जेथे जेथे गेलो तेथे तेथे न्हावयाने आगाऊच एखाद्या सधन शेत्याच्या घरी जाऊन, मी सोहरतबाबूऱ्युऱ्युन आलो आहें, व आमच्याबरोबर शिधासामग्री वगैरे सर्व आहे, पण राहण्यास जागा तेवढी पाहिजे, असे सांगावै, व मग आपोआप आमची जेवणालाप्याची सर्व व्यवस्था लागावी, असे होत असे.

निगिंवा गांवाडून लुंबिन्देवी पूर्वेला चौदा मैलांवर आहे. रात्री एका शेतकऱ्याच्या घरी निजून दुसऱ्या दिवशीं आम्ही सकाळीच लुंबिन्देवीला पोहोचलो. लुंबिन्देवी गांव बुद्ध भगवंताच्या जन्मस्थानापासून दक्षिणेला दोन मैलांच्या अंतरावर वसलेला आहे. प्रथमत: आम्ही गांवाकडे न जातां वा स्थानाकडे गेलो. बौद्ध ग्रंथांत या ठिकाणाला लुंबिनीवन असें म्हटले आहे. येथे इमारतीचे विच्छिन्न अवयव आणि त्यांच्यावर वाढलेली झाडेंडुष्ये यांशिवाय दुरुर्कृत इत्येका पडत नाहीं. आम्ही अशोकाचा शिलासंभ पाहण्यासाठी गेलो. “येथे भगवान् बुद्ध जन्मला; म्हणून आपण स्वतः येऊन पूजा केली व हा शिलासंभ उभारला,” अशा अर्थाचा मजकूर त्या शिलासंभावर कोरलेला आहे. काहीं वर्षीपूर्वी हा शिलासंभ आकर्यालॉजिकल खाल्याने एका ठिगांतून खोदून काढिला. त्याचा वरचा भाग मोहून रडलेला आहे व खालचा आठ अगर दहा फुटांचा तेवढा तुकडा उभा आहे. त्या खळग्यांत उतरून तो शिलालेल वाचला तेव्हां माझ्या ढोळ्यांतून अंसवै गळू लागली. बिचारा न्हावी मोळ्या विसमयाने माझ्याकडे पहात उभा राहिला होता! पंच-दहा मिनिटे मी त्या स्तंभाजवळ बसून राहिलो. या स्थळाचे—अशा विफनावर्थेत का होईना—मला दर्शन बडले याबद्दल फार आनंद झाला. परंतु तो फार

वेळ टिकण्याजोगा नव्हता.

या मातीच्या आणि विटांच्या डिगांतून मायादेवीची मूर्ती शोधून काढून तिच्यावर एक लहानसे मंदिर बांधण्यांत आलेले आहे. हे मंदिर नेपाळी सरकारने बांधलेले आहे, किंवा दुमच्या कोणी बांधलेले आहे, हें मला माहीत नाहीं. येथे एक नेपाळी राज्यांतील तिबेटी लामा रहात होता. त्याने पिंगीवर काढलेली कांडी चिंवे व हिहिलेले मंत्र अद्यापि कायम होने. मायादेवीची मूर्ती बरीच विच्छिन्न झालेली आहे. तथापि बौद्ध पुराणांतीरी वर्णिल्याप्रमाणे बुद्धजन्माचा देखावा या मूर्तीत दाखविलेला दिसतो. त्रहदेव स्वतः येऊन जन्मलेल्या बालकांचे ग्रहण करितो इत्यादि प्रकार या मूर्तीत कोरलेला आहे. पण सखेदाश्रयाची गोष्ट ही, की हिला लुंबिन्देवी असे नांव देऊन येथेल्या लोकांवून बलिप्रदान करण्यांत येते! नेपाळी सरकारांतूनहि पुष्कलशा प्राण्यांचा वध करविण्यांत येतो! मंदिराच्या शाहेरची जागा नुसती रक्काने मावलेली होती। तो किळसवणा देखावा पाहून माझें मन अत्यंत उद्दिश्य झाले. जिने डगाच्या दुःखाचे शमन करणाऱ्या आणि प्रागिमात्रांविषयी अत्यंत कसणा वागविणाऱ्या हिंदुस्थानांतील श्रेष्ठ विभूतीला जन्म दिला, त्याच कनवाळ मातेच्या मूर्तिपुढै शेंकडॉ प्राणी बरी देण्यांत याचे, यासारखे अज्ञान, यासारखा अविचार आणि यासारखी खेदप्रद गोष्ट दुसरी कोणती! पण माझ्या हातामध्ये ही परिस्थिति बदलण्याला कांहीच उपाय नव्हता; आणि मनाला पुष्कलसे वाईट वारूं देण्याने कांहीच फलनिष्पत्ति होण्याचा संभव नव्हता. तेव्हां एकवार तें स्थळ पुनः पाहून, कसेबसें मनाचे सांत्वन करीत मी लुंबिन्देवी गांवांत गेलो.

लुंबिन्देवी गांवीं कोणाच्या घरी जेवलों आणि पुढे कसकसा प्रवास केला याची मला आतां आठवण राहिली नाहीं. याचे कारण पुनः पुन्हा माझ्या मनांत मायादेवीच्या मंटिग-समोर पाहिलेला देखावा उभा रहात असे, व त्यामुळे एक प्रकारचा निराशामय उद्देश होत असे. तात्पर्य, भगवानपुश्याडून मी व तो न्हावी उस्काबजारपर्यंत चालत आलो. न्हाव्याजबलच्या पैशांचा किंवा शिधासामर्गीचा कांहीच व्यव झाला नाहीं. गोरखपुलां जाण्यास लागणाऱ्या तिकिटासाठी स्टेशनमास्टराजबळ तेवढे स्टॅप मीं आगाऊच टेविले होते. तेव्हां पैशांची मला मुळीच गरज नव्हती; गहणून तो स्पष्ट आणि तें सर्व सामान त्या न्हाव्यालाच देऊन टाकिले व स्टेशनावर येऊन मंगोरखपुरुचा रस्ता घरिला.

आमच्या वृद्ध मिश्राचा डोळा पार विवडून गेला. त्याबद्दल त्याने डॉक्टराळाच नव्हे, तर मलाहि पुष्कल दोष दिला! पण घडलेली गोष्ट पुनः येणे शक्य नव्हते. त्याला येऊन मी पुनः कुशिनारेला आलो, व त्याची धर्मशाळेत स्थापना करून त्रहदेविशाच्या प्रवासाच्या तथारीस लागलो.

या एका वर्षीत मी निरनिराळ्या ठिकाणी फिलों; निरनिराळ्या गृहस्थांना भेटलों. तथापि मुख्यत: वर सांगितल्याप्रमाणे कुशिनारा, बुद्धगया, राजगृह, श्रावस्ती, कपिलवस्तु आणि लुंबिनीवन या स्थळांची यात्रा मला बडली, म्हणून या प्रकरणाला ‘बौद्धक्षेत्रांची यात्रा’ असे नांव दिले आहे. या सर्व क्षेत्रांत बुद्धाचे जन्मस्थान लुंबिन्देवी, बुद्धपदाचा

लाभ ज्ञालेले स्थान बुद्धगया, भगवंताने पहिला उपदेश केलेले स्थान सारनाथ, व परिनिर्वाणस्थान कुशिनारा, हीं चार क्षेत्रे बौद्ध लोक अत्यंत पवित्र मानतात. *

१६

पुनः ब्रह्मदेश

चंद्रमुनीने खेजारी याला पत्र पाठवून कलकत्याहून ब्रह्मदेशाला जाण्याला लागणाऱ्या

खचीची आगाऊच व्यवस्था केली होती. माझाबरोबर बुद्धगयेला असलेला सिंहली उपासक होता असे वाटते. तो कुशिनरेला आला होता, व तेथून त्यालाहि ब्रह्मदेशालाच जावयाचे होते. तहशील दैरियाहून कलकत्याच्या तिकिटाचा खर्च महावीर भिक्षुने देवविला. या वेळी कलकत्याला भी एक-दोन दिवसच होतो. तेथून रंगूनला गेलो, तेथे माझी व ज्ञानत्रिलोकाची गांठ पडली. त्यालाहि मंडालेला जाऊन कांहीं दिवस सगाईच्या डोंगरांत रहावयाचे होते. त्याप्रमाणे आम्ही दोवेजण मंडालेला गेलो, व सगाईला जाऊन ऊऱ राजेंद्र याच्या विहारांत राहू लागलो.

येथे लहान झोपड्या असून चार-पांच गुहाहि खोदलेल्या होत्या. अशा तन्हेचे विहार या डोंगरांत पन्नाससाठ तरी निघतील. मंडालेच्या, आणि सगाई गांवाच्या लोकां-कडून येथील भिक्षुना अन्नसामग्री पोहोचविष्यांत येते. येथे कांहीं दशशीलधारिणी संन्यासी लिंगा आहेत. त्या गृहस्थांकडून अन्नसामग्री घेऊन भिक्षुना शिजविलेले अन्न देत असतात. कांहीं ठिकाणी विहारांत एखादा उपासक अन्न तयार करून भिक्षुना देत असतो. व स्वतःचाहि निर्वाह करीत असतो. संन्यासी छिवाचे आश्रम भिक्षुन्या आश्रमांपासून

* इव तथागते जातोति... इव तथागते अनुत्तरं सम्मासंबोधिं अभिसंबुद्धोति... इव तथागतेन अनुत्तरं धम्मचक्रं पवित्रितंति... इव तथागते अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिव्युतोति आनंद सद्वस्तु कुलपुत्तस्स दस्सनीयं संवेजनीयं ठानं ॥

—महापरिनिब्बानसुत्त.

* ऊ हा ब्रह्मी भाषेत बहुमानवाचक शब्द आहे. तो भिक्षुन्या किंवा प्रसिद्ध गृहस्थांच्या नांवामार्गे लावतात.

बन्याच अंतरावर असतात, व तेथें अवेळी भिक्षुनाच नव्हे तर इतर गृहस्थांनाहि जाण्याची मनाई असते. अशा एका आश्रमात २५० पासून ३०० पर्यंत संन्यासी बाया रहातात असे संगतात. या आश्रमाची जी मुख्य बाई होती, ती ब्रह्मदेशांतील एका प्रसिद्ध धराण्यांतील असून तिला विपिटक—विशेषतः अभिधर्मपिटक उत्तम अवगत असे. या शेवटस्या ग्रंथांतील कांहीं प्रकरणे तिला नुसर्तीं तोंडपाठ येत असत, व त्यामुळे बौद्ध तत्त्वज्ञानासंबंधाने तिच्याशीं बोलप्यास साधारण भिक्षु फार कचरत असत.

अशा संन्यासी स्थिरांचा एक आश्रम आमच्या विहारापासून बन्याच अंतरावर नदीच्या कांठी होता. मी व ज्ञानत्रिलोक तेथें भिक्षेला जात असू. जेवण सकाळीं दहा बाजप्याच्या अंत आटपत असे; व बाकी सारा दिवस ध्यानभावनादिक करण्यासाठीं आभांला सबड सांपडे. ध्यान करण्यास शिकविणारा उत्तर नांवाचा एक स्थिर या प्रदेशांत रहात होता. त्याजवळ जाऊन आम्ही ध्यानाचा मार्ग (कर्मस्थान) शिकू लागलो. त्याला आमची भाषा समजत नसे व पालि भाषाहि त्याला धड बोलतां येत नसे. तेव्हां आमच्या शेजारच्या विहारांतून पालि भाषा जाणणारा एक तस्ण भिक्षु बरोबर वेऊन आम्ही त्याजकडे जात असू. तो जें ब्रह्मी भाषेत बोले त्याचे भाषांतर तस्ण भिक्षु पालि भाषेत करी व मग मी ज्ञानत्रिलोकाला तो मजकूर इंग्रजीत समजावून सांगे.

प्रथमतः उत्तराचार्याने आम्हांस ‘अरहं’ हा शब्द ब्रह्मी लिंगीत डोळ्यांसमोर मांडून त्यावर ध्यान करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे आम्ही निरनिराळ्या ठिकाणीं बसून ध्यानाला सुस्थात केली. दोन दिवसांबाबद आमचे अनुभव आचार्याला कल्पवाचयाचे असत. आमच्या विहाराच्या मागल्या भाजूला एक फार उंच टैकडी होती व त्या टैकडीच्या मस्तकावर एक लहानशी मोडकी गुहा होती. तेथें जाऊन मी सारा दिवस ध्यान करीत बसत असे. तेथून खालीं इरावती नदीच्ये भव्य पात्र आणि त्याच्या आसपासना प्रदेश दिसत असे. सूर्यस्ताच्या समर्थी तर येथून अत्यंत सुंदर देखावा पाहावयास सांपडे. ज्ञानत्रिलोक दुसऱ्या अशाच ठिकाणीं जाऊन बसत असे. परंतु त्याचे नित ध्यानाकडे लागेना. ‘अरहं यांतील ‘अ’ त्याच्या डोळ्यांसमोर नीट येई. परंतु ‘र’ वर पोंचतो न पोंचतो तोंच त्या ‘र’ ला शेंपटे फुटून त्याचे सर्प बनत असत। आणि पुढे ध्यानाला मोठे विघ्न होई। मला या शब्दाचे नीट ध्यान करीतां येऊ लागले. आचार्याला आमचे अनुभव सांगितले, तेव्हां त्याने आम्हांला पुढली पायरी दाखविली, ती अशी कीं, या शब्दावर ध्यान करतांकरतां डोळे मिटून जे देखावे डोळ्यांसमोर येतील त्याचे नीट अवलोकन करून ते आणाला कल्पवाच. माझा डोळ्यांसमोर प्रथमतः दोन पांढरी कमळे व नंतर अस्ताला जाणारे सूर्यमंडळ हीं येऊ लागलीं. आचार्याने, हे देखावे चांगले आहेत, व यांजवरच ध्यान करीत असावें, असे सांगितले. परंतु ज्ञानत्रिलोकाचे देखावे धड त्याच्या डोळ्यांसमोर रहात नसत, व ते चांगलेहि नसत. कधीकधी त्याला जेवणाचेच

पदार्थ दिसत, तर कधींकधीं साप दिसत असत. या बेळी जेवणासंबंधाने आमचे थोडे-बहुत हालच होत असत; व एकंदरीत परिस्थितीमुळे त्याचे नित कांहीसे भ्रांत झाले होते.

उदाहरणादाखल यासंबंधी एक गोष्ट सांगतो. या गुहेत आम्ही रहात होतो तिला दरवाजा नव्हता आणि असता तरी तो बंद करून निजांने शक्य नव्हतें. कां कीं, हवा येण्यास दरवाजाशिवाय दुमरा मार्गच नव्हता. या गुहेचे दोन भाग होते. एक अंतला भाग व दुसरा बाहेरचा. दोन्हीहि इतके आकुंचित होते, कीं, दोन खारांशिवाय त्यांत जास्ती सामान मावण्यासारखे नव्हतें. बाहेरचा भाग थोडासा संद होता. तेथें एका खाटेवर मी निजत असें व अंतल्या बाजूला ज्ञानत्रिलोक एका खाटेवर निजत असे. तो अंतस्या बाजूला निजत असे याचे कारण वाघ वगैरे हिस्स प्राण्यांचे भय हें असावे. एके दिवशी गांवी निजावयास जाण्यापूर्वी मी त्याला सहज थडेने म्हणालो, “समजा, या गुहेचा दरवाजा कोसळून खाली आला आणि आम्ही येथे गाडले मेलो, तर आमची काय अवस्था होईल !” दोन दिवसांनी आम्हांस उकरून बाहेर काढतील. पण तोंभैत या अंधारकोठडीत गुदमरून पडवें लागेल ! तुमच्या खोलीला याहूनहि जास्ती धोका आहे; कां कीं, या पर्वताच्या पोटांत ती बरीच अंत शिरली आहे ! ” या माझ्या भाषणाचा ज्ञानत्रिलोकाच्या भ्रांत चित्तावर विलक्षण परिणाम झाला. तो त्या खोलीत निजावयास जाईना, आणि मला म्हणाला, “ जर तुम्ही आपली जागा मला देत असाल तरच मी येथे रहातो; नाहीं तर मला या गुहेत रहाऱ्ये नको ! ” मी माझी जागा मोकळी करून त्याला दिली. दोघांनी आपल्या खाटा बदलल्या व जागाहि बदलल्या.

ज्ञानत्रिलोकाचे याप्रमाणे ध्यानाकडे विशेष लक्ष्य न लागल्यासुलें, तो सगाई सोडून पुनः रंगूला गेला. पण मीं सगाईलाच रहाण्याचा निश्चय केला. कुशिनग्रेहून १९०४ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत प्रथमत: मी सगाईला आलो. ज्ञानत्रिलोकाने व मीं तेथें दोन-तीन महिने काढले. १९०५ सालच्या मार्च महिन्याच्या सुमारास ज्ञानत्रिलोक पुनः रंगूला गेला. याच सुमारास मला जेवणाची अधिकाधिक मारामार पहूं लागली. आम्हांला अन्न देण्या संन्यासिनीं छिया येथून हक्कहक्क दुसरीकडे गेल्या. या छिया व कांहीं भिक्षु येथें केवळ हिंवाळा बालविष्ण्यासाठी येत असतात. हिंवाळ्यांत हा प्रदेश सुखकारक असतो; थंडीची फाशी बाधा होत नाही. पण उन्हाळा सुरु ज्ञाल्याबरोबर येथील खडक संतप्त होऊन फारच त्रास होत असतो, व पाण्याचेहि बरेच हाल होतात. आमच्या विहारांतील एक दोन मिळूंखेरीज करून बाकीचे मार्च महिन्याच्या सुमारास दुसरीकडे गेले, व जे शिल्लक होते त्यांना भिक्षेसाठीं सगाई शहरात जावै लागे. तें शहर आमच्या विहारापासून अडीच-तीन मैलांच्या अंतरावर होते. तेथें भिक्षाटन करून निवाहापुरते अन्न मिळण्याची मारामार पडे; व येण्याजाण्याचे श्रम माझ्या आटोक्या-बाहेरचे होते.

आमच्या शेजारीं पांडवग्रथविग्रहा विहार होता. तंथें मला एक लहानशी झोपडी मिळण्यासारखी होती, व या स्थविराचे पुष्कळ गृहस्थ शिष्य असल्याकारणाने जेवणाची

पंचाईत पडत नसे. शिवाय स्थविर व त्याचे शिष्य शाकाहारी असत, व विहारांतच सर्व भोजनाची सिद्धता केली जात असे. मी स्थविराजवल जाऊन, मला आश्रय घाल कीं काय, असा प्रश्न केला. हा स्थविर पालि भावेत अत्यंत निष्णात होता अशी ख्याति होती, पण माझी पालि भाषा त्याला समजेना, आणि ती नीट समजत नाहीं हें कबूल करणे त्याला आवडेना ! तेव्हा तो संतापून अर्धवट पालि भावेत मला म्हणाला, “ तुमचे पालि भाषेचे उच्चार फार वाईट आहेत. च वर्गाचे संस्कृत रीतीने उच्चार न करतां तुम्ही ब्रह्मी* पद्धतीने करीत चला. ” त्यावर मी म्हणालो, “ महाराज, आमच्या उच्चारांप्रमाणेच सिंहली लोकांचे उच्चार आहेत. तेव्हां ब्रह्मी लोकांचे उच्चार उत्तम आहेत असेच कांहीं म्हणतां येत नाहीं. तथापि उच्चारांसंबंधाने बादविवाद करण्याचे मला प्रयोजन दिसत नाहीं. अर्थवर दृष्टि टेवून वागावें असा बुद्धगुरुचा उपदेश आहे. * तेव्हां माझे उच्चार जरी आण्यास पसंत नसले तरी शब्दांचे सार ग्रहण करा म्हणजे झाले. ” त्यावर पांडव-स्थविर आणखीहि संतापून म्हणाला, “ तुमचे आणि सिंहली लोकांचे उच्चार जुळतात यांत कांहीं नवल नाहीं. अशा उच्चारांनीच हिंदी आणि सिंहली लोक बौद्धधर्मापासून पतित होत चालले आहेत ! हिंदुस्तानांत महंमदी, खिस्ती इत्यादि धर्मांचा जोराने प्रसार होत आहे, व सर्व हिंदी लोक बौद्धधर्मांचा मुकले आहेत; आणि सिंहलद्वीपांतही खिस्ती धर्मांचा प्रसार जोराने होऊं लागला आहे ! ”

या स्थविराशीं पालि शब्दांच्या उच्चारांसंबंधी ज्यास्त बादविवाद करण्यापासून कांहीं निष्पत्त व्हावयाचे नाहीं असें जाणून त्याचा मीं निरोप घेतला. पण जातां जातां, मला रहाण्याला झोपडी मिळेल किंवा नाहीं, असा आणली एकवार मीं प्रश्न केलाच. स्थविराने, विचार करून दुसऱ्या दिवशीं काय तें कळवीन, असें सांगून मला निरोप दिला. दुसऱ्या दिवशीं, जागा मिळणे शक्य नाहीं, असें त्यांने सांगून पाठविले ! झाले ! माझ्याच वर्गांच्या उच्चाराने सर्व बोंटाळा केला !

मंडालेतील वास्तव्य

आतां दुसरीकडे कांहीं खटपट करून पहावी म्हणून कोणाच्याशा ओळखीने मी एक टैकडीच्या मस्तकावर असलेल्या विहारांत गेलो. तेथें एक मध्यम वयाचा भिक्षु व दोघेतिंबे लहान आमणेर रहात असत. त्यांने जागा देण्याचे कबूल केले, परंतु जेवणाची व्यवस्था मात्र व्हावयाची नाहीं असें सांगितले ! तेथून एक मैलाच्या अंतरावर इरावती

* उदाहरणार्थ, ब्रह्मी लोक ‘ सच्च ’ वा शब्दाचा उच्चार ‘ तिस्सा ’ असा करितात.

अथं हि नाथो सरणी अवोच न व्यंजनं लोकहितो मद्देसि ।

तस्मा अकत्वा रतिमक्तवरेमु अथ्ये निवेसेत्य मर्ति मुतीमा ॥

नदीच्या कांठी कांहीं संन्यासी बाया रहात असत, व नदीच्या वरच्या बाजूला एक गांवहि होता. होतां होईल तौं या ठिकाणी गाहून आपले कर्मस्थान पुढे चालवावें असा मी बेत केला. पंधरावीस दिवस कसेबसे गेले; पण डोंगर चढऱ्याउतरण्याच्या मेहनतीने आणि ब्रह्मी लोकांच्या तेलकट वगैरे अन्नाने मला एकाएकी भयंकर ताप आला. या विहारांतील पाणीहि फार बाणेरडे होतें. एका मोठ्या हौदांत पावसाचें पाणी साठविलेले असे, व दुसरा पावसाळा येईपर्यंत त्याचाच उपयोग करण्यात येई. जोंपर्यंत वालीं जाण्याचे सामर्थ्य असे तोंपर्यंत इरावती नदीचे पाणी पिण्यासाठीं आणीत असें. परंतु तापाने आजारी झाल्यावर हौदाचे पाणी पिण्याबांनून गवऱ्यतर राहिले नाही. तें तापवून गाळून पीत असें. तथापि माझ्यानें तें पिववेना. चार-पांच दिवस असे हाल काढल्यावर मी या स्थळाला अत्यंत कंटाळलों, व थोडे बरें बाटल्याबोर एकदाचा माझा देह नेऊन मंडाले शहरांत टाकला.

मंडाले येथे मी ऊ त्रिलोक या नांवाच्या स्थविराच्या आश्रमांत रहात असें. त्याला पाळि भाषा शुद्ध बोलता येत असे, व सुैवाने त्याचे उच्चारहि आमच्याचसारखे असत! आपले ब्रत पाळण्याचिष्ठीं त्याची फार ख्याति असे. एखादा भिक्षु सकाळी उशिरं उठला तर तो म्हणत असे, कीं, ‘मंडाले शहरांतील लहान लहान पोरी पहांटेला उकून तुमच्यासाठीं अन्न शिजवीत असतात, आणि तुम्हीं त्या अन्नावर निर्वाह करून खुशाळ झोऱ्या घेनां, याची तुम्हांला लाज वाटावयास पाहिजे! ’ उशीरां उठणाच्या भिक्षुंपाठीं त्याने एक दंड ठरविला होता. तो असा कीं, आश्रमांतील झाडांला त्यांनी पाणी बालवें, व बुद्धाच्या मूर्तीसमोर अमुक बडे पाण्याने भरून ठेवावे. एके दिवशीं सकाळी स्वतः त्रिलोकाचार्यं हे कर्म करीत होते. तेव्हां मी म्हणालो, “गुरुजी, आज आपण दंड-कर्म करीत आहां, हें काय? ” ते म्हणाले, “आज मी उशीरां उठलों म्हणून हें कर्म करीत आहें.” मी म्हणालो, “पण हा नियम आपण शिष्यांना पाळण्यासाठीं केला आहे, तो आपणा स्वतःस कसा लागू पडेल? ” आचार्य म्हणाले, “आयुष्मन् आपण जो कायदा करतों, तो मोडण्यासाठीं नव्हे. जोंपर्यंत चांगल्या कायद्याला मान देऊन आपण चालतों, तोंपर्यंतच आपली उन्नति होते. कायदा आपणां सर्वोपेक्षां उच्च स्थानी आहे असें समजून त्याग्रामांने आम्हीं सर्वांनी मनःपूर्वक वागले पाहिजे.”

दुमच्या एका दिवशीं त्रिलोकाचार्यांना मंडाले शहरांतील कर्दममय रस्यांनून भिक्षेमाठी फिरत असतांना मी पाहिले. वयाला साठ बर्वें झालेले हे बृद्ध स्थविर भर पावसांनून आणि चिखलांतून फिरत असतांना पाहून मला मोठा अचंबा वाटला! विहारांत अल्यावर मी त्यांना म्हणालो, “गुरुजी, आपण आज पाऊस असतांना भिक्षेसाठीं स्वतः गेलां हें कसें? ” ते म्हणाले, “आयुष्मन्. मी जर स्वतः गेलों नाहीं तर विहारांतील सर्व भिक्षुंना पुरण्याजोगे शाकभाजी, आमटी वगैरे पदार्थ पिळत नाहींत. तर्शण भिक्षुंना गांवांत कोणी ओळग्रह नमस्यामुळे त्यांची दाद लागत नाहीं, व केवळ कोरडा भात देऊन त्यांची रवानगी करण्यांत येते; आणि म्हणूनच कितीहि पाऊस असला

व रस्ते चिखलाने भरलेले असले तरी मी भिक्षेला जात असतों. मी सुग्रास अन्न खावें आणि तरुण भिक्षुंनी नुसता कोरडा भात खावा, हें माझ्यानें कसें पाहवेल? ” ही गोष्ट येथे सांगण्याचें कारण हें, कों, त्रिलोकाचार्य जितके कडक असत, तितकेच ते दयाळू असत, हें आमच्या वाचकांस समजावें.

त्रिलोकाचार्यांची माझ्यावर फार फार मर्जी असे. मी पाहूणा असल्यामुळे मला त्यांनी पहांटेला उठण्याचा नियम लागू केला नव्हता. विहारांत झाडलोट करण्याचें कामहि माझ्याकडे दिले नव्हतें. गांवांतील कांहीं गृहस्थांना सांगून मला रोज हिंदी पद्धतीनै बनविलेली शाकभाजी वगैरे मिळाली अशी व्यवस्था केली होती. सरासरी दहा-बारा गृहस्थांच्या घरीं मी जात असें, व थोडीथोडी भिक्षा घेऊन परत विहारांत येत असें. मंडाले शहरांत दहा हजार भिक्षु असल्यामुळे, व तेथील लोक फारसे श्रीमंत नमस्यामुळे पुष्कळ भिक्षुंना भिक्षा मिळणे फार कठीन जातें. शेंशंभर घरें फिरावीं, तेव्हां कोठें पोटापुरता भात गोळा होतो. आमटी आणि भाज्या मिळविणे हें काम तर नवीन भिक्षुंना जवळजवळ अशक्यत्व आहे. तथापि मी परदेशी आणि नवीन भिक्षु असूनहि माझीं येथे उत्तम चालत असें. मंडाले शहरांतील पाणीहि चांगले. तेव्हां एकंदरीत मला येथे सगाई-पेक्षां बरें वाटले. पण कांहीं दिवसांनी ब्रह्मी लोकांनी तयार केलेले अन्न प्रकृतीस मानवत नाहीं, असा अनुभव आला. एक तर येथे दूब, तूप, वगैरे स्त्रिघर पदार्थ बहुधा मिळतच नसत. दुसरे, सगळ्या भाज्यांनून तिळाचें तेल वापरले जात असे. कांहीं पदार्थांत तर कच्चेच तेल असें. त्यामुळे मला फार त्रास होऊं लागला. मंडालेली हवाहि मे महिन्यांच्या सुमारास फारच कडक असते. तेव्हां मी तेथून मे महिन्यांत मोलमिन् येथे जाण्याचा बेत केला.

बौद्धधर्माच्या प्रसारासाठीं एक सभा मंडालेला त्या वेळी स्थापन झालेली होती. भिक्षुंना मदत करावी, व्याख्याने द्यावीं, ब्रह्मी भावेत बौद्धधर्मसंबंधाने पुस्तके प्रसिद्ध करावीं, वगैरे कामे ही सभा करीत असे. या सभेने रंगतपर्यंत मला तिक्की काढून दिले. पुढला प्रवास मीं बोटींतून केला. मंडाले आणि मोलमिन् या दोन शहरांत विहाराच्या बाबतीत जमीनअस्मानाचें अंतर! मंडाले शहरांत ब्रह्मी राजाच्या वेळचे जरी विहार धरले तरी त्यांची तुलना मोलमिनच्या कांहीं विहारांशी करता येण्यासारखी नाहीं. येथील व्यापारी फार श्रीमंत असल्यामुळे त्यांनी मोठमोठाले विहार बनविले आहेत. या विहारांतून सोन्याच्या वर्वाची कामे केलेली आहेत. पण मंडालेसारखे येथे भिक्षु मात्र नाहींत! एवढा मोठा विहार, परंतु त्यांत रहाणारे भिक्षु चारपांच असावयाचे! येथे भिक्षुंना दानहि पुष्कळ मिळतें. चातुर्मास्यांत पुष्कळ ठिकाणी सार्वजनिक दान देण्यांत येतें. तेथे भिक्षुंना एकएक गडी बरोबर घेऊन जावें लागतें!

मी येथे ऊ सामर स्थविराच्या वैजयंत नांवाच्या विहारांत रहात होतों. हा विहार फार मोठा आहे. परंतु मी स्तूपाच्या जवळ एक लहानशी खोली होती त्या खोर्टींत रहात असें. ज्या दिवशीं पाऊस नसे त्या दिवशीं दुपारीं मी जवळच्या टॅकडीवर जाऊन बसत

असे. येथून खालचा देखावा अल्यंत रमणीय दिसत असे. या विहारांतहि माझ्या जेवणाचे हाल तसेच पुढे चालू होते। निर्मांसमत्स्य जेवण मिळणे दुरापास्त असल्यामुळे उकडलेल्या मुगावर, भाटावर आणि डब्यांत सांठविलेल्या लोप्यावरच निर्वाह करावा लागे. मध्यूनमध्यून दर्ही मिळत असे, व कांहीं दिवस एक हिंदुस्तानी शिपाई माझ्यासाठीं वरण पाठवीत होता. इतके कष्ट भोगावे लागत तरी मंडालेपेक्षां येथें माझे दिवस बरे गेले. चातुमर्स्य संपत्यावर प्रशास्वामी नांवाच्या स्थविरानें मला आपल्या विहारांत रहावयास आमंत्रण केले. सागर स्थविराच्या परवानगीने मी तेथें रहावयास गेलो. प्रज्ञास्वामी स्थविराला मी 'मुख्योद्ध' व्याकरण शिकवीत असें, व तो मला अभिधर्मार्थसंग्रह शिकवी. परंतु या ठिकाणी पुनः तैलमय अन्नाचे ग्रहण कराणे भाग पडल्यामुळे माझी प्रकृति विबद्धली. एका पारशी डॉक्टराचे औषध करून पाहिले, पण गुण पडला नाही. जिवाला अगदीं केंटाकून गेलो. एके दिवशी डॉक्टरानें पायाला चोळण्यासाठी एक औषध दिले होते. त्यावर विष (Poison) असे लिहिले होते. त्या रात्री हैं औषध विजन टाकून देहाचा अंत करण्याचा विचार माझ्या मनांत कितीदां तरी आला! शेवटीं ती बाढी खिडकीवाटे बाहेर ओतून टाकून मी झोरीं गेलो!

कांहीं दिवस स्थलांतर करून पाहावें म्हणून मी मोलमिनफलीकडल्या बाजूला असलेल्या 'बिलूचाऊन' नांवाच्या बेटांत रहावयास गेलो. तेथें अरण्याच्छादित एका टैकडीवर लहानशा झोपडींत रहात होतो. कांहीं अंतरावर दुसरे मिक्कु रहात असत. पण रात्री मी माझ्या झोपडीत एकाच निजत असें. येथेहि माझी प्रकृति नीट राहीना. मोलमिनवासून पांच-सहा मैलांच्या अंतरावर एका जंगलांत लांकडाच्या कांहीं सुंदर झोपड्या असून तेथें कांहीं मिक्कु रहातात. त्या ठिकाणी पाण्याचे झेरेहि फार दूर होती, व या अरण्यांत वाघाचे फार भय असे. परंतु त्या हिंस प्राण्यांचा मला त्रास पोंचला नाही. मात्र माझ्या जेवणाचे अतिशय हाल झाले. भिक्षेसाठीं दोन-अडीच मैलांच्या अंतरावर जावें लागे, व एवढे करूनहि भाताशिवाय दुसरा पदार्थ कवचित्त्र सांपडे. मांस, मासे वगैरे पदार्थ मिळत असत; पण त्यांचा मला उपयोग काय?

तात्पर्य, ब्रह्मदेशांत मिक्कु होऊन वास्तव्य करणे जबळजबळ अशक्य आहे, असा मला अनुभव आला. मिक्कूला आपले अनन शिजितां येत नाहीं, आणि दुसऱ्यानें दिलेल्या अन्नावर मला निर्वाह करितां येत नाहीं, अशी स्थिति प्राप्त झाली तेव्हां हिंदुस्तानांत राहिलेले दिवस कोठे तरी कंठावे असा मीं वेत केला. पण प्रशास्वामी वगैरे स्थविरांवै म्हणणे पडले, की, हिंदुस्तानांत बौद्ध मिक्कु नाहीं, तेव्हां एकड्या मिक्कूला तेथे विनयाच्या नियमांप्रमाणे रहातां येणार नाहीं. आतां आणली मिक्कुल संभाळण्यांत अर्थ नाहीं, असे दिसून आल्यामुळे मला तें सोडून देप्यास मोकळीक द्या, अशी स्थविरांला विनंती केली. मला बरोबर पैसे ठेवावे लागतील; कधीं कधीं स्वतःचे अन्न स्वतःच तयार करावै लागेल; कधीं बारा बाजून गेल्यावर जेवण्याचा प्रसंग येईल; तेव्हां मिक्कुचे सर्व नियम माझ्याकडून

पाळ्ये जाणार नाहींत; म्हणून योग्य मार्गाने मला मिक्कुल सोडून जाऊं द्या, असे मी म्हणालो. प्रज्ञास्वामी स्थविराने मला या कामी अनुमादन दिले, व माझ्यासाठी कांहीं भगवीं वऱ्ये तयार करण्याचा उपक्रम केला. पण शेवटीं विचारपरवर्तन झाल्यामुळे तो मला म्हणाला, "तुमचे म्हणणे खरें आहे. तथापि आमच्यासमोर भिक्षुव सोडण्याने आम्हाला विषाद वाटेल; म्हणून कलकत्याला जाऊन तेथें संघांतून बाहेर पहाण्याचा विधि करावा." हें त्या स्थविराचे म्हणणे निश्चयामुळे आणि कांहीं अशीं त्याच्यावर असलेल्या प्रेमामुळे मला मान्य करावै लागले.

ब्रह्मदेशाहून कलकत्याला येण्याला मला मुर्दीच आयास पडले नाहींत. आगवोटीचे भाडे वगैरे अनायासे मिळाले. रंगूनहून आगवोटीचा प्रवास सेकंड कलासांतून केला.

१९०४ च्या जानुआरीपासून १९०६ च्या जानुआरीपर्यंत हीं जी मीं दोन वर्षे बालविलीं, त्यांत देहाचे अनेक प्रसंगीं हाल झाले हें वर सांगितलेच आहे. पण मनाची उन्नति मात्र बरीच झाली. चित्ताची एकाग्रता साधण्याची हव्हहव्ह संवय झाल्यामुळे अभिधर्मासारखे विकट ग्रंथहि मला समजून येण्यास अवकाश लागला नाही. फावल्या वेळांत पुकळ पालि ग्रंथ माझ्या बाचनांत आले. विद्युद्धिमार्गाचे पहिले एक-दोन भाग तर मीं दोनतीनदा वाचले. याशिवाय अनेक देश पहाण्याची आणि अनेक स्थविरांना भेटण्याची संधि मिळाली, व तद्दारा जगाचा ब्राच अनुभव आला.

१६

परावर्तन

गोंवे सोडल्यापासून ब्रह्मदेशांतून १९०६ सालच्या जानुआरीत कलकत्याला येईपर्यंत

जो काळ गेला तो केवळ शिक्षणांत गेला, असे म्हणूले पाहिजे. या काळांत बौद्ध-धर्माचे ज्ञान संपादवै हेंच काय तें ध्येय डोळ्यासमोर होते; पण आतां साधल्यास बौद्ध-धर्माच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी थोडीबहुत खटपट करावी अशी इच्छा उद्भूत होऊं लागली. तथापि कोणत्या मार्गाने गेले असतां हिंदुस्तानाला माझा कांहीं उपयोग होईल, हें निरिचतपणे समजेना. कलकत्याला आल्यावर उमरावतीला जाऊन तेथे कांहीं वेळ रहावै, व मग साधल्यास पुण्याच्या बाजूला जाऊन कांहीं खटपट करावी, असा विचार होता. परंतु एका आकस्मिक गोर्धीमुळे माझ्या परावर्तनाला अचिंतित बळण लागले. तें कसें, हें

या प्रकरणांत सांगावयाचे आहे.

हरिनाथ देंची ओळख

कलकत्याला कपाली टोत्यांतील अत्यंत गलिंच्छ वस्तीत बौद्ध धर्माकुर नांवाचा एक विहार नुकताच बांधप्यांत आला होता. तेथें बुद्धाची मूर्ति स्थापन केली होती, एवढ्या-वरुनच या जागेला विहार हैं नांव देण्यांत आले असावे ! माझ्या समजीनेने तर ही जागा विहार या संसेला अगदीच अपात्र होती. अस्तु, ज्या अर्थी कलकत्यात उत्तरण्यास दुसरी सोयीवार जागा नव्हती (कां की, महाबोधि सभेची भाड्याची जागा सोडली असल्यामुळे सर्व सामान काशीला नेण्यांत आले होते; तेव्हां तेथें उतरता येणे शक्य नव्हते) त्या अर्थी मी या विहारांत उतरलो. दोन दिवस विश्रांति घेऊन पुढत्या प्रवासाला लागावै, अशा बेतानें तेथें राहिलो. कृपाचरण आणि गुणांकांना नांवाचे चितांग येथील दोन मिक्कु येथें रहात असत. त्यांचा आणि श्रीयुत हरिनाथ दे या गृहस्थांचा बराच परिचय होता. पालि भाषा शिकण्यासंबंधाने याची खटपट चालली होती, आणि म्हणूनच तो मधूनमधून या विहारांत येते असे. पूर्ण नांवाचा दुसरा एक ब्रह्मी मिक्कु जवळच एका भाड्याच्या धरांत रहात असे. त्याचा व हरिनाथ देवा चांगलाच परिचय होता. हा मिक्कु सीलोनांत असतांना मला ओळखत असे, व पुढे ब्रह्मदेशांतहि मी असतांना माझ्यासंबंधी त्याला सर्व गोष्ठी ऐकून माहीत होत्या.

मी एक दिवस धर्माकुर विहारांत बालविला न बालविला तोंच कृपाचरण आणि गुणांकार मिक्कु माझ्या जाप्यासंबंधाने उत्सुक दिसू लागले ! मी त्यांना सांगितले, की, मला त्यांजकडून पैशाची वगैरे अपेक्षा नाही; केवळ विश्रांतीसाठी एखाददुसरा दिवस मी तेथें रहाणार आहे. आणखी कांहीं दिवस रहावै असा विचार कदाचित् ज्ञाला असता, परंतु त्यांची उत्सुकता पाहून मीं खरित तेथून जाप्याचा बेत केला. म्हणजे सोमवारचा दिवस राहून मंगळवारस्या गाडीने नागपुरकडे जाणार होतो. परंतु माझा हा बेत कर्मधर्मसंयोगाने सोमवारी पूर्ण मिक्कुला समजला. त्याच दिवशी त्याची व माझी कलकत्यांत पहिल्यानें गांठ पडली असावी. त्यानें ताबडतोब जाऊन हरिनाथ देला सांगितले, की, तुम्हाला पालि शिकावयाचे असेल तर सीलोन किंवा ब्रह्मदेश या टिकाणीहि सांपडणार नाही असा एक मनुष्य येथे आला आहे. पण तो उत्तरांच दुसरीकडे जाणार आहे.

हरिनाथ देंच्या धरी त्या दिवशी त्याच्या भावाचे लग्न होते, व यजमानपणाचे काम स्वतः त्यानेच केले. त्याला हा निरोप लग्नकार्यात गुंतला असतांना समजला, व शोदीशी मोकळीक मिळाल्याबोवर तो तसाच मजपाशी आला, आणि मला म्हणाला, “ आपण येथे आणकी एकदोन दिवस तरी २हा. म्हणजे मला काय पाहिजे असेल तें सर्व सविस्तर सांगेन. आज मी माझ्या भावाच्या लग्नाच्या गडबडींत आहे. तुम्ही उत्तरांच दुसरीकडे जाणार आहा, असें समजत्यावरुन मी येथे आलों आहे, आणि उत्तरांचा दिवस ही

येथे राहून माझें म्हणणे ऐकून घ्यावै, अशी विनंती आहे.”

श्रीयुत हरिनाथ देवने दुसऱ्याहि पुष्कळ गोष्ठी या वेळी सांगितल्या. ‘आपण सेनेटचा मैब्र आहो, इंग्लिशचा प्रोफेसर आहो व पालि भाषेचा प्रसार करण्याची आपणाला उकंठा आहे,’ वगैरे त्याने सांगितलेल्या गोष्ठीचा माझ्यावर फारसा परिणाम ज्ञाला नाही ! बंगली बाबू फार करून बडवडे असतात व त्यांच्याकडून कोणतेहि काम सिद्धीला जाणे मुझील असते ! विशेषतः बौद्धधर्मसंबंधाने त्यांना आस्था असेल, हैं मुळीच संभवत नाही, असें माझे त्या वेळी मत होते तथापि हा एवढा योग्यतेचा गृहस्थ एक दिवस रहाण्यासाठी विनंती करितो आहे, तर एक दिवस रहाण्याला आपले काय जातें, उद्यां जाणार त्याच्याएवजी आणखी दोन दिवसांनी जाईन, असें भनांत आणून मी मंगळ-वारीहि धर्माकुर विहारांत राहिल्यो.

येथे श्रीयुत हरिनाथ दे संबंधाने थोडीशी माहिती देणे अनुचित होणार नाही. ही माहिती जरी मला मागाहून मिळाली होती तरी ती वाचकांच्या सोरीसाठी येथेच देऊन टाकतों. भूतनाथ दे नांवाचे कायस्थ जातीचे एक बंगली गृहस्थ स्वतःच्या मेहनतीने शिकून बी. ए.ल. परिक्षा पास ज्ञाल्यावर रायपुर (C. P.) येथे वकिली करीत असत. त्याचे थोरले अपव्य हरिनाथ हे होत. लहानपणी हा मुलगा फार बावळट असे. म्हणून बापाने त्याच्या शिक्षणाकडे मुळीच लक्ष्य पुरविले नाहीं. पण त्याला शिकण्याची हौस फार. आईजवळ बंगली बागावड्या शिकून त्याने बंगली ग्रंथ वाचाव्यास सुखावत केली. आईला थोडे हिंदी येत असे. तेहि तो शिकला; नंतर एका मिशनन्याजबळ जाऊन इंग्रजी शिकू लागला. आठ वर्षांचा ज्ञाल्यावर बापाने याला शाळेत पाठविण्याचा विचार केला. पण पहातो तीं याची तीनहि भाषांत व्याच्या मानाने चांगली प्रगति ज्ञालेली ! तेव्हां बापाने धरी शिक्षक वगैरे ठेवून व स्वतः शिकून हरिनाथ देंच्या ज्ञानांत चांगली भर पाडली. बारा वर्षांचा ज्ञाला नाही तोंच हरिनाथाची इंग्रजी भाषेत उत्तम प्रगति ज्ञाली, व तेराव्या कीं चौदाव्या धरी कलकत्ता युनिवर्सिटीच्या मॅट्रिक पर्फॉर्मेंट वास होऊन त्याने स्कॉलर-शिप मिळविली. पुढे भूतनाथ दे यांनी त्याला सेंट झेबियर कोलेजमध्ये ठेविले. युनिवर्सिटीच्या सर्व परीक्षांमध्ये भाषा विषयांत हरिनाथाने चांगली कीर्ति मिळवली.

एम. ए. ज्ञाल्यावर त्याला हिंदुस्तान सरकारची स्कॉलरशिप मिळाली, व तो इंग्लेंडला गेला. प्रथमतः सिविल सर्विस परीक्षा पास होण्याची त्याने खटपट केली. पण गणित विषयांत व कायद्यांत थोडा कच्चा असल्यामुळे व कदाचित् दास्तजाजीच्या व्यसनांत सांपडत्यामुळे तो या परीक्षेत नापास ज्ञाला. परंतु धीर न सौडतों कॅन्ट्रिज युनिवर्सिटीची बी. ए. डिग्री मिळविण्याची त्याने खटपट केली. कलकत्ता युनिवर्सिटीत लॅटिन भाषा घेऊन तो पास ज्ञाला होता. येथे ग्रीक, लॅटिन व इंग्रजी या भाषांच त्याने उत्तम ज्ञान संपादिले. कोणतीहि भाषा अवगत करून घेण्यास त्याला विलळ लागत नसे. अरबी भाषेचा कोश त्याने नुसता पाठ केला होता, असें एक गृहस्थ संगत असे ! इंग्रजी भाषेत तर तो गद्य

आणि पद्य दोन्हीहि फारच उत्तम लिहीत असे.

कैविजन्या ची. ए. च्या परीक्षेत पास झाल्यावर इंडियन एज्युकेशनल सर्विंहसमध्ये त्याला नोकी मिळाली; व प्रथमतः डाका कॉलेजांत त्याला इंग्रजीचा प्रोफेसर नेमण्यांत आले. त्यानंतर सरासरी एका वर्षीत त्याचे वडील निवर्तले. मी कलकत्याला आलो, त्याच्यापूर्वी हरिनाथ देवी प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत बदली झाली होती; व धारमग्रोला दृष्टिमध्ये एका भाड्याच्या घरांत तो रहात होता.

ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी तो मला पुनः भेटला व त्यानें कलकत्याला निदान तीन महिने तरी मीं रहावै, असा आग्रह वालविला. तो गृहणाला, “पालि भाषेत एम. ए. होण्याची माझी उक्कट इच्छा आहे. त्या परीक्षेचे बहुतेक ग्रंथ मीं वाचले आहेत. परंतु ‘अड्हसालिनी’ हा ग्रंथ मला मुळीच समजत नाही. पुढकळ मिळूना मीं विचारून पाहिले. जर्वी वौरे ठिकाणी पुढकळ पंडितांना लिहिले. परंतु या कामीं कोणार्हाहि मदत झाली नाही; आणि सध्यां होत नाही. तेव्हां मेहगळानी करून दोन महिन्यांच्या आंत हा ग्रंथ मला समजावून ढ्या, आणि मग दुसरीकडे जा. तुम्हांला जै कांहीं पाहिजे असेल तें मी देण्यास तयार आहें.”

मी म्हणालो, “तुम्हाला मदत करण्याची माझी इच्छा आहे; परंतु या विहारांत राहून तें काम करणे शक्य नाही. मला एकान्तांत रहाण्याची फार संबंध लागली आहे, आणि येथे तर रात्रेंदिवस लोकांचा जमाव असतो. नेव्हां माझ्यामठी जेथें फारशी गडबड नसेल, अशी एखादी जागा घ्याल, तर मी तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे दोन महिने येथे राहीन.”

हरिनाथ देने ही गोष्ट तेव्हांच कबूल केली. त्याच्या सासऱ्याचें घर त्याच्या घराजवळ होतें. तेथे दोन खोल्या घराबाहेरील पटांगणांत निराळ्या होत्या. त्यांचा घराशी संबंध नव्हता. मला त्यानें त्या खोल्या दाखवल्या. त्या पसंत नसत्या तर दुसरे एकादें स्वतंत्र घर भाड्यानें वेण्यास तो तशार होता. परंतु त्याच्यावर विनाकारण खर्च लादू नये, म्हणून मीं ती जागा पसंत केली; आणि ताबडतोब तेथे रहावयास गेलों. हरिनाथ देचे घर जवळ असल्यामुळे मी तेथें जेवण्यास जात असें. १९०६ च्या मार्च महिन्याच्या १५ तारखेपर्यंत मी येथे होतों. या अवधीत हरिनाथ देला अड्हसालिनी हा ग्रंथ उत्तम प्रकारे समजावून दिला. पालि टेक्स्ट सोसायटीने प्रसिद्ध केलेल्या प्रतींत मीं त्याला शेंकडॉ चुका दालवून दिल्या. तें सर्व पाहून तो फारच खूप झाला व कलकत्यापच रहाण्याविषयीं मला आग्रह करू लागला.

या अवधीत दुसऱ्या एका गृहस्थाची आणि माझी हरिनाथ देव्या घरी मैत्री जडली. हे गृहस्थ प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये इंग्रजी भाषेचे अध्यापक असलेले श्रीयुत मनमोहन घोष होत. बंगाल्यांतील प्रसिद्ध सुधारक राजनारायण बसू यांच्या मुलीने हे चिरंजीव यांचे वडील इंडियन मेडिकल सर्विंहसमध्ये असत. वडील बंधु कुचविहारच्या महाराजांचे सेकेटरी होते, व धाकटे बंधु श्रीयुत अरविंद घोष बडोदा संस्थानांत मोरळ्या हुद्यावर होते, व पुढे कलकत्ता नेशनल कॉलेजचे प्रिनिसपॉल झाले. शेवटले बंधु बारींद्र घोष

यांना, माणिकतोळा बांबच्या कटांत सांपडल्यामुळे जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली होती.^{२३} मनमोहन घोष यांचे इंग्रजी भाषेचे प्रार्थी इतके होतें, कीं त्यांची कविता खुद इंग्लंडांतहि फारच वाराणसी गेली होती. १९०६ सालीं या गृहस्थावर एक मोठें संकट ओढवले होतें. त्याच्या पत्नीला वेड लागून ती अत्यवस्थ स्थिरीत होती. चिचाच्याला, स्वभावतःच कवि पडल्यामुळे, हा प्रसंग फारच दुःसह झाला होता. अशा स्थिरीत त्याची व माझी मैत्री जडली. मीं त्याला वाचण्यासाठी माझ्याजवळ अमलेले कांहीं बौद्ध ग्रंथ दिले. ते त्याला फारच आवडले, व तेव्हांपासून बौद्धधर्मसंबंधानें तो माझ्याशीं चर्चा करू लागला.

सिकीमला भेट

मार्च महिन्याच्या १५ तारखेनंतर कलकत्ता सोहून सिकीमला जाण्याचा माझा वेत ठरला. हेतु हा, कीं, दक्षिणेकडील बौद्धधर्माची जशी माहिती मिळवली, तशी ती उत्तरे-कडील बौद्धधर्मसंबंधानेहि मिळवितं यावी. हरिनाथ दें यानेच या कामीं सर्व मदत केली. १९०५ सालीं डिसेंबर महिन्यांत ताशीलामा कलकत्याला आला. तेव्हां बुद्धधर्मी-कुर सभेमार्फत त्याचा बराच गैरव करण्यांत आला होता. त्या प्रसंगीं सर्व कामांत हरिनाथ देनेच पुढाकार घेतला होता, व कॅण्टन ओकोनार, सिकीमाचे रेसिडेंट मि. व्हाईट वौरे मंडळीशीं त्याचा चांगला परिचय झाला होता. बुद्धधर्मीकुर सभेमार्फत सिकीमच्या महाराजकुमाराला आणि स्वतः मि. व्हाईट याला अशीं दोन पैरे त्यानें मला दिलीं.

२३ बंगालमधील भागलपूर संस्थानातील त्या काढातील नावाजलेले डॉक्टर कुण्याधन घोष यांचे मनमोहन घोष, अरविंद घोष, आणि बारींद्र घोष, हे तिवेही पुत्र होते. त्यांचे शिक्षण संपूर्णपैकी इंग्लंडात झाले होते. मनमोहन यांनी भारतात परतल्यानंतर इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून शिश्वणकार्यास वाहून घेतले. ते इंग्रजीचे उत्तम कवी होते. त्यांचे दोन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. अरविंद आयू. सी. एस. च्या परीक्षेत दुसरे आले होते. पण अश्वारोहणाच्या परीक्षेस हजरच न राहिल्यामुळे ते आयू. सी. एस. होऊ शकले नाही. भारतात आल्यानंतर बडोदे संस्थानात काही काळ वरिष्ठ नोकर नि तेथील कॉलेजात प्राध्यापक म्हणून काम केल्यावर ते राजकारणाकडे वळले. नंतरल्या काढात, क्रांतिकारक, राजकारणी, इंग्रजी भाषेतील कवी, लेखक, संपादक, एक जगद्विख्यात योगी, एका अभिनव तस्त्वज्ञानाचे प्रवर्तक, आणि पॉडिचरी येथील आश्रमाचे संस्थापक, अशा अनेक कार्यामुळे त्यांचे नाव अजरामर होऊन वसले आहे.

बारींद्र घोष हे त्यांच्यापेक्षा धाकटे. तेही क्रांतिकारक होते. माणिकतोळा प्रकरणात त्यांच्या दोषांवरही खाले झाले होते. बाबू चिचरंजन दास यांनी त्यांच्या बचावाचे काम केले. या खल्ल्यात अरविंदांना एक वर्षाची सक्कमजुरीची आणि बारींद्रना जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली.

मनमोहन घोष यांने दार्जिलिंग येथील सरकारी हायस्कूलच्या हेडमास्टरला आगाऊच पत्र पाठवून त्याच्या घरी उतरण्याची माझी सोय केली. कपड्यालत्याचा खर्च हरिनाथ देवेंचे केला.

नंतर मार्चच्या २० तारखेच्या सुमारास मी कलकत्याहून निवालो. जबळ पैसे वर्गेरे ठेवावयाचे होते; व जेवणहि वेळीअवेळी करावे लागले असते; म्हणून निबण्याच्या पूर्वदिवशीच मी विधिपूर्वक भिक्षुचाचा त्याग केला. दार्जिलिंगपर्यंत आगगाडीचा प्रवास असल्यामुळे मला कोणत्याहि प्रकारे ताप शाळा नाही. परंतु दार्जिलिंगहून सिकीमपर्यंत प्रवास पायी करावयाचा होता, व प्रदेश फारच अपरिचित असल्यामुळे केवळ तिबेटी मजुरंवर विश्वास टाकून हा प्रवास करणे मला इष्ट बाटले नाही. तेव्हां हेडमास्टरानें सिकीमपर्यंत मला पोंचविष्ण्यासाठी आपला माळी बरोबर दिला. माझे कपडे पुस्तके, वर्गेरे सामान नेण्यासाठी दोन भोट्या मजूर करण्यांत आले, व मी, हेडमास्टराचा माळी आणि हे दोवे मजूर असे चौरेजण सिकीमच्या रस्याला लागलो. वाटेत जेवणावाण करण्यासाठी माळ्याचा फारच उपयोग झाला.

एका वर्षापूर्वी यंग हसबंडचे मिशन तिबेटांत गेले होते, व त्यासाठी सिकीमवरून साधारण रस्ता तयार करण्यांत आला होता. तेव्हां रस्त्यांत आम्हांला विशेष त्रास झाला नाही. मात्र एका ठिकाणी एका तिबेटी माणसाचा खून झाला होता व त्याचे प्रेत रस्त्याच्या बाजूला संपटले होते. त्या दिवशी सूर्यस्ताच्या सुमारास आम्ही त्या ठिकाणी पोहोचलो. तेथे तिबेटी लोकांच्या कांही झोऱ्याचा होत्या. परंतु त्यांत वस्ती करणे घोक्याचे बाटल्यावरून मी थेट सरकारी डाक बंगल्याकडे गेलो. पण तेथील शिपाई मला आंत राहू देझेना. तो म्हणाला, “आजचा रात्र तुम्ही बाहेर ओळ्यावर पाहिजे तर निजा, पण सिकीम सरकारच्या परवानगीशिवाय तुम्हांला आंत राहू देता येत नाही.” मी म्हणालो, “मी सिकीमच्या महाराजकुमारांकडे उतरणार आहें. त्याचा राजवाडा जर मला रहावयास मिळारा, तर मग यःक्षत्र डाक बंगल्यांत एक रात्र रहाण्याला हरकत कां असावी १” गरीब विचारा शिपाई, महाराजकुमार वर्गेरे बड्या मंडळीची नावे ऐऱ्यावरोबर गांगरून गेला, व त्यानें लगेच दरवाजा खुला. करून आमचे सामान वर्गेरे ठेवण्यास आम्हांस मोकळीक दिली! त्या रात्री दोन्ही भोटिया मजुरांना बांधेच्या बाजूला निजवून माळ्याला आंतल्या बाजूला निजविले, व मी थकून गेल्यामुळे स्वस्थ झोऱीले. या एका गोष्टीशिवाय बांधेत संगण्यासारखी दुसरी गोष्ट घडून आली नाही.

सिकीमला पोंचविष्ण्यावर मी थेट राजकुमाराच्या बंगल्यावर गेलो, व बौद्धधर्माकुर सभेंचे पत्र त्याला दिले. पत्र बाचून त्यानें आपल्याच बंगल्यांत एका बाजूला माझी रहाण्याची व्यवस्था करून दिली. जेवण माझ्याच देववरेखीखाली त्याचा एक नोकर बनवीत असे. येथे एक नवीन अंगलो वृन्धन्यांक्युलर स्कूल निवाले होते. त्याचे हेडमास्टर दाव सांदप् कळी या नांवाचे भोटिया गृहस्थ होते. त्यांच्याजबळ मी तिबेटी भाषा शिकण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांना विशेष सवड नसल्यामुळे व माझ्याहि अंगी पूर्वप्रमाणे

चिकाटीने मेहनत करायाचे सामर्थ्य न राहिल्यामुळे माझ्या हातून तिबेटी अक्षरांच्या ओळखीपनीकडे शिकण्याचे काम म्हणण्यासारखे पार पडले नाही. विशेषत: येथे रहाण्याची मला एक प्रकारची चीडच आली. मी जेव्हां हरिनाथ देवें पत्र घेऊन येथील रेसिडेंट मि. व्हाईट यांस भेटावयास गेलो, तेव्हां त्यांनी झटले होते, की, ‘येथेल्या परिस्थितीचा तुम्हांचा लवकरच कंटाळा येईल; येथील बौद्धधर्म सीलोनच्या बौद्धधर्माहितका उज्ज्वल तर नाहीच, पण उलट येथेल्या लोकांना बौद्ध म्हणता येईल की नाही याचीच शंका आहे.’ या गोष्टीचा मलाहि लवकरच अनुभव आला. सिकीमच्या मठांतून गाई मारून मिळूना मांस चारण्याची विहिवाट होती ती नुकीच बंद करण्यांत आली होती. तथापि दुकरे वर्गेरे प्राणी मारून, त्यांच्यावर निर्बाह करण्याला येथील लामाला मुळीच ठिक्कत वाढत नसे. याशिवाय या लोकांची रहाणी इतकी गलिछ आहे, की, त्यांनी शिजविलेले अन्न वाण्याचा मला कंटाळा येई.

बेडकांची भाजी

सिकीमच्या राजाने बनविलेल्या एका मठांत खुद तिबेटांतून एक लामा येऊन राहिला होता. हा चांगला विद्रोह आहे, अशी त्याची स्थाति होती. त्याला हिंदुस्तानी भाषाहि बोलता येत असे. त्याच्या शिष्याला तर हिंदुस्तानी भाषा बरीच अवगत असे. एके दिवशी त्या शिष्याने गुरुच्या तर्फे जेविष्ण्यासाठी मला आमंत्रण केले. मी त्याला म्हणालो, “मत्स्य किंवा मांस मला चालत नाही. तेव्हां तुम्ही उगाच मला आग्रह करू नका.” तो म्हणाला, “त्याबद्दल हरकत नाही. आम्ही त्याची व्यवस्था करू.” तेव्हां मी आमंत्रण स्वीकारले, व दुपारी त्याच्या मठांत जेवावयास गेलो. आमने मांडून त्यांच्याजबळ दोनदोन चिर्नीमातीच्या पेल्यांतून कांही पदार्थ ठेवण्यांत आला होता. तो पदार्थ पाहिल्याबरोबर मला मांसासारखा बाटला. तेव्हां मी म्हणालो, “लामासाहेब, हे मांस असावे असें दिसते!” त्यावर मोळ्या आश्चर्यचिकित मुद्रेने तो लामा जीभ * बाहेर काढून म्हणाला, “आपण मांस किंवा मत्स्य खात नाही, असें माझ्या शिष्याबरोबर सांगून पाठविले, तेव्हां मी मुहाम तसा पदार्थ कां तयार करीन! आणणामाठी मोळ्या प्रयासानें ही भाजी तयार केली आहे!” मी म्हणालो, “लामाजी, ही भाजी तरी कोणत्या पदार्थाची आहे?” लामा म्हणाला, “ती नुसती बेडकांची आहे! तुम्ही मुळीच संशय धरू नका! हिंदुस्तानींल मोळ्या बेडकांप्रमाणे येथेले बेडूक घाणेरडे नसतात! मी आज केवळ तुम्हांच्यासाठी हे बेडूक जंगलांतून धरून आणावयास लावके!” मी आश्चर्योत मग होऊन बोटाळ्यांत पडलो! विचारा लामाहि विस्मित होऊन खजील

* क्षमा मागावयाची किंवा आश्चर्य दाखवावयाचे असतां तिबेटी लोक जीभ बाहेर काढीत असतात!

आला ! इतक्या प्रथासानें तथार केलेली भाजी पाहुण्याच्या पसंतीस न यावी हें कोडे त्याला उलगडेना ! असो. शेवटी मी केवळ त्याच्या भिडेखातर थोडा दूध भात स्खाला. पण तोहि औषधाप्रमाणे मला खावा लागला. लामाने बेडकाच्या भाजीवर यथेच्छ ताव दिला ! मात्र मधूनमधून मला त्या पदार्थाचा आखाद घेता आला नाही, याबद्दल तो दुःख प्रदर्शित करीत असे ! दोन-चार दिवसांनंतर तेथेल्या महाराषीने मला जेवणासाठी आमंत्रण केले. तेव्हां मला सांगावै लागले, की, मी मांस, मासे किंवा बेद्भक्कहि खात नसतो; एवढेच नव्हे तर कोणत्याहि प्राण्याचै मी मांस खात नसतो ! न जाणौ, बेद्भक्क खात नाही, असे म्हटले तर दुसऱ्या एका उंदरासारख्या प्राण्याची भाजी तायंत असावयाची !

मी सिकीमला निघून आत्यावर एप्रिल महिन्यांत हरिनाथ देहि वरदानाच्या महाराजावरोबर विलायतेला गेला. जातांना एडनहून त्यानें मला पुनः कलकत्याला परत येण्याविषयी एक पत्र लिहिले. त्याचा माझ्यावर ग्रहणाऱ्याजोगा परिणाम आला नाही. पण श्रीयुत मनमोहन घोषाचै दुसरे एक पत्र आले. त्यांत त्यानें सिकीमला रहाण्यापासून कोणतेहि देशकार्य साधावयाचै नाही, व कलकत्याला आत्यास नवीन उत्पन्न झालेल्या जागृतीला बौद्धधर्माच्या ज्ञानानें चांगलें वळण लागेल, अशा अर्थाचा मजकूर होता. या पत्राचा मात्र माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम आला. आजपर्यंत रानावनांत आणि बौद्ध विहारांत दिवस बालविले तेवढे पुरे झाले; यापुढे तरी कांहीं स्वदेशसेवा होण्यासारखी असेल तर ती अवश्यमेव करावी, असा मी अंतःकरणपूर्वक विचार करू लागले.

पण स्वदेशसेवा करणे कांहीं सोरै नाही. उगाच लोकहिताचा आव आणण्यांतहि अर्थ नाही. मी एखाद्या युनिवर्सिटीचा ग्रॅज्युएट नसल्यामुळे किंवा परंपरागत चालत असलेल्या एखाद्या संस्थेचाहि मला पाठिंवा नसल्यामुळे माझ्या हातून लोकहित कितपत साधेल याचा अंदाज करतां येईना. लोकहित बाजूला राहू द्या; पण आत्महित तरी साधेल की नाही याची मला शांका आली. कलकत्याला असतांना डॉ. पी. के. रॅय इत्यादि बऱ्या मंडळीला भेटून कलकत्याला एखादा पालि कलास सुरु करण्याचा माझा विचार त्यांना कळविला. त्या वेळी मला जेवण आणि रहाण्याची जागा यांच्यासेवीज दुसऱ्या पदार्थांची जस्ती नव्हती. चीवरै ब्रह्मदेशाहून मिळालीं असती. परंतु तेवढ्यालाहि या लोकांची सहानुभूति मिळाली नाही, किंवृत्तु बौद्धधर्मसंवर्ती त्यांचा एक प्रकारे तिटकाराच दिसून आला. हरिनाथ देची मला मदत होती. पण त्याचा कोणत्याही धर्मविर विश्वास नसल्यामुळे केवळ स्वार्थीसाठी त्याने माझा उपयोग करून घेतला असता; आणि ही गोष्ट दोन महिन्यांच्या परिचयाने मला चांगली उमगली होती ! आतां पिक्षुभाव सोडल्यामुळे मला पैसे वैरे वेण्यास हरकत राहिली नव्हती. तेव्हां स्वतःच बंगल्यांतील कांहीं मंडळीची सहानुभूति मिळवून सेवावृत्तीच्या घोपट मार्गानि पालि भाषेच्या प्रसारार्थ खटपट करून पाहावी, असा मी निश्चय केला.

जर सेवाच पक्कावयाची असेल तर शक्य असल्यास आपल्या कुटुंबाला मदत कां

करू नये, असे बादून कुटुंबाची स्थिति काय आहे, हें जाणण्यासाठीं गोव्याला मी एकदोन पत्रे लिहिली. श्रीयुत विष्णु नाईक यांस आमच्या वडिलांनी चौदारो ख्यालींचे कर्जखत शिंहून दिल्याचै मागल्या एका प्रकरणांत सांगितलेले आहे. तेव्हां त्या कर्जाची वाट काय आली, वगैरे प्रथं त्यांना पहिल्या पत्रांत विचारले. त्यांचे उत्तर असें आले, की कर्ज किटले तर नाहीच, परंतु बंज्याच वर्षांचे व्याज देणे आहे, तथापि माझ्या घरच्या मंडळीला माझ्या पत्राने बराच आनंद झाला आहे— इत्यादि. मी मद्रास सोडल्यापासून घरी एकहि पत्र लिहिले नाही; त्यामुळे मी मेलों असेन, अशीच सर्वांची समजूत होती. पण ती या पत्राने नष्ट झाल्यामुळे मंडळीला आनंद होणे साहजिक होते.

नॅशनल कॉलेजची स्थापना

१९०६ च्या जुलै महिन्यांत हरिनाथ दे विलायतेहून परत आला, व मला पुनः एकदोन कलकत्याला येण्याविषयी त्याने आग्रहाचै पत्र लिहिले. लोकप्रवाहार्हात उटी टाकून पाहावी, असा माझ्या मनाचा पुष्कळ आढेवेढे घेतल्यानंतर एकदांचा निश्चय ठरला, व मी जुलै महिना अखेर कलकत्याला आलो. आत्यावरोबर हरिनाथ दे बरोबर एम. ए. ला लागणारा ‘थेरेगाथा’ हा ग्रंथ वाचण्यास सुस्वात केली. पण आतां त्याच्यावरच अवलंबून रहाण्याचै कारण नव्हते. याच वेळी सर गुरुदास बानर्जी, डॉ. रासगिहारी घोष ३४ वगैरे मंडळाने कलकत्याला नॅशनल कॉलेज सुरु करण्याची योजना केली होती, व हें कोलिंज ऑगस्टच्या १५, तारखेस उघडणार होते. या कॉलेजांत पालि भाषेचा शिक्काव होण्यासाठी मी बरीच खटपट केली. या कामीं श्रीयुत मनमोहन यांचे मला फारच साहाय्य झाले. त्यांनी श्री. सत्येन्द्रनाथ टागोर यांची मला भेट करवून दिली, व श्री. टागोरांनी, मुदत अगदी थोडी होती तरी, नॅशनल कॉलेजच्या विषय—पत्रकांत पालि भाषाहि दाखल करून घेतली. मला फार मात्र फार थोडा म्हगजे अवधा ३० रुपये देण्याचे ठरविले. पगार कांहीं का असेना, काम करून दाखविण्यास सवड मिळाली, एवढ्यांनेच मला फार आनंद झाला, व १९०६ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या १५ तारखे-पासून— म्हणजे नॅशनल कॉलेज उघडल्यापासून मी तेर्थं पालि अध्यापकांचे काम करू लागलो.

परंतु ही गोष्ट देला विलकुल आवडली नाही. आपणाला कलवित्यावांचून व आपल्या

२४. त्या काळातील कॉग्रेसचे एक नावाजलेले पुढारी. कॉग्रेसचे ते दोन वेळा अध्यक्ष झाले होते. १९०६ मध्ये सुरत येथे, आणि १९०७ मध्ये मद्रास येथे. फार हुशार वर्काल म्हणून रासगिहारींचा संबंध भारतात गवगवा होता. कलकत्ता विद्यार्थीठाशी त्यांचा बराच काळ फार घनिष्ठ असा संबंध होता, आणि मरणापूर्वी या विद्यार्थीठाला त्यांनी अनेक लाखांची देणगी दिली होती. कलकत्ता विद्यार्थीठाने त्यांना ‘डॉक्टर ऑफ लॉ’ ही पदवी दिली होती.

विचारावांचून मी या नवीन संस्थेला मिळालों, हें त्याला रुखले नसावै ! तो म्हणाला, “ नेशनल कॉलेज ही संस्था ब्रिटिश सरकारच्या विरुद्ध आहे, व मी तर सरकारी नोकर आहे. तेव्हां माझे आपले कसे जुळेल १ आपणाला नोकरी करावयाची असती, तर मी याहूनहि पुष्कल पटीने चांगली बघून दिली असती. परंतु या संस्थेशी तुम्ही संबंध जोडल्यामुळे मला यापुढे कांहीच करतां येण्यासारखे नाही.” मी म्हणालो, “ नोकरी मिळविणे हा कांही माझा मुख्य घेतु नाही. जगाच्या प्रवाहांत मिसळून कांहीं कामगिरी करावी, व सगळ मार्गाने चालून साधल्यास माझ्या कुरुंगाला कांहीं मदत करावी, अशा उद्देशाने मी ही नोकरी पकरली आहे. सर गुरुदास बानर्जी, डॉ. रासविहारी भोष वैरे सरकारला प्रिय झालेली मंडळी या संस्थेचे व्यवस्थापक आहेत. असे असता सरकारला माझा वहीम येण्याचे कांहीच कारण नाही. शिवाय संस्था किती जहाल असली तरी पालिभायेतून जहालपणा शिकवला जाईल, हें संभवत नाही. असे असून माझ्या दोस्तीने जर तुमच्या अभिवृद्धीला भोका येत असेल तर मी आजच तुमचे घर सोडून दुसरीकडे जातो. तुमचे अन्न मी कांही दिवस तरी खाल्ले आहे, आणि महाराष्ट्रीय या नायाने तुम्हांला नुकसान घेईल, असे वर्तन करणे मला फारच लाजिरवांगे वाटतो.”

गोष्ट निकरावर आली तेव्हां हरिनाथ मोळ्या विवंचनेत पडला, आणि म्हणाला, “ सध्यां तुम्ही माझ्या येथून जाऊ नका. प्रथमत: मी माझ्या मित्रांपाशीं चौकशी करून पहातो, आणि जर सरकारची इतराजी होईल, असे वाटले तर तुम्हांस कठवितो.” या देव्या भाषणांत मला विशेष महत्त्व वाटले नाही. सरकारची इतराजी होणार नाही, हें त्याला पक्के माहीत असावयास पाहिजे होते. मी त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे त्या दिवशी त्याच्याच घरी राहिलो. दुपऱ्या दिवशी तो मला म्हणाला, “ काल आपणास वाईट वाटण्यासारखे मजकडून वर्तन घडले, त्यावृद्ध मला दुःख होते. चौकशीअंतीं तुमचा नेशनल कॉलेजवा संबंध मठा कोगत्याहि रीतीने वाढू शकणार नाही, असे मला समजले. तुम्ही माझ्या घरी गहून नेशनल कॉलेजमध्ये खुशाल काम करीत जा.” एवढेच नव्हे, तर त्या दिवसापासून दे प्रेसिडेन्सी कॉलेजला जातांना, आफल्याच गाडीतून मला नेशनल कॉलेजांत पोहोचवीत असे।

नेशनल कॉलेजांत मला पुष्कलसे विद्यार्थी सांपडले नाहीत. तथापि जे पांच-सहा विद्यार्थी असत, त्यांतील बहुनेक मेहनती होते. त्यांपैकी दोवे १९१५ साली हॉर्वेंड युनिव्हर्सिटीच्या डिग्न्या घेऊन आले आहेत. पैशाच्या संबंधाने मात्र म्हणण्यासारखा फायदा नव्हता. विन्हाड करण्याची पाळी आली असती तर तीस रुपये मला एकद्याला पुरले असते की नाही, याची शंकाच आहे.

प्रथमत: कॉलेजचे प्रिनिसपाल श्रीयुत अरविंद भोष हे होते. पण लवकरच ‘ वंदे मातरम् ’ पत्राच्या खटत्यांत सांपडल्यामुळे त्यांनी आपल्या जागोचा राजीनामा दिला, व प्रिनिसपालचे सर्वे काम श्रीयुत सतीशचंद्र मुकर्जी यांजकडे आले. माझ्या संबंधाने यांना फार संशय बादत असे. मला नेमण्याच्या वेळीहि यांनी बराच विरोध केला, असे

धर्मानंद, १९२४

डॉ. वासुदेव अ.
सुखठंगकर

भिकु पु. नाईक

विष्णु रा. नाईक

माझ्या ऐकांणांत आले होते. पुढे प्रिन्सिपॉल शाल्यावर त्यांनी मला बौद्धधर्मासंबंधाने कळासांत कांही शिकवतां कामा नये, अशी सक्त ताकीद दिली! तेव्हां मी म्हणालो, “असे असेल तर पालीचा कळास लवकर बंद कराल तेव्है चांगले. कां कीं, बौद्ध-धर्मार्थी संबंध न येणारा ग्रंथ पालि मार्येत विरळा.” तेव्हां ते म्हणाले, “ग्रंथात असेल ते शिकविष्यास हरकल नाहीं, परंतु मुलांना ‘बौद्ध व्हा’ असा उपदेश करू नका.” मी म्हणालो, “मी बौद्ध धर्माचा मिशानरी या नाखानें या कॉलेजांत आलों नाहीं. जर मला उपदेश करावयाचा असेल तर त्यासाठी मी निराळी जाग पाहीन. परंतु जे ग्रंथात आहे ते मात्र यथायोग्य समजून देत जाईन, व त्याच्या आड जर तुम्ही येत असाल, तर मी आजच राजीनामा देऊन मोकळा होतो.” यानंतर प्रि. मुकर्जीचा आणि माझा खटका उडण्याचा मुळीच प्रसंग आला नाही. कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांचे माझ्याविषयी फार चांगले मत शाल्यासुऱ्यांने मुकर्जीनाहि आपले मत बदलावै लागले, व शेवटी शेवटी बौद्धधर्माविषयी विद्यार्थ्यांना कांही व्याख्याने द्या, असाहि त्यांनी आग्रह चालविला होता!

सात वर्षांनंतर गोमंतकात

१९०६ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यांत गोव्याला जाण्याचा मीं बेत केला. पालित आडनांवाचे एक गृहस्थ माझ्यावरोबर मुंबईला आले. पण तेयें थोडे आजारी पडल्या-मुळे गोव्याला जाण्याचा बेत तहकूब करून ते पुनः कलकत्याला गेले. आम्ही वारेंत नागपुराला दोन दिवस श्रीयुत माधवराव पांधे यांजकडे उतरलो होतों व तेथून उमराबतीला श्रीयुत गोविंदराव काणे यांना भेटण्यासाठी आलों. त्या वेळी श्रीयुत काणे मला म्हणाले, “डॉ. भांडारकर यांची तुम्हांस भेटण्याची फार इच्छा आहे.” मी म्हणालो, “ही गोष्ट असंभवनीय दिसते. कां कीं, माझ्यावर ते फारच रागावले होते.” गोविंदराव म्हणाले, “ही गोष्ट खरी आहे. तुम्ही १९०४ साली येथे येऊन गेल्यावर लोणावळा येथे त्यांची भेट शाली, त्या वेळी बोलता बोलता सहज तुमची गोष्ट निशाली. डॉक्टर साहेब म्हणाले, ‘अहो, तो तरुण अगदी वेडा दिसतो! त्याची गोष्ट येथे कशाला काढता?’ नंतर मीं त्यांना तुमचे सर्व वर्तमान निवेदित केले. पालि भाषेचे तुम्हीं चांगले अध्ययन केले आहे, ती गोष्ट समजल्यावरोबर तुम्हांला पाहण्याची त्यांना फार उत्सुकता शाली आहे, आणि त्यांनी मला सांगितले आहे, कीं, जर तुम्ही या बाजूला पुनः परत याल तर आपाणास अवश्य भेटावयास सांगा.”

प्रार्थना समाजातील व्याख्यान

डॉ. भांडारकर यांना भेटण्यास मी नाखून होतों, असे मुळीच नाही. त्यांची माझ्या-
नि... १०

वर इतराजी असती तरीहि पुण्याला आलों असतां, मी त्यांना भेटल्यावांचून गेडों नसतों. पण या प्रसंगी मुद्हाम पुण्याला जाऊं शक्य नव्हते. म्हणून मी म्हणालों, “मला मुवईदून थेट गोव्याला जावयाचै असल्यामुळे त्यांना भेटण्याची सवड व्हावयाची नाही.” परंतु त्याच दिवसांत मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाचा वार्षिक उत्सव सुरु होता, आणि ही गोष काणे यांना माहीत होती. डॉ. भांडारकर तेंये असतील, असे एहीत खरून त्यांनी प्रार्थनासमाजाच्या जप्त्यावर तार पाठविली. या खेपेस उमरावतीस व्याख्यान वरैरे देण्याच्या भर्तीम न पडतां मी तेथून थेट मुंबईला आलों. श्रीयुत (आतां डॉक्टर) देवदत्तराव^{२५} भांडारकर हे मला भेटण्यासाठी स्टेजनावर आले होते. पण त्यांची माझी चुकामूक झाली. मी आणि माझे मित्र पालित गिरगांव पोर्टुगीज चर्चजवळ असलेल्या मुखनिवासांत उत्तरलों आणि लवकर जेवण आटपून मी एकटाच प्रो. श्रीधरपंत भांडारकर यांच्या घरी गेलों. डॉक्टरसाहेब या वेळी स्नानाला गेले होते. पांच-दहा मिनिटांनी ते स्नान आटपून पोषाव करण्यापूर्वी स्नानाच्या वेळी धालण्याचा झाग (बाथ-रोब) घालून बाहेर आले, आणि ताबडतोब संभाषणास सुखवात झाली. त्या दिवशी निरनिराळ्या गृहस्थाची निरनिराळ्या संतचिन्तांवर चार व्याख्याने प्रार्थनासमाजातके व्हावयाची होती. डॉक्टरसाहेबांनी मलाहि याच वेळी बुद्धचरित्र कथन करण्यास सांगितले. बरीच वर्ष मराठी भाषेत बोलण्याचा परिचय नव्हता, तथापि त्यांच्या आग्रहास्तव बुद्धचरित्रावर चार शब्द बोलण्याचै मीं कबूल केले. संध्याकाळी व्याख्यानाच्या वेळी माझी लोकांस ओढत्वा करून देतांना डॉक्टरसाहेबांनी माझा पूर्वेतिहास, व पुण्याला असतांना मला आपण केवळ तसेण होतकरू समजत असे; पण एवढ्या चिकाटीने काम करण्याचै साहस माझ्या अंगीं असेल, याची कल्पना आपणास करतां आली नाहीं, वगैरे मजकूर सांगितला. माझे भाषण कसें झाले असेल हें मला सांगता येत नाहीं. पण डॉ. भांडारकर यांच्या प्रस्तावनेमुळे माझी मुंबईतील लोकांना-विशेषतः प्रार्थनासमाजाच्या सभासदांना-चांगली ओढत्वा झाली. त्यानंतर कलकत्याहून जेव्हां जेव्हां मी मुंबईस येत असे, तेव्हां तेव्हां समाजांतील रामपंहन आश्रमांतच उत्तरत असे.

ठोन दिवस मुंबईस गहून मी बोटीने पणजीस व तेथून होडी करून रात्रीं मुरगांवास गेलों. दुमच्या दिवशीं सकाळीं परस्पर सांखवाळीस न जातां मडगांवास आलों. आमचे

२५. मुप्रसिद्ध संशोधक आणि प्राच्यविद्यापंडित रा. गो. भांडारकर यांचे हे चिरंजीव. तेही प्राच्यविद्यापंडित आणि लेखक होते. त्यांनी संशोधनपर अनेक ग्रंथ विहिते होते. १९३८ मध्ये अलाहाबाद येये भरलेल्या इंडियन हिस्टोरिकल कॉम्प्रेसचे अध्यक्षस्थान त्यांना देण्यात आले होत. हिंदुस्थान सरकारच्या प्राच्यविद्यावाच्याचे निंदियन हिस्टोरिकल रेकॉर्ड्स कर्मिशनचे ते बगाच काळ पदाधिकारी होते. कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांम डॉक्टरेट दिली होती. श्रीधरपंत हे देवदत्तांचे मोठे बंधू, तेही संस्कृत भाषेचे तज्ज होते आणि मुंबईत प्राध्यापक या नायाने शिक्षणक्षेत्रात कार्य करीत होते.

जुने आप्त भिक्कू नाईक यांनी मला या वेळी कारच चांगल्या रीतीने वागविले. श्रीयुत विष्णु नाईक हेहि प्रेमानें वापले. ते व मी गाडी करून सांखवाळीस गेलों. तेंये माझ्या आगमनाची वार्ता पूर्वीच समजली होती. मला मंडळीने बंगाली पोषाकांत पाहिल्यावरोबर एकदम रडण्यास सुखवात केली! शेवटीं श्रीयुत विष्णु नाईक यांनी सर्वोच्च समाधान केले.

फार दिवस घरी राहतां येणे शक्य नव्हते. ऑक्टोबर महिल्यांतील दूरापूजेची मुद्दी संपण्यापूर्वी मला कलकत्याला जावयाचे होते. म्हणून मी घरी दोनतीन दिवस राहून मडगांवाळा आलों, माझें कुटुंब मजबरोबर कलकत्याला जाण्यास सिद्ध झाले. परंतु माझी मुलांमी माझ्या दाढीला इतकी घावरून गेली, की; ती आमच्यावरोबर येण्यास कबूल होईना. मडगांवाहून तिला आजीच्या घरी (चिल्हीस) पाठवून देऊन मी व माझें कुटुंब कलकत्याला आलों.

आमच्या आगमनाची वार्ता हरिनाथ दे यास तारेनेच देण्यात आली होती. आमच्यासाठी त्याने आपल्याच घरी स्वयंपाकाला वगैरे निराळी जागा साफसूफ करवून तेंयेच आपल्या रहाण्याची सर्व व्यवस्था केली. दरमहा तीस स्थपे पगार अगदीं बेताचा होता. तथापि घराचे भाडे, जाळण्यास कोळसे, इत्यादिकांसाठीं आम्हांस कांहीं खर्च पडत नसल्यामुळे आमचे जेमतेम भागत असे. पण डिसेंबर महिन्यांत कुटुंब आजारी पडल्यापूर्वी तिला पुनः गोव्यास पौंचवाचे लागले. या प्रसंगी आलेला खर्च हरिनाथ देने आपल्या पदरचा दिला.

विद्यापीठाचे लेक्चरर

१९०६ च्या अखेरीस एम. ए. परीक्षेचा निकाल लागून हरिनाथ दे त्या परीक्षेत पालि भाषेत पहिल्या घर्गीत पास झाला. नंतर जस्टिस मुकर्जी^{२६} यांच्या मदतीने त्याचा युनिवर्सिटीच्या सिंडिकेटमध्ये प्रवेश झाला. युनिवर्सिटीच्या नव्या कायद्याप्रमाणे कांहीं लेक्चरर नेमण्यांत येणार होते. त्यांत पालि भाषेचा लेक्चरर मला नेमण्यांत यावे, अशी हरिनाथ देने खटपट चालविली, आणि युनिवर्सिटींत त्याचे वजन फार असल्यामुळे त्याने ती पारहि पाडली. बहुतेक सर्व लेक्चरर ऑनररी होते. मी व सत्यप्रत सामाश्रमी या दोघांना मात्र दरमहा १०० स्थपे घावे, असा ठराव झाला होता. १९०७ सालच्या जुलै महिन्यापासून मी त्या जागेवर रुजू झालों. पण आगांठ जस्टिस आशु-तोष मुकर्जी यांना भेटून, ‘मी युनिवर्सिटींत काम करू लागलों तरी नैशनल कॉलेजचा

२६. यांचे संपूर्ण नाव सर आशुतोष मुकर्जी. हे कलकत्ता हायकोटचे न्यायाधीश होते. कलकत्ता विद्यापीठ निर्माण करण्याचे श्रेय यांस आहे. त्यांनी या विद्यापीठाचे कार्य सतत तीस वर्षे केले. त्यांनी बंगाली भाषेला माध्यम म्हणून माध्यमिक अभ्यासक्रमांत आणि तसेच उच्च अभ्यास क्रमांतही, स्थान मिळवून दिले.

संवंध सोडणार नाहीं,’ असे सांगितले होते. त्यांनी या कामी मुऱीच हरकत केली नाही. ते म्हणाळे, “युनिवर्सिटीचे काम तुम्ही बेळेवर केले म्हणजे ज्ञाले. इतर कामांत तुम्ही किती बेळ घालवितां, याचा विचार करण्याचे तिंडिकेटला कारण नाहीं.” ही नोकरी मिळाल्यावरोबर मी नेशनल कॉन्ट्रेजचे काम पगारावांचून करू लागलो, व ते कलकत्याला असेपर्यंत सोडले नाही.

कलकत्ता युनिवर्सिटीत नोकरी पक्करल्यामुळे माझा पैशासंवंधाने बराच फायदा ज्ञाला. पगार आणि त्याचिवाय परंक्षक या नाथ्याने मला ६०० पासून ९०० रुपये मिळत असत. परंतु मनाजोरे काम मात्र माझ्या हातून ज्ञाले नाही. लेक्चरर या नाथ्याने मला आठवड्यांतून तीनच तास शिकवावे लागे. त्यांतहि जे दोघे-तिंडे विचारार्थी असत त्यांना पालि भाषेत पारंगनता संपादण्याची उत्कट इच्छा नव्हती. केवळ कर्सेवर्से पास होऊन डिग्री मिळवावा, व आपला पगार वाढावा किंवा एखादी नवीन नोकरी मिळवावा, याकडे त्यांचे लक्ष्य विशेष दिसून आले. एकंदरीत कलकत्याला रहाण्यापासून कीर्ति मिळविण्यापलीकडे खरा फायदा ज्ञाला, असे म्हणतां येत नाही येथे मोळ्या कष्टाने संपादलेले पालि भाषेचे ज्ञान हिंदुस्तानांत पेरावे हेच माझे आयुष्यांतील मुख्य काम आहे, असे मी समजत होतो, व अजूनहि समजत आहे, हेच लक्ष्यांत ठेविले पाहिजे. म्हणून कलकत्याला इतर बाबतीत जरी मजा पुष्कळ फायदा होण्यासारखा होता, तरी तो मला अत्यंत गौग वाटाला.

आता वडिलांच्या— अंशतः तरी— ज्या क्रृगांनून मुक्त होण्यासाठी हा सेवाधर्म पक्करला ते फेडण्याच्या कार्माहि मला विलकुल यश आले नाही. प्रथमतः जे पैसे मिळाले ते कांही वर्षीचे देंगे असलेले व्याज फेडण्यारंगे गेले. नंतर म्हणजे १९०७ च्या ऑगस्ट महिन्यांत वडिलांच्या जमिनीवर एक खटला उपस्थित ज्ञाला. चाचीस वर्षीमार्गे एका सोनाराचा व आमच्या वडिलांचा कांहीं जमिनीचा तंदा होता. पण गेल्या चाचीस वर्षीत तो पुनः उद्भवल्याचे आम्हांला तरी माहीत नव्हते. १९०७ साली आमच्या शेजारच्या गांवांतील श्रीयुत राम नाईक बाणवलीकर याने सोनाराचे सर्व हक्क त्याच्या वारसांपासून वेऊन मोठा खटला उपस्थित केळा. १९०७ च्या दिसेंबर महिन्यांत सुरत येथील कॉन्ट्रेजला हजर राहून मी केवळ या खटल्याचा तडजोडीने निकाल लावण्याच्या उद्देशाने गोव्याला गेलो. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही, की, राम नाईकाने आगाऊच माझ्या वडील वंधूवर फौजदारी खटला केला होता, व सरकारांनून जमिनीचा तावा वेतला होता. आमच्या आप्तेषांच्या मताविरुद्ध त्याच्या वर्षी जाऊन, खटल्याचा आपसांत निकाल लावावा, अशी मी त्याच्या वडील भावाला विनंती केली. परंतु तिचा परिणाम कांही ज्ञाला नाही. उलट गम नाईक त्या जमिनीची भलतीच किंमत सांगू लागला. तेव्हां आमचा पक्ष खरा, हेच कोर्टातून सिद्ध करून घेणे आम्हांस भाग पडले. गांवच्या बहुतेक जमीनदार लोकांनी आमच्यातके साक्षी दिल्या. त्याचे साक्षीदार म्हटले म्हणजे चारपांच

मजूर होते. तेव्हां डिस्ट्रिक्ट जज्जाने आणि हायकोर्टने आपल्याच तके निकाल दिला.* वडील वंधूवर लावलेला फौजदारी खटलाहि कोर्टीत खोटा ठरला, हेच सागळे योग्य झाले; परंतु या कामी कलकत्याला मिळविलेले बहुतेक सर्व वैसे घालविणे भाग पडले. जवळ-जवळ १००० रुपये या खटल्यांत बुडले. तेव्हां वडिलांचे कर्ज माझ्या हातून फिटेल की काय, याविषयी माझ्या मनांत तीव शंका उपस्थित ज्ञाली. मी युनिवर्सिटीत नोकरी पत्करणी न पत्करली तोंच माझ्याशी लहानपणी सख्याने वागणारा असा मनुष्य आमच्या विरुद्ध खटला वित्त घेतो काय, आणि दूरवर विचार न करता न्योटे साक्षादार गोळा करून कोर्टीत भांडतो काय! या सर्वोचा विचार केला म्हणजे माझे मन अत्यंत उद्दिम होत असे. गोव्याची परिस्थितीच इतकी विलक्षण ज्ञाली आहे, की, तेथील हिंदु लोकांना आपले हिताहित कशांत आहे, हेच कठगेहि मुष्किल ज्ञाले आहे. अशा स्थिरीत वडिलांचे कर्ज केहून जमिनी भोकळ्या केल्या तरी त्याची गत काय होईल, आणि आम्हांला किंतु खटले करावे लागतील कोण ज्ञाणे! असे वाटून या कामी मीं बहुतेक उदासीन ज्ञालो.

हरिनाथ देंवे माझ्यावर प्रेम होते, यांत शंका नाही. १९०६ साली मी त्याच्या बर्दी होतो तेव्हां केवळ माझ्या भिडेलातर त्याने आपले मद्यपानाचे व्यसन सोडून विले होते. माझ्या आगमनाने हेच स्थिरंतर घडून आले, असे वाटून त्याची आहाहि माझे फार आभार मानीत असे. बौद्ध धर्माच्या पठानाने आपला मुलगा सुधारेल, असे एका ज्योतिष्याने सांगितले होते, व त्याच्यावर तिचा विश्वास होता. परंतु १९०७ साली हरिनाथ देंवी बदली हुगळी कॉलेजच्या प्रिनिसपॅलच्या जागी ज्ञाली, व तेथेच व्यसन पुनर्स्थूल ज्ञाले. पुढे त्या कॉलेजच्या जागेवर असतांना इंपीरियल लायब्रारीच्या मुख्य अधिकाऱ्याची जागा त्याला मिळाली. त्या वेळी त्याचा पगार एकदम दरमहा ११०० रुपये ज्ञाला. ही जागा मिळण्याचा अंशतः मीच कारण ज्ञालो, असे तो म्हणत असे. पालि भाषेत प्रावीण्य संपादल्याने कलकत्याचे लॉर्ड विशेष कोपलूस्टोन् यांची त्याच्यावर मर्जी बसली. विशेष कोपलूस्टोन् हे स्वतः पालि भाषेचे भोक्ते होत, व कांही अडल्यास ते हरिनाथ देला विचारीत असत. त्याच्याच खटपटीने श्रीयुत देला एवर्डी मोठी जागा मिळाला. देंवे भरभरात पाहून मला फार आनंद होत असे. पण त्याच्यावर त्याचे व्यसन वाढत चालले आहे, असे कर्मपक्षी ऐकून माझे मन दिल्या होत असे. हुगळी-हून तो परत आम्हांवर मी त्याच्या बर्दी रहातच नव्हतो. धर्मपालाने महाबोधि समेताठी पुनः मूळचीच जागा भाड्याने घेतली होती. तेथे कांही दिवस मी गाहिलो; व नंतर कांहीं दिवस बालीगंज येथे श्रीयुत अंगिकाऱ्यरण सेन यांच्या बर्दी रहात असे. येथे असतांना एके निवारी हरिनाथ दे यास मेटायासाठी मी कलकत्ताकळवांत गेलो. त्या कलवांत देने दरमहा नव्वट रुपये भांडे देऊन एक भांडी मोठी खोली घेतली होती. दोन-तीन महिन्यांनी जर्मनीहून डॉ. पिशल येणार आहेत, त्याच्यासाठी ही खोली अडवून ठेविली आहे, असे

* हे दोन निकाल मी अमेरिकेत असतांना ज्ञाले.

तो म्हणे. मी गेलों त्या बेळी तेथें आणखी एकदोन बंगाली पंडित त्याला मेटप्यासाठी आले होते, व त्याचे दोवे सुरापानमित्रहि तेथें होते. हरिनाथ देनें त्या दिवशी आमच्या-समोरच आपल्या व्यसनाचे प्रदर्शन केले. त्यानें अतिक्रम केला, असें मुर्यांच नाही. परंतु, पूर्वी तो चोरुनमारुन कोणला न कवळ दाऱु पीत असे. पण त्या दिवशी उघडपणे प्याला, एवढे काय तें. या गोष्टीचा माझ्या मनावर तीव्र परिणाम झाला. यापुढे जितक्या लवकर कलकत्ता सोडतां येईल तितके चांगले, अशी माझी दृढ समजूत झाली.

कलकत्त्यांत बन्याच्या लोकांच्या आणि माझ्या ओळखी झास्या होत्या. हरिनाथ देच्या प्रतिपक्षांतील कांहीं बडे लोकहि मला चहात असत, असें माझ्या ऐकण्यांत आले होते. परंतु उघडपणे किंवा गुप्तपणे या लोकांशी मी कधीहि संबंध ठेविला नाही. त्यांत कांहीं सदाचरणी आणि उदार मनाचीं माणसें होतीं. तथापि केवळ हरिनाथ देला वाईट वारेल हें जाणून मी त्यांची तोंडओळव्हाहि जोडली नाही. मी त्यांच्या पक्षाला जाऊन मिळाळीं असतों तर कदाचित् माझा फायदा झाला असता. परंतु अशी वाष्पुलाची वृत्ति स्वीकार-प्याचा मला अत्यंत तिटकारा असल्यामुळे तिची नुसती कल्पनाहि माझ्या मनाला शिवली नाहीं. आता हरिनाथ देला ताळ्यावर आणून सन्मार्गला लावप्याचा प्रयत्न माझ्या आयोक्याजाहेरचा होता, व त्यामुळे मला एकच रस्ता मोकळा होता व तो हा, कीं कलकत्ता सोडून दुसरीकडे जावे. सारांश, ज्या उद्देशानें मी येथे नोकरी पत्करिली, तो उद्देश सफल झाला नाही; बंगाल्यांतील विद्यार्थ्यांनी माझ्या हातून म्हणण्याजोगे कल्याण होण्यासारखे दिसेना, आणि ज्या मित्रानें एवढी मदत करून मला पुढे आणले, त्याचाहि पाय दिवसेंदिवस खोलात जात असून त्याला वर आणण्याचे माझ्या अंगीं सामर्थ्य नाहीं; या सर्व गोष्टीनीं माझ्या मनांत फार काहूर माजूर राहिले, व कलकत्ता सोडून आपल्या शत्रुनुसार कर्तव्याकडे वळप्प्याची उकंठा लागली. या प्रयत्नांत अचानक कसें यश आलें हें पुढील प्रकरणांत संगगवयाचे आहे.

श्रीमंत गायकवाड महाराजांचा आश्रय

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, बडोद्राचे महाराज, हे विद्याप्रिय राजेरजवाड्यांत अग्रणी आहेत, अशी त्यांची ख्याति पुष्कल वर्षीपूर्वी माझ्या ऐकण्यांत आलीच होती. १९०६ मालच्या डिसेंबर महिन्यांत औंत्रोगिक परिषदेचे अध्यक्ष या नात्यानें त्याचे कलकत्त्याला आगमन झाले. तेव्हां अर्थात् त्यांच्या मेटीची मला फार इच्छा झाली. श्रीयुत सर्येंद्रनाथ टांगोर आय. सी. एस.; यांची व माझी नॅशनल कॉलिज सुरु झाल्यापासून चांगलीच ओळख झाली होती. त्यांत सर्वांसाधारण महाराष्ट्रीय लोकांसंबंधी त्यांच्या मनांत एक प्रकारस्ची आदरबुद्धि वसत असे. तेव्हां मी त्यांच्याजबळ जाऊन, ‘मला बडोद्राच्या महाराजांची ओळख करून द्याल काय?’ असा प्रश्न केग. त्यावर ते म्हणाले “महाराजांपेक्षा दिवाण श्रीयुत रोमेशचंद्र दत्त^{२७} यांची व माझी फार चांगली ओळख आहे, व त्यांच्याच मार्फीनें तुमनी आणि महाराजांची गाठ बांधून देणे चांगले होईल.” त्याच दिवशी किंवा दुपन्वा दिवशी ते स्वतः मला नॅशनल रोमेशचंद्र दत्त यांच्या बरी गेले. परंतु रोमेशचांबूरीं, ‘माझ्या आणि महाराजांच्या भेटीपासून कांहीं एक निष्पत्र व्हाय-याचे नाहीं, चौदू घर्याचा बडोद्राला उपयोग नाहीं व महाराज त्यांची विशेष आस्था बाळांगीत नाहीं, इत्यादि उडवांडवीचीं उत्तरे देऊन श्रीयुत टांगोर यांना व मला वाटेस लावले। तेथून बाहेर पडतेवेळी मला तर महाराजांच्या भेटीची बिलकूल आशा राहिली नाहीं. परंतु टांगोर मला म्हणाले, “तुम्हांला वाईट वाढूं देऊन नका; मी स्वतः महाराज गायकवाडांना चांगला ओळखतों, आणि उद्यां सकाळीं सातांच्या सुमारास मजकडे आलांत, तर आपण दोवेहि महाराजांच्या भेटीला जाऊ.”

त्यांच्या संगण्याप्रमाणे दुमन्या दिवशी नंबर १९ स्टोअर रोड, बालिंगंज येथे त्यांच्या बरी गेलो. आपल्या रोजन्या पोषाक्यानें तें तसेच बाहेर निवाळे. मी त्यांच्यासाठीं गाडी

२७. हे बंगालमधील प्रारंभीच्या काढातील आय. सी. एस. अधिकारी होते. विद्यान्, अभ्यासू वृत्तीचे आणि एक उत्तम लेखक म्हणून ते त्यावेळी ओळखप्यात येत. त्यांचे इंग्रजी आणि बंगाली वाड्याय विपुल असून तें उच्च दर्जीचे आहे. त्यांच्या कांहीं काढंबज्या वि. सी. गुर्जर यांनी मराठींत आणलेल्या आहेत. ते राष्ट्रसमेचेही अध्यक्ष झाले होते.

आणण्यास सज्ज* झालो. परंतु त्यांनी गाडीत बसणे साफ नाकारले. सकाळी मैल ढीड मैल चालण्याची आपणाला संबय आहे, व चालत्यादिशिवाय चैन पडत नाही, असें महणून ते माझ्याबरोबर पायीच आले. त्या दिवशी गायकवाड महाराज सकाळीच वाहेर कोठे गेले होते. अर्थात् आमनी भेट झाली नाही. पण श्रीमंतांचे प्रायव्हेट सेकेटरी श्रीयुत (आतां सर) मनुभाई मेथा यांस माझ्यासंबंधी जे काही सांगवायाचे ते सांगून यापोर तसेच चालत घरी गेले.

त्यांच्या या खटपटीनेहि श्रीमंत सयाजीराव यांची व माझी भेट झाली नसती; परंतु त्यांच्याच आश्रितपैकी एकादोषा युहस्थांनी श्रीयुत मनुभाईना वारंवार आठवण वेऊन, दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशी माझी भेट बडवून आणिली. महाराजांना दहा-पंधरा मिनिट्यां पेक्षां जास्त अवकाश नव्हता. तेव्हां मला निरोप देण्यापूर्वी ते म्हणाले, “तुम्ही एकदां बडोद्याला या. पुझ्कळ गोधी तुमच्याशीं मला बोलाव्याच्या आहेत. आतां येथे मला फार कामै असल्यामुळे आणखी पांच मिनिटे बोलाव्याची सोय राहिली नाही.”

त्यांनी जी मला बडोद्याला बोलाविले होते, तरी वीस-पंचवीस दिवस कलकत्ता सोडतां आला नाही. पुढे नेशनल कॉलेजांतून कांहीं दिवसांची सुट्टी वेऊन कुटुंबाला पोहोच-विष्यासाठी मी गोव्याला गेलों व तेथून बडोद्याला गेलों. श्रीयुत रावजी रघुनाथ शिरगांव-कर या युहस्थांची व माझी कलकत्याला चांगली ओळख झाली होती. या वेळी (सन १९०७ साली) ते असिस्टेंट लाहगी कारभारी होते. बडोद्यास दुसरीकडे कोठे ओळख नसल्यामुळे यांच्याच घरी उतरलो. मला तेथें बरेच दिवस रहावै लागले. प्रथमत: महाराज दुसरीकडे शिकारीस गेले होते, व नंतर त्यांची चुल्हांती कीं काय वारली. एवंच आठ-दहा दिवस महाराजांची भेट झाली नाही. पण मी इतके दिवस येथे आहे, असें त्यांना समजतांच चुल्हांच्या मरणानंतर तिसऱ्या दिवशीं त्यांनी मला भेटीसाठी राजवाड्यांत बोलाविले. ब्राच वेळ संभाषण झाल्यावर ते म्हणाले, “चुल्हांच्या मृत्युमुळे प्रसिद्धपैणे तुमचे व्याख्यान घैरे राजवाड्यांत करतां येत नाही. तथापि पुन: या बाजूला आलांत, तर मला भेटस्यावांतून जाऊ नका.” माझ्या जाण्यायेप्याच्या खर्चासाठी १६० रुपये त्यांनी खानांतून देवविले, व माझी खानगी केली.

कलकत्याला गेल्यानंतर माझा बडोदै सरकारशी मुळीच पत्रव्यवहार राहिला नाही. परंतु जबल्जवळ एका वर्षांने हुजूरकामदाराचें एक पत्र आले. महाराजसरकार मधूनमधून तुमची आठवण काढीत असतात व या बाजूला आत्यास तुम्ही बडोद्याला वेऊन भेटावै, अशी त्यांची इच्छा आहे, इत्यादि. मजकूर होता. त्या वेळी कॉलेजांतील काम टाकून जातां येणे शक्य नव्हते. तेव्हां मी लिहिले, कीं, ‘सध्या महाराजसाहेबांना भेटां येणे शक्य नाही. परंतु उन्हाळ्याची सुट्टी झाल्यानंतर भेटां येईल. त्यापूर्वी महाराजांची स्वारी कोठे आहे, याची चौकशी करून मी भेटीस येईन.’ उन्हाळ्याच्या सुटीत मी गोव्यास

गेलों व तेथेच बहुतेक उन्हाळा बालविला व नंतर जुलई महिन्यांत बडोद्याला जाऊन महाराजांची भेट वेतली. या वेळी त्यांनी मला एक व्याख्यान देण्यास सांगितले, व त्याप्रमाणे ते न्यायमंदिरांत करविष्यांत आले. स्वतः महाराज हजर रहाणार होते; परंतु आयत्या वेळी त्यांना हजर रहातां आले नाही. माझ्या व्याख्यानाचा श्रोतृमंडळीवर परिणाम चांगला झाला असावा, असें शेवटी झालेल्या एकदोन गुरुर्थांच्या भाषणांवरूप दिसून आले. महाराजांची त्यानंतर राजवाड्यामध्ये भेट झाली. त्या प्रमर्गी ते म्हणाले, “कलकत्ता सोडून इकडे कांहीं काम करण्याची तुमची इच्छा आहे काय?” मी म्हणालो, “पैसा मिळवून श्रीमंत होण्याची मला मुळीच इच्छा राहिली नाही. माझ्या आवडीचे काम मला मिळाले, आणि निर्वाहापुरता पैसा मिळाला तर ते मला हवें आहे.” ते म्हणाले, “तुम्ही येथे येऊन रहात असाल तर तुम्हाला मी सर्व प्रकारं मदत करण्यास तयार आहे.” मी म्हणालो, “मी बडोद्यालाच रहावै, अशी अट महाराजांनी घालून नवे. मी कोठे असलून तरी बोद्धधर्माचे ज्ञान आमच्या महाराष्ट्र बांधवांना करून देणे, या माझ्या कर्तव्यास मुकुणार नाही. तेव्हां पुणे-मुंबईसारख्या ठिकाणी राहून माझे काम मला करून यावै व निर्वाहापुरती बडोदै सरकारकडून मला मदत व्हावी.”

त्या वेळी महाराजांनी निश्चयात्मक असें कांहीच सांगितले नाही, व ते त्या दिवशी कीं दुसऱ्या दिवशीं पुण्याला निघून गेले. मीहि कलकत्याला गेलों. पंधरा-बीस दिवसांनी पुण्याहून महाराजांच्या प्रायव्हेट सेकेटरीची अर्जेंट तार आली. तिचा इत्यर्थ असा—“तुम्ही महाराष्ट्रांतील कोणत्याहि शहरीं रहात असाल तर तुम्हाला बडोदै सरकारांतूप दरमहा ५० रुपये मिळतील, व ही मदत तीन वर्षांपैरीत चालू राहील. मात्र वर्षांतून एतावै पुस्तक बडोदै सरकारासाठी तुम्हीं लिहून तयार केले पाहिजे.” ही तार गोव्याला जाऊन बरीच हिडून आली. त्यामुळे उशिरा मिळाली. इतक्यांत सेकेटरीकडून पहिल्या तारेचे उत्तर ताबडतोव पाठवावै, अशी दुसरी एक तार आली. हरिनाथ दे व जर्सिस मुकर्जी यांस माझा उद्देश कलवून महाराज सरकारांनी देऊ, केलेले वेतन मीं स्वीकारले, व तारेचे त्यांचे आभार मानिले. मात्र पत्राने मी ऑक्टोबर महिन्यांत पुण्याला जाईन, असें कलविले होते. एक महिना कलकत्यास रहाण्यास हरकत नाही, असें त्यांच्या सेकेटरीकडून उत्तर आले.

कलकत्याला माझी व अॅनरेचल मोंग बा दू या ब्रह्मी युहस्थांची ओळख झाली होती. त्याने मला मुद्दाम ब्रह्मदेशाला बोलाविले होते. जर मी तिकडे गेलों तर मला त्रिपिंटक प्रथांतील छापून प्रसिद्ध झालेला सर्व भाग देण्याचे त्याने कबूल केलेले होते. सध्येवर महिन्यांत त्याला भेटण्यासाठी मी ब्रह्मदेशास गेलों. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीनेहि पालि भाषेतील छापून प्रसिद्ध झालेली सर्व पुस्तके आणण्यासाठी मजपाशी ३००।४०० रुपयांची रक्कम दिली होती. या वेळी मोलमिन्य येथील आमच्या स्थविरांना भेटण्यासाठी मी मुद्दाम गेलों. आतां जी मी संघांत नव्हतों, तरी स्थविरांनी माझा फार चांगला आदरसक्कार केला. मोंग बा दू त्यांनी सरासरी २५० रुपयांची पालि पुस्तके मला नजर

* त्यांची गाडी कांहीं कारणासुळे त्या दिवशी मिळण्यासारखी नव्हती.

केली. या पुस्तकांचा मला अजून चांगला उपयोग होत आहे. किंवदुना, या पुस्तकांचांचून माझ्येहेयें पदोपर्दीं अडलें असते; व पालि भाषा शिकविण्याच्या कार्मीं फार अडथळा ज्ञाला असता.

कलकत्ता विद्यापीठ सोडावें कीं सोडूं नये ?

स्टैंटेंबर अखेर ब्रह्मदेशाहून मी परत कलकत्त्याला आलो. माझ्या गैरहजेरीत तेथें निराळाच प्रकार घडून आला होता. युनिव्हर्सिटीने माझा पगार दरमहा १०० रुपये होता तो २५० रुपये केला. आणि माझ्याकडून तीन वर्षे कलकत्त्याला राहीन, अशी हमी मागितली. हें सर्व हरिनाथ दे आणि जस्टिस मुकर्जी यांच्या खटपटाने ज्ञाले असलें पाहिजे. मला हें समजून आव्यावर श्रीयुत देला मी म्हणालो, “तुमच्याच विचारानें मीं बडोद्याचें वेतन स्वीकारिले, आणि आतां तुम्हीच माझ्या वचनाविरुद्ध वागण्यास मला लावतां हें कसें ?” भवति न भवति होऊन शेवटीं मला वेऊन श्रीयुत हरिनाथ जस्टिस मुकर्जीकडे गेले. जस्टिस मुकर्जीनाहि मीं हाच प्रक्ष केला. ते म्हणाले, ‘तुमच्या जाण्याला त्या वेळीं आर्धी अडथळा केला नाही. पण आज आम्हांस असें दिसून आले आहे, कीं, तुमचे कलकत्त्याला रहांगे ज्ञाले असतां पालि भाषेचा प्रसार विशेष होईल, व एवढ्याच्यासाठीं आम्ही तुम्हांस येथें रहाऱ्याविषयीं आग्रह करीत आहों. आतां महाराज गायकवाड यांना दिलेले वचन कसें मोडावें, असें जर तुम्हांम वाढत असेल, तर युनिव्हर्सिटीचा व्हाइस चान्सेलर या नात्यानें मी तुम्हांम आणखी तीन वर्षे येथें टेवण्याविषयीं महाराजांस विनंती करतों. आजचे पाहिजे तर यासंबंधानें तार करितों. मात्र आमचे वचन मोडून तुम्ही येथून जातां कामा नये.’’ त्या दिवशी जस्टिस मुकर्जी यांना होय किंवा नाहीं, असें सप्त उत्तर न देतां, “विचार करून काय तें कठवितों,” असें सांगून विन्हार्दीं आलो.

माझ्या मनाची स्थिति इतकीं चमक्कारिक ज्ञाली होटी, कीं, सांगतां सोब नाहीं. एका बाजूस दरमहा २५० रुपये पगाराचा लोभ, व दुसऱ्या बाजूस स्वर्करत्यास मुकण्याची भीति, यांच्या दरम्यान माझ्या मनानें पुष्कळ हेलकावे खाल्ले. पण शेवटीं कर्तव्याला न मुकण्याचा निश्चय दृढ ज्ञाल्यामुळे मला फार आनंद ज्ञाला. दुसऱ्या दिवशीच सर्व पुस्तके पेटीत भरून ती श्रीयुत आनंदराव माडगांवकर यांच्या मार्फत मुंबईला खाना केलीं; आणि त्यांचे वडील श्रीयुत^{२८} दीनानाथराव माडगांवकर यांना मी म्हणालो, “आज वुद्धाऱ्या

२८. हे गेल्या काळातील मुंबईतल्या सर्व सामाजिक नि घार्मिक चळवळीत डॉ. भांडारकर, न्या. रानडे वगैरे मंडळीच्या मूळ सहाय्यकांपैकी होते. यांच्याच, गोविंद दीनानाथ माडगावकर या चिरंजिवांना, नंतर मुंबई हायकोर्टचे न्यायार्थी श होण्याचा मान मिळाला. आनंदराव, कृष्णराव, बळवंतराव वगैरे माडगांवकर, ही सर्व एकाच घरातील आप्समंडळी होती.

आणि बोधिसत्त्वाच्या अनुकंपेने मीं लोभावर विजय मिळविला, म्हणून मला आनंद वाढत आहे ! ”

परंतु हरिनाथ देला कांहीं तरी सांगणे प्राप्त होते. तेव्हां त्याला भेटून मी म्हणालो, “ श्रीमंत गायकवाड महाराजांचा निरोप येथून मागविणे मला रास्त वाढत नाहीं. मी त्यांना भेटून, जे कांहीं होईल, तें तुम्हांस कठवितों. तौपर्येत सिंडिकेटला मी निश्रयात्मक असें उत्तर देत नाहीं.” हरिनाथ देनै मला श्रीमंत महाराज गायकवाड यांस देण्यासाठी एक पत्र लिहून दिले. त्यांत, माझ्या कलकत्त्याला रहाऱ्यापासून फार फाशदा आहे, इत्यादि मजकूर होता.

डॉ. वुड्स याचा प्रथम परिचय

जस्टिस मुकर्जी व हरिनाथ दे यांचा निरोप घेऊन मीं १९०८ च्या ओऱ्टोबर महिन्यांत मुंबईला आलो; आणि पूर्वी निश्चय केल्याप्रमाणे माझा राजीनामा कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या रजिस्ट्रारकडे पाठवून दिला. दे व जस्टिस मुकर्जी यांनाहि पत्रद्वारे कठविले, कीं, आपला मीं फार आपारी आहें; तथापि केवळ पैशासाठी मीं युनिव्हर्सिटीचा नवीन ठाराव मान्य केला असें अपयश पदर्दी येईल, या भीतीने राजीनामा देत आहें. श्रीमंत महाराज गायकवाड यांनी मला प्रतिबंधन्च केला असता किंवा नाहीं, हें मला माहीत नाहीं. हा प्रश्नच मीं त्यांना विचारां इच्छीत नाहीं, इत्यादि.

मुंबईला माझी व डॉ. वासुदेव अनंत सुखठणकर^{२९} यांची याच वेळी प्रथमत: ओळख ज्ञाली. श्रीयुत कृष्णराव माडगांवकर आणि त्यांचे कनिष्ठ बंधु श्रीयुत बळवंतराव माडगांवकर यांचीहि याच खेपेस चांगली ओळख ज्ञाली. या ओळखीचे पर्यवसान त्वरित मैत्रीत ज्ञाले. माडगांवकर यांनी मला रहाऱ्यासाठी आपला बोरिवली येथील बंगला दिला. तेथें सहकुटुंब एक-दोन महिने राहिलो. याच वेळीं डॉ. जेम्स एच. वुड्स (James H. Woods), अमेरिकेतील हार्बर्ड युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसर संस्कृत भाषेचा अभ्यास बाढविण्याच्या उद्देश्यानें या प्रांतांत येऊन राहिले होते. ते जर्मनीत असतांना डॉ. सुखठणकर यांजबरोवरच अभ्यास करीत असत. माझ्यासंबंधानें डॉ. सुखठणकरांचे त्यांच्याशी बराच वेळ संभाषण ज्ञाले होते. तेव्हां मला पाहाऱ्याची त्यांना फार उसुकता ज्ञाली. मी मुंबईला आलों त्या वेळीं त्यांच्या कुडुंबाची तबेत नादुरुस्त होती; म्हणून ते माथेरानला रहात असत. त्यांच्या विनंतीवरून डॉ. सुखठणकर व मी तेथे जाऊन त्यांना भेटलो. नंतर नोव्हेंबर महिन्यांत ते सहकुटुंब ताजमहाल हॉटेलमध्ये येऊन राहिले, व तेथून रोज पालि भाषा शिकण्यासाठी बोरिवलीला येत असत.

पण महिना पंधरा दिवसांनी त्यांच्या कुडुंबाची प्रकृति पुनः चिंघडली. म्हणून मीं मुद्दाम त्यांच्यासाठीं प्राथेनासमाजासमोर एका चाळीत विन्हाड केले. भाड्याचा वगैरे खचे

२९ त्यांच्यासंबंधीची माहिती पुढे आली आहे.

त्यांनी दिला. आपणाला ताजमहाल होटेलांत येऊन शिकवावें, असें त्यांनी डॉ. सुखठण-कगंगार्फत चोलण्ये चालविले होतें. पण त्यांनीच त्याना परस्पर निषेध केला. शिकविण्या-साठी मी त्यांच्याकडे जाणार नाही, व असला प्रश्न केल्यास त्यांने नुकसान होईल, असें समजल्यामुळे त्यांनी मला यासंबंधी मुलीच विचारले नाही. मात्र मुंबईत येऊन रहाऱ्यास निनेती केली; आणि त्यांच्या सोयीसाठी मीहिं ती मान्य केली. आपण्या बिन्हाडाची सर्व जुळवाजुळव डॉ. सुखठगकर यांनी परस्पर केली. अर्थात् मला बोरिवलीचे बिन्हाड मुंबईस आणप्यापलीकडे दुसरी मेहनत पडली नाही.

डॉ. बुझ सेन्ट्रुआरी १९०९ अलेखरपर्देत राहून जपानच्या मागाने ख्वदेशी परत गेले. मार्व महिन्यांत मंडळीला गोव्याला याठकून माझे कायमचे बिन्हाड पहाण्यासाठी मी पुण्यास आलो. प्रथमत: सदाशिव पेटेंत एका लहानशा घरांत कांही दिवस काढले, व नंतर रघिवार पेटेंत एका घरांत वरच्या मजल्यावर रहात होतो. था अवधींत माझ्याकडून म्हणून्यासारवी मेहनत झाई नाही. तथापि 'विशुद्धिमार्ग'चा ब्राच भाग मींदेवनागरी लिहीत लिहून काढला. 'बोधिचर्चा-अवतारा'चे मराठी भाषांतर तयार केले. एक लहानसे पांडिव्याकरण संस्कृत भाषेत लिहिले आणि बडोदेंदेथेल निरनिराळ्या ठिकाणी पांच व्याख्याने दिली. त्यांतील तीन व्याख्याने "बुद्ध, धर्म आणि संघ" नांवाच्या पुस्तकरूपाने छापून प्रसिद्ध झाली आहेत.

१९१० च्या फेब्रुआरी महिन्यांत डॉ. बुझ यांजकडून निकडीचे पत्र आले, की हार्देंद युनिव्हर्सिटीत माझी प्रोफेसर मि. वारन याने चालविलेत्या विशुद्धिमार्गाच्या संशोधनाच्या कानीं माझ्या मदतीची जरूरी आहे, व तोबद्दोत्र येण्याची तयारी करावी. आगबोटीने वगैरे कसे यावें, याची सर्व माहिती त्यांनी याच पत्री देऊन ठेविली होती, व आपला तरेचा पत्ता आणि अमुक स्पष्टांवहून खुणेचे शब्दहि देऊन तरेनेनै वैसे मागविण्यास लिहिले होते. त्याप्रमाणे १८०० रुपये मीं तरेनेनै मागविले आणि श्रीमंत महाराज गायकवाड यांची परवानगी तेऊन अमेरिकेच्या प्रवासाची तयारी चालविली. महाराजहि याच प्रसंगी जपानवरून अमेरिकेला जाणार होते. ते मला आपणाबोरवरच येण्यास सांगत होते, पण अमेरिकेत्रे वैसे माझ्या हातीं आल्यामुळे आणि इंग्लंडहून पुढे जाण्याची व्यवस्था परस्पर डॉ. बुझ करणार असल्यामुळे तसें करता आले नाही. मी इंग्लंडच्याच मार्गाने जाण्याचा माझा वेत निश्चित केला. महाराजमाहेवांनी विशेष आग्रह न करतां मोळ्या संतोषाने तिकडे जाण्यास मला परवानगी दिली. एवढेच नव्हे, तर कांही अडचण पडल्यास तरेनेनै कल्पवा, अवश्य मदत करू, असेहि अभिवचन दिले. याशिवाय बुद्ध, धर्म आणि संघ हें पुस्तक छापून्यासाठी म्हणून मला त्यांनी एकदम पांचशै स्पष्टांची देणगी दिली.

दरमहा २५० रुपयांची नोकरी सोडून श्रीमंत गायकवाड महाराजांनी टिलेल्या ५० रुपयांच्या वेतनाचा स्वीकार केल्याबद्दल मला कधींहि पश्चात्ताप झाला नाही. हें वेतन स्वीकारले नसें तर डॉ. बुझ यांची गांठ पडली नसती आणि अमेरिकेला जाण्याची

संधि सांगली नसती. पुण्याला येऊन राहिल्यामुळे डॉ. भांडारकर यांचा निकट संवंध जडला व त्यांच्या प्रवासाने मुंबई युनिव्हर्सिटीत पालि भाषेचा प्रवेश करावा आजा.

महाराष्ट्र देशांवांवांची सेवा करण्याची माझी उक्कट इच्छा. अंशतः तरी तृप्त होण्यास श्रीमंत गायकवाड महाराजांचा आश्रय कारणीभूत झाला आहे, आणि या प्रांतात पालि भाषेच्या प्रसाराचे पुष्कळसे श्रेय त्याना देणे योग्य आहे.

१८

अमेरिकेतील प्रवास

ज्याच्या आयुष्याची बाबीसनेवीस वर्षे गोव्यासारख्या मागासलेल्या प्रांतांत गेलीं व त्यानंतरहि बहुतेक वर्षे काशीतील मठांत किंवा बौद्धविहारांत गेलीं, त्यांच्यावर अमेरिकेचा प्रवास करण्याची पाढी येंगे म्हणजे जरासें विलक्षण घटलें पाहिजे. कधीं विजार वापरण्याची संवय नाही, बूट घालण्याचा अभ्यास नाही, युरोपियन पद्धतीने टेबलावर जेवण्याचा प्रसंग नाहीं, अशा पर्सिस्थीतीत माझ्या मनाची स्थिति कशी झाली असावी, याची वाचकांनीच कल्पना करावी. परंतु अपरिचित देशांतून प्रवास करण्याचे बरेच प्रसंग गुदरले असल्यामुळे व कलकत्त्याला असतंना कांही मित्रांनी युरोपियन थाटाची राहणी माझ्या अवलोकनात आली असल्यामुळे मला या नवीन प्रवासांवै वाटावै तितके भय वाटले नाहीं.

या वेळी डॉ. सुखठगकर लाहोरला दयाल्सिंग कॉलेजांत अध्यापकांचे काम करीत असत. माझा अमेरिकेन जाण्याचा निश्चय झाल्यावर एकदां ते मला येऊन भेटले. मी अतिशय धांदलीत असल्यामुळे "बुद्ध, धर्म आणि संघ" या पुस्तकाची शेवटली पुकेहि त्यांनीच तपासलीं व शुद्धिपत्र तयार केले. विलायतेच्या प्रवासांत काय काय जिनसा आवश्यक आहेत, यांची एक यादीहि त्यांनी तयार करून घेऊन दिली. या यादीप्रमाणे श्रीयुत बळवंतराव माडगांवकर यांनी जिनसा खेरेदी करण्यास मला मदत केली. पुण्यांच्या स्टेशनावर माझ्या धरच्या मंडळीचे शेवटले दर्शन घेऊन मी मुंबईस गेलो, व तेथून तारीख २३ एप्रिल १९१० रोजी मांस्युआ (Mantua) नांवाच्या पी. अँड ओ. कंपनीच्या आगबोटीने इंग्लंडचा मार्ग धरिला. धंदावर माझे मित्र श्रीयुत बळवंतराव माडगांवकर वगैरे मंडळी आली होती. याच बोटीने महाराजा होळकर विलायतेला

जाय्यास निघाले होते. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या भगिनी श्रीमंत सौ. सीताबाई याहि होत्या. मला ही गोषु मुळीच माहीत नव्हती, व असती तरी त्यांच्यापासून कांही विदिष्ट फायदा ज्ञाला असता, असेहि नाही. पण माझे मित्र प्रार्थनासमाजाचे मिशनरी श्रीयुत विठ्ठल रामजी शिंदे^{३०} यांना ही गोष माहीत होती, व आगबोटीवर गैरसोय ज्ञाली असता, मला या श्रीमंत मंडळीकङ्गन कांही मदत व्हावी, या उद्देश्यानें त्यांनी सौ. सीताबाई साहेबांना एक पत्र लिहून तें धक्क्याबरच माझ्या स्वाधीन केले. डॉ. सुखटणकर यांनीहि इंग्लंडात बन्याच गृहस्थाना माझ्यासंबंधानें लिहून ठेविले होते. याशिवाय डॉ. बुद्ध्य यांनी लिव्हरपूल येथे एका माजी आर्चडीकनला माझी व्यवस्था लावण्यासाठी लिहिले होते.

आगजोटीवर मला जी सेर्कंड क्लास केविन मिळाली होती, तिच्यांत एक जैन जातीचा इंग्लंडला जाणारा विद्यार्थी व त्याच जातीचा पारीस येथे जवाहिरांचा धंदा करणारा व्यापारी, असे दोघे उतारु होते. पहिल्या दिवशी कांहीं कांहीं मंडळीला समुद्राची हवा बाघून प्रकृति अस्वस्थ होत असते; पण मला मद्रासहून व कलकत्त्याहून रंगनला जातांना व तेथून परत येतांना तीन-चार दिवस आगजोटीत बालविषयाची संवय असल्यामुळे या प्रवासांत मुळीच त्रास झाला नाही. एवढैच नव्हे, तर मुंबईस दोन दिवस शैताला वारंवार होत असून मला थोडासा तापही आला होता; पण अरबी समुद्रांत २४ तास प्रवास केल्याचरोबर प्रकृतीला आराम वाढू लागला. आगजोटीवरील लोणी आणि पाब इत्यादि सार्वे अन्न तर माझ्या प्रकृतीला फार मानवले. सकाळी उठल्याचरोबर चहा, कांहीं फळे व बिस्किटे किंवा पावाचे दोन तुकडे, एवढे मिळे. नंतर १० वाजतां जेवण (Breakfast), पुन: १ ला न्याहारी (Lunch), नंतर ४ ला चहा, पुन: ७ ला उत्तम जेवण (Dinner) आणि रात्री १० ला थोडासा फाळ (Supper) असे. या सर्वांचा कांहीं युरोपियन प्रवासी पूर्ण आस्वाद घेत असत. पण तसा प्रकार माझ्या कडून घडला असता तर संग्रहणीचा विकार विकोणला जाऊन देहावसान होण्याची पाळी आली असती. मी व दुमरे हिंदू प्रवासी दिवसांतून दोन-तीन वेळा अगदी बेताचेच अन्न खात होतों. आमच्यामध्यें एक तसण देशस्थ ब्राह्मण होता. तो मात्र युरोपियन प्रवाशांना हार जात नसे. पहिल्याच दिवशी त्याने हॅम (Ham) आणि बीफ (Beef) वगैरे पदार्थांवर यथेच्छ ताव मारण्यास सुखात केलेली पाहून आम्हां सर्वांस अस्यंत

३०. हे अल्यत ध्येयवादी आणि त्यागी गृहस्थ होते. त्यांनी फर्गुसन कॉलेजातून बी. ए. इंस्ट्र्युक्युनेटर प्रार्थनासमाजाच्या कार्यास वाहून घेतले. प्रार्थनासमाजाच्या मदतीने ते ऑफिसफोर्ड येथे जाऊन तुलजाभक्त धर्माचे अध्ययन करून आले. त्यांनी असपृश्यता निवारण्याचे कार्य फार कल्पलीने केले. त्यांनी कित्येक संस्था, शाळा, वसाठियां हे स्थापन करून, चालवली. ते राजकीय चलवळीतही भाग घेत असत. नागपूर कॉग्रेसनंतर महात्मा गांधींनी यांना कॉग्रेस वर्किंग कमिटीत घेतले होते.

अचंद्रा वाटला ! मीं तर त्याला मराईत असा प्रश्न केला कीं, “ तुम्ही देशस्थ वाहण म्हणकिंतां आणि पहिल्याच दिवशीं आगवोयीवर हे असेध्य पदार्थ खातां, हें कसें ? ” त्यावर तो म्हणाला, “ बिलायनेला जाण्याचा माझा निश्चय तीनचार महिन्यांमार्गेच झाला होता, व तेव्हापासूनच मुंबईतील हॉटेलात जाऊन हे पदार्थ खाण्याची मीं संवय करून घेतली ! ” हे एकून आम्ही चूप बसलों.

माझ्या केचिनमध्ये असलेला जैन व्यापारी आग्योटीवरील अज्ञाला सुर्योच शिवत नसे. चहा, विस्कटे किंवा पाव एवढे पदार्थ मात्र तो खात असे. वाकी आपणासाठी हळदीची भुकी बाळत तथार केलेल्या पुळकळ दिवस टिकणाऱ्या भाकऱ्या, इतर मेवा-मिठाई, आणि अंबे, संवें, मोसंवी वरैरे फलांच्या डोन-तीन करंड्या त्याने बरोबर घेतल्या होत्या. खांच्यावर तो आपला निर्वाह करी. दुसरा जैन विद्यार्थी इतका कर्मठ नव्हता. पण मांस पहिले, की, तो कचरत असे. आणली बापना आडनांवाचे होळकर महाराजांचे शिक्षक (हेहि जातीनें जैन आहेत) या बोटीवर होते. तेहि मस्यमांस-विरहित पदार्थ सेवन करीत असत. मला स्वतःला मासे व्याप्यास अडवण नव्हती; परंतु आग्योटीवर हा पदार्थ क्वचित्तच मिळे. तेह्वांन आभां तिघांजांचे भोजनप्रसंगी जुळत असे. डोन-तीन दिवसांनंतर चाफ स्टु अर्डिंडा सांगून डाळभात मिळण्याचीहि आर्ही व्यवस्था करवून घेतली. पाव, लोणी, फळे आणि वरणभात, एवढ्या पदार्थावर आमचा योगक्षेम नीट चालला.

आगचोट तांबऱ्या समुद्रांत पोहोचल्यावरोबर श्रीयुत बापना यांच्या मार्फत मजजवळ असलेले श्रीयुत शिंदे यांचे पत्र, श्रीमंत सौ. सीताबाई यांजकडे पाठवून दिले. त्यानंतर सुमन्याच दिवशी त्यांनी मला भेटाव्यास यावे, असा निरोप पाठविला. भूमध्यसमुद्रांत आगचोट जाण्यापूर्वी मी त्यांना एकदोनदा भेटलो. वारंवार फर्ट क्लासांत जाणे मला आवडत नमत्यामुऱ्ये मी तिकडे जाण्यास कंटाळत असे. परंतु एके दिवशी भूमध्य-समुद्रांत थोड्येसे तुफान झालें व त्यामुऱ्ये सीताबाईमाहेव फार बाबरून गेल्या. माझीया-प्रमाणेच त्यांनीहि एकदम लंडनर्चे तिकीट काढले होते. त्यांना कोणी सांगितले, कीं, विस्तेक्या उपमागरांत याहिपेक्षां भयंकर तुफाने होत असतात. तेव्हां त्यांनी तिकीट बदलून मार्सेल्सवरून जाण्याचा वेत निश्चित केला. पण या कामी मोठी अडचण अशी होती, कीं, महाराजा होल्डकर यांचे युरोपियन गार्डियन व इतर वरोबरीची मंडळी, या सर्वांसाठी मार्सेल्सहून क्यालेला जाणाऱ्या स्पेशल ट्रैनमध्ये व्यवस्था केली होती त्यांपैकी एताच्या गहस्याला मार्गे ठेवून सीताबाईंवरोबर क्यालेला येण्यास सांगता आले असते. परंतु तसेच कां करण्यांत आले नाही, हें मला ठाऊक नाही.

मार्मेलसहून क्यानेपीर्येतच काय ती अडकण होती. तेथें महाराजांच्या स्पेशल ट्रेनची व आमच्या एकनप्रेसची गाठ पडणार होती. तेहांन सौ. सीताबाईंनी महाराजांच्या गाडिंयनला संपादू आपलें तिकीट बदलून घेण्याचा प्रवत्तन केला. पण तो यशस्व तिळा एकटील घेण्यास अनुमति देर्इना. शेवटी तिनें माझे नंब पुढे केले. तेहांन गाडिंयनने मला

विचारले, की, या बाईच्या सामानाची वगैरे जबाबदारी तुम्ही घेण्यास तयार आहां काय ? मी म्हणालो, “मी अगदी नवखा मनुष्य आहें. तथापि माझ्याकडून होण्यासारखी सर्व मदत मी कराऊ.” दुसरा कांहीं मार्ग नसल्यामुळे त्याने अडचण पडत्यास तार वगैरे करा, असे सांगून मासेल्स येथे महाराजांसहवर्तमान स्पेशल ट्रेनचा मार्ग धरिला. सौ. सीताबाईंनी पदरचे पैसे भरून माझेहि तिकीट बदलून घेतले होते. आगबोटीवर ही गोष्ट घडून आल्यासुळे फ्रान्स देशामधून एक दिवसाचा धांवता प्रवास करण्याची संधि मला सांपडली.

ज्या दिवशी मासेल्स बंदरांत आम्ही उतरलो, त्याच दिवशी एडवर्ड बादशाहांनें निधन-वृत्त आमच्या कानी आले. सौ. सीताबाईबोर इंदिराबाई नंवाची त्यांची एक मुलगी होती. या दोषीजणांचे पुष्कलच सामान होते. बंदरावर अशी अडचण उपस्थित झाली, कीं, त्यांच्या जरतारी लुगांचावर वगैरे भयकर जाकात मागूं लागले. शेवटी सर्व पेढ्या न उघडता, त्या तशाच बंद करून थॉमस कुकच्यामार्फत परस्पर इंग्लंडला सीताबाईसाहेब उतरणार होत्या त्या ठिकाणी पाठविण्यांत आल्या. माझी ट्रॅक मला लिव्हरपूल येथे थॉमस कुकच्या ऑफिसांत मिळेल, अशी व्यवस्था केली. एवढे झाल्यावर गंवांत जाऊन ग्रथमत: उपाहाराची सोय पहिली, आणि नंतर मासेल्स शाहर पाहण्यास गेलो. सीताबाईच्या हँडब्रेंगमध्ये कांहीं जवाहीर होते. त्यामुळे हँडब्रेंगची त्यांना फार काळजी वाटत असे. प्युझियम वगैरे ठिकाणी हँडब्रेंग वारै नोकराच्या स्वाधीन करून जावै लागे; तेव्हां तर त्यांचे मन अत्यंत सांशंक होत असे. मला जेव्हां ही गोष्ट त्यांनी सांगितली, तेव्हां मी म्हणालो, “तुमच्या बँगमध्ये जवाहीर आहे, याचा संशयहि कोणाला येऊ देऊ नका; नाहीं तर येशून सुखाने पार पडण्याची आशा बाल्यावयास नको.”

थॉमस कुकच्या मार्फत मासेल्सची प्रसिद्ध स्थळे पाहून संध्याकाळीं आम्ही एका उपाहारगृहात गेलो. कुकचा इंटरप्रिटर बरोबर होताच. आमच्यासाठी हॉटेलवाल्याला सांगून त्याने ताज्या वाटाऱ्याची उसल वगैरे पदार्थ तयार करविले. या इंटरप्रिटरनेच आम्हांला भोजनोत्तर स्टेशनावर नेऊन तेथे कुकच्या दुसऱ्या एका एंजंटाच्या स्वाधीन केले, व त्या एंजंटाने फर्स्ट क्लासच्या डब्ब्यांत जागा पाहून दिली. कुकचे इंटरप्रिटर आणि एंजंट यांनी आमच्या विशांतील दहावीस फ्रॅक तरी कमी केले असतील, असे वाटते ! आमच्याइकडे जसें बक्षिसाचे बंड आहे, तसेच तें फ्रान्सांतहि असावै, असे दिसून आले.

फ्रान्सांतील आगमाड्या फारशा सोयीवर नाहीत. आम्ही जरी फर्स्ट क्लासचे उतारु होतों, तथापि निजप्पाची सोय मुळीच नवहती. जेमतेम बसण्यापुरी जागा होती. दुसरे दोन-तीन उतारु आमच्या डब्ब्यांत होते. त्यांपैकी एक मुसलमान विद्यार्थी होता. त्याला फ्रान्सची चांगली माहिती असल्यामुळे त्याचा आग्हास चांगला उपयोग झाला. यानंतर थॉमस कुकच्या एंजंटाला शरण जाण्याचा प्रसंग आला नाही. दुसऱ्या दिवशीं सकाळी आम्ही पारीसला जाऊन पोहोचलो. एका स्टेशनावरून दुसऱ्या स्टेशनावर जाण्यासाठीं आम्हीं पारीसला जाऊन पोहोचलो.

आम्हीं एक मोटरगाडी ठरविली व पारीस शहरांतून त्वरेने प्रवास करून आमचे स्टेशन गांठले. मुसलमान विद्यार्थ्यने बाटेतील कांहीं स्थळे दावविली. परंतु खाली उतरून तीं नीट पहाऱ्याला आम्हांला अवकाश नव्हता. क्यालेला जाणाऱ्या गाडीच्या पारीसमधील स्टेशनाला लागूनच एक मोठे हॉटेल आहे. तेथे आम्हीं सर्वांनी उपाहार केला. मी जरी पैसे देत होतों, तरी त्या तशून मुसलमान विद्यार्थ्यने ते न घेता स्वतःच बिल दिले. पारीसहून क्यालेला आम्ही कोणत्या वेळी पोहोचलो, हे आतां नीट आठवत नाही. परंतु तेथे पी. अँड ओ. ची रेशेल ट्रेन (ज्या ट्रेनने होल्कर महाराज गेले ती) व आमची एकसप्रेस यांची गांठ पडणार होती, असे मला आठवते. कदाचित् महाराज आमच्या पूर्वीच इंग्लिश चॅनल उतरून पलीकडे गेले असावे. परंतु डोव्हरला ते ज्या गाडींतून जाणार होते, त्याच गाडींतून आम्हांलाहि जावयाचे होते. तेव्हां त्या स्टेशनावर मीं त्यांच्या रेशेल डब्याची चौकशी करून सौ. सीताबाईहीना व त्यांच्या मुलीला तेथे पोहोचते केले, व मी जबलच्या दुसऱ्या एका डब्यांत बसलो. स्टेशनावर अतिशय गर्दी होती. माझे सामान घेऊन येण्याच्या मुजुराची व माझी मध्यंतरी चुकामूक होऊन तो भलतीकडेच गेला, पण शेवटीं सर्व गाडी बुंडाळून त्याने मला शोधून काढिले, आणि सामान माझ्या स्वाधीन करून म्हणाला, “पहा तुमच्या कांहीं वस्तु कमी जास्ती झाल्या असेस्त्या तर.” सर्व ठीक आहे, असे पाहून त्याची मजुरी त्याला देऊन रवाना केले.

लेडनच्या चेरिंग क्रॉस स्टेशनापर्यंत मीं एकच्यानेच प्रवास केला. तेथे एक-दोन पंजाबी विद्यार्थीं सांपडले. त्यांतील एकजण माझ्यासारखाच अपरिचित होता. चेरिंग क्रॉसच्या हॉटेलांत अठरा यिंगिंग देऊन एका रात्रीपुरती एक खोली घेतली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तेथून प्रयाण करण्याचा विचार करून एकदम लिव्हरपूलला निघालो. असे करण्याचे कारण एवढेची कीं, डॉ. बुड्स यांचे मित्र लिव्हरपूरचे आर्चडीकन यांची मला मदत मिळून कोणत्या ठिकाणी रहावे, अमेरिकेला जाण्याची आगबोट कधी मिळेल वगैरे सर्व गोष्टी समजतील. लिव्हरपूलच्या स्टेशनावर पोंचल्यावरोबर डॉ. बुड्स यांचे पत्र हातांत घेऊन, त्यांत लिहिलेल्या आर्चडीकनचा पता मी ज्याला त्याला विचारू लागलो. परंतु असे समजण्यांत आले, कीं, हा आर्चडीकन मरून एका वर्षपेक्षा जास्त काळ लोटला होता ! तेव्हा एका गाडीवाल्याने मला गाडींतून खुद लिव्हरपूलच्या विशपद्या घरी नेले; व तेथे आर्चडीकन कोण आहे, याची चौकशी करण्यास सांगितलै. विशपसाहेबांची स्वारी दारांत गाडी उभी राहिस्यावरोबर बाहेर आली व त्यांनी मला आंत बोलाविले. आपल्या दिवाणलांच्यांत बसावयास खुर्ची वगैरे देऊन त्यांनी प्रश्न केला कीं, आणें कोणती मदत देऊं शकेन. मला आर्चडीकनचा पता पाहिजे, असे सांगितल्यावर ते म्हणाले, “आर्चडीकन सध्यां हयात नाहीत. पण त्यांच्याएवजीं तुम्हांला मला कांहीं मदत करता आली तर अवश्य सांगा.” मी म्हणालो, “मी या देशांत नुकताच

आलों आहें, तेव्हां मला अनुकूल असें एलादै हॉटेल आपल्या माहिरीतले असेल तर सांगा. आम्ही हिंदु लोक बहुतेक शाकाहारी असतां, हें आपल्या ऐकण्यांत आले असेलच.” विशपसाहेब म्हणाले, “हिंदु लोकांविषयीं मी पुष्कळ वाचले व ऐकले आहे. तेव्हां त्यांच्याविषयीं मला चांगला आदर वाटतो. माझ्या शेजारीच टैपरन्स हॉटेल आहे. तेथें तुमची व्यवस्था फार चांगली राहील. तशांत कांहीं अडवण पडली तर मी जबल आहेच. मला येऊन सांगा म्हणजे मी दुसरी सोय पाहीन.” त्यांनी आपल्या हातांनीच माझा ओव्हरकोट चढविला, व बाहेर येऊन मला टैपरन्स हॉटेलमध्ये घेऊन जाप्यास गाडीवाल्यास सांगितले.

विशपसाहेब घरांत गेल्यावर गाडीवाला मोळ्या अचंच्याने म्हणाला, “हे गृहस्थ या शहराचे विशप असून तुमचा एवढा गैरव करितात, हें पाहून मला आइचर्य वाटते.” मी म्हणालो, “थोर लोकांचा तो स्वभावच आहे.” नंतर गाडीवाल्याने टैपरन्स हॉटेल-जबल गाढी उभी करून तेथील मैनेजराला, विशपसाहेबांनी मला पाठविले असून माझी व्यवस्था चांगली ठेवा, इत्यादि बजावून सांगितले. त्याचे ठराविक पैसे त्याला दिले, तेव्हां कांहींएक कुरुकूर न करतां माझा निरोप घेऊन तो चालता झाला.

आगबोटीवर हिंदी गृहस्थ भेटल्यामुळे कांहींतरी करमणूक होत असे. मजबूत वाचण्यासाठी पुस्तके होतीं. पण मार्सेल येथें तीं सर्व पेटीत भरून थॉमस कुकच्या ऑफिसमध्ये पाठविली गेल्यामुळे करमणुकीचे कांहींच साधन राहिले नाहीं. अपरिचित ठिकाण असल्यामुळे बाहेर फिरावयालाहि जांगे जरा धोक्याचे वाटे. थॉमस कुकच्या ऑफिसचा शोध लावून सामानाची चौकशी केली. परंतु सामान अद्यापि यावयाचे होते. हॉटेलमध्ये कांहीं पुस्तके वाचण्यासाठी ठेविलेली असत; पण त्यांत मला आबडण्याजोगी कांहीं नव्हती. वर्तमानपैकी वाचीत असें; पण त्यांत बहुतेक एडवर्ड वादशहांच्या मृत्युसंबंधाने लेल असत, व इतर लेल मला इंलंडचे राजकाऱण नीठ माहित नसल्यामुळे चांगले समजत नसत. सारांश, या हॉटेलांत एक दोन दिवस मला कैदाप्रमाणे वाटले.

तिसऱ्या कीं चौथ्या दिवशीं मी दिवाणालान्यांत बसलों असतां, एका गृहस्थाने, “मला कोटून आलांत,” बांगेरे प्रदन करून माझी ओळख करून घेतली. इंलंडांत आपण होऊन ओळख करून घेणारा, असा हा पहिलाच गृहरथ पाहून मला सानंद आइचर्य वाटले. पण पुढे चौकशीअंतीं हा इंग्लिश गृहस्थ नसून डच होता, व तो व्यापार-साठी लिव्हरपूलला आला होता, असें आढळून आले. बुसेलस येथील एका पेटीवर तो मुनीम होता, व तेशून कांहीं कागदपत्र येईपर्यंत त्यालाहि लिव्हरपूलला दिवस कंठावयाचे होते. अशा रीतीने “समानर्शाले व्यसनेषु सर्वे” या न्यायाने आमचे दोषांचे चांगले जुळले. त्याने मला शहरांतील निरनिश्चले भाग दाखविले, कांहीं स्वस्त व चांगली उपाहार्यांहेहि दाखवून दिली. सकाळचे जेवण तेवढे टैपरन्स हॉटेलमध्ये घेतलेच पाहिजे, असा त्या हॉटेलचा नियम होता, बाकी कोठेहि जेवण्यास हरकत नव्हती. तेव्हां मधून-

मधून दुसऱ्या एकाचा शाकभाजी मिळणाऱ्या उपाहारग्यांत जाऊन आम्ही आमची क्षुधा शामन करीत होतों.

हा कार्ल मार्क्स कोण?

एके दिवशीं माझा डच सोबती मला म्हणाला, “इंग्लिश लोक जी फार श्रीमंत आहेत तरी येथे दारिद्र्याहि पुष्कळ आहे. मजुरांची स्थिति म्हणण्यासारखी चांगली नाहीं. मी जरी व्यापारी आहें तरी कार्ल मार्क्स इत्यादि ग्रंथकारांचे म्हणणे मला पूर्णपणे मान्य आहे.” मी म्हणालो, “हा कार्ल मार्क्स कोण?” त्यावर मोळ्या चकित मुद्रेने तो म्हणाला, “वा:! कार्ल मार्क्स तुम्हांला माहीत नाहीं! अहो, तो आधुनिक सोशियालिज्मस्त्री संस्थापक. इंग्लंडांतील केर, हार्डीप्रभूति मंडळी त्याचेच अनुयायी होत.” मी म्हणालो, “पण हे सोशियालिज्मस्त्री तरी काय आहे? आमच्या हिंदुस्तानांत अशा तन्हेची चलवल नुस्खीच नाहीं.” तो म्हणाला, “युरोपांत चार आठवडे बालविल्याबोरोवर या चलवलीविषयीं तुम्हांस आपोआप माहिती होईल. तथापि जर तुमची इच्छा असेल तर चला, मी तुम्हांला या विषयावरसाठी कांहीं पुस्तके घेऊन देतो. पांच-सहा फेस खर्च केले, की, तुम्हाला सोशियालिज्मस्त्री काय आहे, हे समजण्यास उशीर लागावयाचा नाहीं.” असे म्हणून त्या गृहस्थाने मला जबलच्या दुकानी नेले व तेथे ब्लॅचफर्ड (Blatchford) याची एकदोन पुस्तके घेऊन दिली. त्यांतील ‘Merry England’ हे पुस्तक (याची अवधी तीनच फेस किंमत होतो) मला फास्च आवडले. अमेरिकेला पोहोचण्यापूर्वी मीं तें दोनदा वाचले. पण तेवढ्याने सोशियालिज्मस्त्री माहिती मिळविष्याची माझी इच्छा दुणावली. अमेरिकेला गेल्यावर मीं निरनिराळ्या ग्रंथकारांचे सोशियालिज्मवरील पुष्कळ लेल व ग्रंथ वाचले, आणि जॉन सार्गों यांनी लिहिलेले कार्ल मार्क्स यांचे चरित्रहि समग्र अवलोकन केले.

डॉक्टर बुड्स यांनी लेलें डच कंपनीमार्फत लिव्हरपूलहून थेट बॉस्टनला जाप्याची माझी व्यवस्था करून ठेविली होती. पण ज्या दिवशीं मी लिव्हरपूलला आलों, त्याच दिवशीं या कंपनीची आगबोट निघून गेली असल्यामुळे मला आठ-दहा दिवस दुसऱ्या आगबोटीची वाट पाहात बसणे भाग पडले. माझे डच सोबतीहि टैपरन्स हॉटेलमध्ये दुसऱ्या एका ठिकाणी रहण्यास गेले. तेव्हां मध्यंतरीं मॅचेस्टर पाहून यावे, असा बेत मॅचेस्टर सर्व सामान टैपरन्स हॉटेलमध्ये ठेवून आणि बेताचे कपडे बरोबर घेऊन मी तिकडे मेलो. डॉ. सुखटणकर यांनी आपले सासरे रे. विशप याना माझ्याविषयीं लिहिलेच होते, व मजबूत त्यांना देण्यासाठी मिसेस् सुखटणकर यांचे एक पत्र होते. आग-वार्दीतन उत्तरल्यावर ट्रॅम गांडून विशेष आयास न पडतां रे. विशप यांच्या घरीं (त्यांचे घर कार दूर होते) पोहोचलो. मी आपल्या घराचा फता लावल्याबद्दल रे. साहेबांनाहि तोडा चमत्कारच वाटला! त्यांनी रहाप्याची वगैरे व्यवस्था आपल्याच घरीं केली, व मला एका दिवसांत सगळे मॅचेस्टर शहर फिरवून आणले.

तुमच्या दिवशी ते मला युनिटेरीअन कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलकडे घेऊन गेले. माझी ओळख करून देताना रे. विशेष यांनी सांगितले, की, हे अमेरिकेला पालि भाषेतील ग्रंथांचे संशोधन करण्याकरितां जात आहेत, वगैरे. त्यावर प्रिन्सिपॉल म्हणाले, “या जंगली लोकांन्या भाषांविशेषी अमेरिकिन लोकांना एवढे प्रेम कां असावे ?” इतक्यांत ते उठून जेवणाची तयारी करण्याकरितां गेले. रे. विशेष शाकाहारी होते, व मलाहि मांस चालू नाही, असे त्यांना जेव्हां सांगितले, तेव्हां प्रिन्सिपॉलसाहेब म्हणतात, “तुम्ही घासखाऊ लोक येथे काय कामाचे !” मला त्यांचे वर्तन विलळूल आवडले नाही. टेक्नोवर माझ्या शेजारीच एक विद्यार्थी बसला होता. तो माझे व्हैरेच समाधान करण्याचा प्रयत्न करू लागला. मी म्हणालो, “एका भार्मिक कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलचे हे असे वर्तन; तर सामान्य इंग्रज अधिकारी गरीब रथतेशी कसे वागत असतील, याची कल्याणाच केंद्री पाहिजे. गेल्या शतकांत अशा तदेहचे वर्तन स्थपले असेल; परंतु हिंदी तरुण पिढीला हा प्रकार मुळीच खपत नाही. वेळीं अवेळी हिंदु लोकांविशेषी तिरस्कार व्यक्त केल्यानें आपण शेष ठरतो, असे जर बड्या इंग्रज लोकांना वाटत असेल, तर ती त्यांची चूक आहे !” प्रिन्सिपॉलसाहेब जवल्यावर असल्यामुळे त्यांना हे माझे भाषण ऐकून गेले असल्याचा संभव आहे. भोजनोच्चर रे. विशेष यांना व मला माडीवरील एका दिवाणालान्यांने नेऊन तेथे सर्वज्ञ बसल्यावर ते म इयाकडे वकून सौम्य मुद्रेने म्हणतात, “मी तुम्हांला कांही मदत करू शकेन काय ?” त्यावर मी उत्तर दिले, “तुमच्यापासून मला कोणतीहि अपेक्षा नव्हती व नाही. विशेषसाहेचार्नी अतिशय आग्रह केला नसता, तर मी येथे आलोहिन नसतो. त्यांचा मी पाहुणा असल्यामुळे मला येथवर घेऊन आपणास विनाकारण तसदी देणे भाग पडले.” नंतर कांहीं वेळ इकडल्यातिकडल्या गोटी करून प्रिन्सिपॉल-साहेचार्नी आग्रांस निरोप दिला. कॉलेजच्या दरवाजापर्यंत ते आग्रांला पोहोचविष्यासाठी आले, व तेथे पुनः शेक-हॅंड वगैरे करून त्यांनी आमचा निरोप घेतला.

आणखीहि दोन-तीन दिवस मी मॅचेस्टर शहरांत घालविले. पण ते विशेषसाहेचार्न्या घरी नसून तुमच्या एका भाड्याच्या खोलींत होत. विशेषसाहेचार्न्या एका ओळवीच्या बाईच्या घरी त्यांनी मला खोली पाहून दिली. मॅचेस्टरजवळ चाळीस मैलावर लीथम नांवाचे गांव आहे तेथें श्रीयुत रामचंद्र विष्णु माडगांवकर (बलवंतराव माडगांवकर यांचे बडील) रहात असत. दोन-तीन दिवस मॅचेस्टरमध्ये घालविल्यावर त्यांना भेटप्पासाठी मी तिकडे गेलो. त्यांनी मला तीन कीं चार दिवस आपल्या घरी ठेवून घेतले. तेथून मॅचेस्टरला न येतां मी परस्पर लिह्हरपूला गेलो, व दोन-तीन दिवस राहून ठरलेल्या दिवशी लेलंड कंपनीच्या ‘डेव्होनियन’ आग्रोटीने बॉस्टनला जाण्यास निघालो.

त्यो दिवसांत अमेरिकेला जाणारे फारसे उतारू नसतात. मे जून महिन्यांतून अमेरिकेहून पुष्कळ प्रवासी युरोपांत येत असतात; पण युरोपांतून जाणारे फारच थोडे. आमच्या आग्रोटीवर अवधे आठ-दहा उतारूच होते. डॉ. बुड्स यांनी माझ्यासाठी डेक्वरची सगळ्यांत उत्तम खोली रिहावै करून ठेविली होती. या खोलींत तीन वर्ष किंवा

विळाने होते. परंतु उतारू मी एकटाच होतो. समुद्र इतका शांत होता, की, आग्रोट जणू काय, एखाद्या मोळ्या तलावांतूनच जात आहे, असा भास होई. अमेरिकेच्या जगठपास पोहोचल्यावर धुक्याचा मात्र फार त्रास झाला. धुक्यामुळे आपासासच्या आग्रोटी दिसत नसत, व त्यांना खूण देण्यासाठी वारंवार जोरानें शिटी चाची लागत असे. अशा शिटीला नाषाढी लोक फॉग-हॉर्न (Fog-Horn) असे म्हणतात. पण त्यामुळे रात्री निजेला थोडा बाध येत असे. एक-दोन दिवसांनंतर तोहिं प्रकार आमच्या अंगवळणी पडला.

बॉस्टनच्या जवळ आमची आग्रोट येत चालल्यावर बायरलेस टेलिग्राफीचा एक अधिकारी (एक तण्णा इंग्रजी गृहस्थ) माझ्याशी विशेष सल्ली करू लागला. त्यानें, ‘मी कोठे जातों, कोठून आलों,’ वगैरे सर्व माहिती मजासून काढून घेतली. आमची आग्रोट धुक्यावर लागल्यावरोवर कस्टम ऑफिसचे अधिकारी आमच्या तपासणीला आले. मी त्या वेळी माझ्या सामानाच्या बांधाबांधीत गुंतलों होतो. इतक्यांत-स्टुअर्डकडून ऑफिसर आव्याची वर्दी मिळाली. माझ्याजवळ ५० डॉलर आहेत कीं काय ? असा मुख्य अधिकाऱ्यानें प्रश्न केला. मी म्हणालो, “माझ्याजवळ ८० डॉलर आहेत. आणली जास्ती पाहिजे अमले तरी धुक्यावर उतरल्यावर माझ्या मित्राकडून मिळायासारखे आहेत.” तो म्हणाला, “असे विचारल्याबद्दल वाईट वाटूं देऊन नका. आमच्या सरकारचा हा कायदा आहे. डॉलर दाखविण्याची जरूर नाही. कांकी, तुमच्या बचनावर माझा भरंवसा आहे.” प्रबंदा संवाद झाल्यावर मी धुक्यावर उतरलो. डॉ. बुड्स यांना येण्यास थोडा विलंब झाला. तथापि पांच-दहा मिनिटे झाली नाहीत तोंच ते तेथे आले, आणि त्यावरोवर वर्तमानपत्राचे एक-दोन बातमीदारहि मजजवळ घेऊन थडकले। त्यांनी माझ्यावर प्रश्नाचा एकसारखा वर्षाव केला। हॉवर्ड युनिव्हर्सिटीत जाणारे तुम्हीच हिंदी गृहस्थ आहांत कीं काय ? इच्छादि प्रश्न विचारल्यास सुरवात केल्यावर, मला वाटले, कीं, डॉ. बुड्स यांनीच ही बातमी वर्तमानपत्रांना दिली असावी; व माझ्या शंकेवै समाधान करून घेण्यासाठी त्यांना मी तसा प्रश्न केला. पण ते म्हणाले, “मला वर्तमानपत्राचे बातमीदार मुळीच मेटले नाहीत, आणि मेटले असते तरी त्यांना मी दाद दिली नसती. पण तुमच्याबद्दल कालच्या बहुतेक वर्तमानपत्रांनु बातमी प्रसिद्ध झाली होती. आतां आमच्या वर्तमानपत्रांनी तुमचा विचित्र आणि काल्पनिक फोटो त्या बातमीवरोवर प्रसिद्ध केला नाही, हे तुमचे भाग्य समजा !” हा खुलासा घेऊन बायरलेस टेलिग्रेफीचा अधिकारी माझी चौकटी कां करीत होता याबद्दल संशय राहिला नाही. बातमीदारांना डॉ. बुड्स यांच्यावर हवाला देऊन मी मोकळा झालो. डॉ. बुड्स यांनी जातां जातां त्यांची योडक्या शब्दांनी बोलवण केली. तथापि माझा पत्ता टिपून घेऊन तो त्यांनी आपल्या विशांत टाकून दिलाच !

माझे सर्व सामान एका एक्सप्रेस* कंपनीच्या ताब्यांत देऊन डॉ. बुद्स यांनी मला होर्वेंड युनियन क्लबांत नेले. तेथेच कांहीं दिवस रहाण्याची माझी सोय करण्यांत आली होती. पण चार-पांच दिवसांत प्रो. ल्यान्मन आणि डॉ. बुद्स यांच्यामध्ये कांहीं ठराव होऊन मला वॉरन हाउस (Warren House)मध्ये एक खोली देण्यांत आली. ही खोली फार गैरसोंची होती. मला तेथे रहाऱ्ये अगदीच पसंत पडेना. तेव्हां डॉ. बुद्स यांनी माझ्याबोरे जाऊन फेस्टन हॉल या नांवाच्या इमरतीत एक चांगली खोली पाहून दिली. तिचे भाडे दरमहा साठ सये असे.

याप्रमाणे रहाण्याची व्यवस्था ज्ञात्यावर प्रो. ल्यान्मन यांजबोरे वर ‘विशुद्धिमार्ग’चे काम करण्यास सुखात केली. प्रथमतः एक-दोन आठवडे माझ्या कामाचे त्यांना फारसे महत्त्व वाटले नाही. आरंभी आरंभी तर वॉरन फॅंडांतून माझा खर्च चालविण्यास ते नाखूष होते, असे डॉ. बुद्स यांनी मला सांगितले. पण माझी उपयुक्तता यांना समजल्यावर एकदर खर्चासाठी ८०० शे डॉलर दर वर्षाला देण्याचे त्यांनी कबूल केले. पुण्याच्या विन्हाड-खर्चासाठी दरमहा साठ सये पाठवावे लागत असत; व घराचे भाडे वगैरे सर्व भगवून खर्चाची तोंडमिळवणी करणे फार मुळिलीचे पडे. तथापि, अशा स्थिरीत मी आठ-दहा महिने काढिले.

प्रो. ल्यान्मन यांच्याशीं खटका

‘विशुद्धिमार्ग’चे शुद्धीकरण संपल्याबोर कॅन्ट्रिजला (होर्वेंडला) रहावयाचे नाहीं, हा माझा विचार डॉ. बुद्स यांना मी पुकळदां बोलून दाखविला. प्रो. ल्यान्मन यांनी मला वॉरन हाउसमध्ये खोली देण्याने व खर्चासाठी अगदीच थोडी रक्कम देण्याने नाखुष केले आहे, ही गोष्ट त्यांच्या लक्ष्यांत आल्यामुळे त्यांनी मला प्रत्यक्ष आग्रह न करतां मि. ओकाकुरा नांवाच्या जपानी गृहस्थाकडून आग्रह चालविला. ओकाकुरा बॉस्टन वेथील म्युशियमच्या औरिएंटल शासेचे मुख्य अधिकारी होते; आणि त्यांची व माझी चांगली दोस्ती होती. पौरस्य लोकांविषयी ते फार प्रेम बाब्यांत असत हैं एक; व मी बौद्ध होतो हैं दुसरे, अशा दोन कारणामुळे ते माझ्यावर विशेष प्रेम करीत असत. एकदा त्यांनी मला डॉ. बुद्स यांच्या संगग्याप्रमाणे होर्वेंडला आणखी कांहीं वरूं रहाण्याविषयी आग्रह चालविला. तेव्हां मी त्यांना घडलेले इथंभूत वर्तमान सांगितले. ते ऐकून त्यांना फार वाईट वाटले. मी हिंदुस्तानांत असताना कांहींएक करार केला नाहीं, ही चूक ज्ञाली असे त्यांचेहि मत पडले. आणि ते म्हणाले, “आतों घडलेली गोष्ट कांहीं परत येत नाहीं. तथापि ल्यान्मन जर तुम्हांला योग्य रीतीने वागविण्यास तयार नाहीत, तर तुम्ही परत स्वदेशी जा; व या कांमी लागणाच्या पैशांची मदत मी तुम्हांस ताबडतोब करतो. जर

* एक्सप्रेस कंपनी म्हणजे सामान इच्छित स्थळी पौचविणारी कंपनी. अशा कंपन्या अमेरिकेत पुळक आहेत; आणि सामानाचे मोठे डाग यांच्याचमार्फत पाठवावे लागतात.

तुमची इच्छा असेल तर होर्वेंड युनिवर्सिटीच्या प्रेसिडेंटलाहि भेटून मी घडलेली गोष्ट त्यांच्या कानांवर घालतो.”

प्रेसिडेंटकडे ओकाकुरामार्फत कागाळी नेणे मला इष्ट वाटले नाही. परंतु प्रो. ल्यान्मन यांनी प्रेसिडेंटमार्फत करारनामा लिहून दिला नाही तर ओकाकुराच्या मदतीने स्वदेशी जाण्याचा बेत करून, संघि मिळतांच ल्यान्मनपाशीं गोष्ट काढली. ते फार चिडले. तथापि माझ्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांनी प्रेसिडेंटच्या सहीचा करारनामा लिहून दिला. या करारनाम्याप्रमाणे मुंबईहून निवाल्या दिवसापासून दरमहा पांचशे रुपये म्हणजे दरवर्गास दोन हजार डॉलरचे वेतन मला मिळावै असे ठरले व त्या दिवसापासून माझ्या खर्चासाठी देण्यांत आलेले पैसे वजा जातां एकदम सातशे आठशे डॉलर माझ्या हातीं आले. ही रक्कम मी एका बँकेत ठेवून दिली. त्यानंतर दरमहाचा पार युनिवर्सिटीच्या ट्रॅक्सर (Bursar) कडून नियमानें माझ्या हातीं येत असे.

दुसरा प्रश्न, विशुद्धिमार्गचे पडिटर या नात्यानें ल्यान्मनचे व माझे अशी दोन्ही नांवे मुख्यपृष्ठावर प्रसिद्ध व्हावीं, हा होता. ओकाकुराचे गोष्टे होतें कीं, या प्रश्नाचा निकाल पगाराच्या प्रश्नाबोरेवरच लावून घ्यावा. परंतु तसें केले असतां ल्यान्मन अतिशय नाखूष होतील, व मुळीच करार करणार नाहीत, याची मला खात्री होती. तेव्हां हा प्रश्न तसाच मोंबम राहू देणे मला इष्ट वाटले. परंतु शेवटी काम पुरे ज्ञात्यावर ल्यान्मनला, मुख्यपृष्ठ कसें लिहिणार आहां, असा प्रश्न केला. त्यांनी आपण आपले नांव एडिटर म्हणून प्रसिद्ध करणार असून वॉरनच्या हस्तलिखित प्रतींच्या साहाय्याने व माझा मदतीने हैं काम केले आहे, असे मुख्यपृष्ठावर बालणार असल्याचे सांगितले. मी म्हणालो, “असे करणे कधीही गस्त होणार नाही. वॉरनच्या अस्थंत मेहनतीने आणि औद्यार्याने हैं काम येथवर आले आहे. त्यांनेच स्थापन केलेल्या फॅंडांतून माझा पार आजवर देण्यांत आला. तेव्हां एक तर वॉरन-ल्यान्मन-कोसंबी अशा त्रयीच्या नांवाने हा ग्रंथ प्रसिद्ध व्हावा, किंवा निव्वळ वॉरनच्याच नांवाने प्रसिद्ध करून आम्ही केलेले फेरफार तेवढे प्रस्तावनेत घावे.” ही गोष्ट प्रो. ल्यान्मन यांना विलकूल रुचली नाही. ते माझ्यावर इतके संतापले, कीं, मला त्यांनी शिव्याशाप देण्यास आरंभ केला.

त्या दिवसापासून ल्यान्मनची भेट घ्यावयाची नाही, असा मी निश्चय केला. ते कांहीतीरी कुभांड रचून मला गोत्यांत पाडतील अशी शंका येऊन डॉ. बुद्स यांना मी घडलेला सर्व प्रकार सांगितला. याच्या पूर्वीच स्वदेशी जाण्यासाठीं आगबोरीचे पैसे वगैरे भरून तारील ४ जानेवारी रोजीं न्यूयॉर्कहून निवाज्या हंबुर्गे अमेरिकन कंपनीच्या ‘हंबुर्ग’ नांवाच्या आगबोरीवर माझी जागा रिझर्व्ह करून ठेवण्यांत आली होती. पण दहा-चारा दिवसांपूर्वीच वरील प्रकार घडून आला. त्यावर डॉ. बुद्स यांचे असे म्हणणे पडले, कीं, ताबडतोब न्यूयॉर्कला जाऊन राहिलेले दिवस तेथे घालवावे, म्हणजे ल्यान्मनचे भय बाल्यावायास नको. ही सल्ला मला मुळीच आवडली नाही. माझ्या पुळक मित्रांना मला भेटावयाचे होतें, व पुष्कळांच्या घरी आमंत्रणेहि होतीं. हैं सर्व सोहून

देऊन एकदम पळ काढावा, ही गोष्ट मला अत्यंत त्याज्य बाटली, व मी डॉ. बुड्स यांना महणालो, “ ल्यानमनचा सूड उगविष्याचा उद्देश असेल तर खुशाल उगवू या. मी त्याला बाबरत नाही. संकटे येतील, ती सहन करण्यास मी तयार आहै. परंतु एकदम न्यूयॉर्कला पैदून जावै, असे मित्रेपणाचे वर्तन मी कर्थीहि करणार नाही.”

यानंतर मी स्वस्थपणे आगबोटीची वेळ जपळ येईपर्यंत कैब्रिजलाच राहिलो. सगळ्या मित्रांची आमंत्रणे स्वीकारली, भेटी घेतल्या व माझ्या सामानसुमानाची जुळवाजुळव शांतपणे केली. या मुढतीत प्रो. ल्यानमन यांनी मला दोन-तीन आमंत्रणपत्रे पाठविली. परंतु त्या पत्रांत काहीतरी भय बांनले असेल असे वाढून मीं ती मुळीच उघडलीं नाहीत, व ती आगबोटीवर पोहोचूपावूर्वी मी उघडणार नाही, असा त्यांना डॉ. बुड्स यांच्या मार्फत निरोप पाठविला. मला त्यांनी पुनः डॉ. बुड्स यांजकडून आपल्या बरीं जेवावयास आमंत्रण केले. पण मी एकटा त्यांच्याकडे जाण्यास कबूल नाही; डॉ. बुड्स् मजब्बरोबर आले तरच मी येईन, असा निरोप पाठविला. तात्पर्य, शेवटपर्यंत प्रो. ल्यानमनची व माझी त्यांच्या बरीं किंवा इतर ठिकार्णी शांतपणे भेट झाली नाही. एक-दोनदा ते माझ्या खोलीत आले. परंतु दोन-चार शब्द बोलण्यापलीकडे विशेष संवाद झाला नाही. आगबोट निषष्याला दीनचार दिवस असतांना मीं कैब्रिज सोडले. हे चार दिवस न्यूयॉर्क शहरात बालवून ते शहर नीट पहावै, असा मीं बेत केला होता. डॉ. बुड्स यांनी न्यूयॉर्क येथील हॉर्वर्ड कल्गांत उत्तरपण्याची सर्व सोय आगांठच करून ठेविली होती. व्हाइसबुल नांचाचा एक ज्यू विद्यार्थी हॉर्वर्डला असे. त्याचा बाप व भाऊ न्यूयॉर्क शहरात रहात असत. व्हाइसबुल यांच्या पत्राप्रमाणे त्यांनी स्टेशनावर येऊन मला शोधून काढून हॉर्वर्ड कल्गांत नेले. मी जोपर्यंत न्यूयॉर्क शहरात होतो, तोपर्यंत त्यांपैकी एकाने येऊन, मला कोठे तरी फिरावयास घेऊन जावै, असा क्रम ठेविला होता.

एके दिवशी मला मि. व्हाइसबुल यांने हिपोड्रोममध्ये नेले. हिपोड्रोम हैं एक भव्य यिएटर असून येथे जगांतील निरनिराळ्या भागांत चालेले प्रकार दाखविष्यांत येतात. उदाहरणार्थ—हिंदुस्तानांतील महाराजांच्या दसव्याला वगैरे निष्पत्त्यांच्या स्वाच्या, किती तरी खेरे हत्ती, घोडे, जवल्पास ताजमहालाच्या आकाराच्या कांहीं इमारती वगैरे प्रकार दाखविष्यांत येतात. त्यानंतर तुकांच्या सुलतानांचा इनाना, त्यांच्या शेंकडौं बायका, कांहीं विलक्षण कसरती वगैरे देखावे दाखविष्यांत येतात. हत्ती, घोडे, उंट इत्यादि सजीव प्राणी आणि पांचपन्नास बायका, पांचपन्नास पुरुष, अर्दी सर्व एकाच ठिकाणी या जंगी यिएटरात पहाष्यास सांपडतात. याप्रमाणे न्यूयॉर्क शहरांतील पुष्कळ ठिकाणे पाहून ठरलेल्या दिवशी आगबोटीवर चढलो.

अमेरिकेतील दिनचर्या

येथे अमेरिकेत असतांना माझी दिनचर्या कशी होती, यासंबंधाने थोडूंसे संगणे अप्रसुत होणार नाही. पहिल्यानें हॉर्वर्डला फेल्टन हॉलमध्ये रहात असतांना, माझ्या

जेवण्याची सोय तेथेच करण्यांत आली होती. युरोपियन पद्धतीप्रमाणे दिवसांतून तीनदां जेवण आणि दोनदां चहा घेत असे. येथे बहुतेक मांसयुक्त पदार्थ असल्यामुळे उकडलेले बटाटे, पाव, लोणी इत्यादि पदार्थीवरच मला निवाह करावा लागे. जेवणाचा लर्च दरमहा १६ डॉलर्स (४८ रुपये) पडत असे. पण ही रिथर्नि समाधानकारक बाटली नाही. याच इमारतींत एक चिंगी विद्यार्थी रहात असे. त्याने मला सांगितले, कीं, असे करण्याची कांहीं जरुर नाही. आपल्या आवडीचे पदार्थ दुकानदाराकडून मागविले असतां ते आपल्या विन्हाडीं पॉच्टे करण्यांत येतात, व आपणाला अति स्वस्त किमतींत सांवें जेवण मिळतें. हा उपदेश मला पटला व प्रो. ल्यानमन यांच्या मार्फत मि. वॉरननच्या बहिणीच्या डेरींतून रोज एक क्वार्ट दूध मागविष्यांत आले, आणि श्रेडेड व्हीट नांचाचा शेव्यांसारखा गव्हांचा पदार्थ मिळत असतो, तो एका दुकानदाराकडून मागवून बहुतेक दोन वेळचा निवाह याच पदार्थीवर करूं लागलो.

सकाळी उठल्याबरोबर मी दोन श्रेडेड व्हीटची विस्किटे आणि प्यालाभर थंड दूध घेत असे. नंतर प्रो. ल्यानमन यांच्या लायब्ररीत ८।। ते १२।। पर्यंत काम करीत असे. पुनः विन्हाडीं येऊन एक प्याला दूध घेऊन व्यायाम करण्यास जात असे. उन्हाळ्याच्या दिवसांत अगदीं नियमाने होडी वलविण्याचा व्यायाम करीत असे, आणि थंडीच्या दिवसांत जिमदान्यांत जात असे. दुपारचीच वेळ पसंत करण्याचे कारण असे होते, कीं, व्यायामानंतर अंघोळ करावयाची ती बोट-कल्बामध्ये एका मोळ्या खोलीत करावी लागे. आणि या वेळेशावाय दुसऱ्या वेळी येथे गेले असतां, विद्यार्थ्यांची फार गर्दी असे. सगळे विद्यार्थी नमच स्नान करीत असत, व मलाहि तसेच करावें लागे. पण सर्व लोकां-समक्ष नम स्नान करणे, आमच्या संस्कारांच्या विस्त्र असल्यामुळे मला ते अगदीच आवडत नसे. दुसरी अडचण होडी मिळाण्याची होती. पण १२ ते २ पर्यंत बहुधा मी एकटाच बोट कल्बामध्ये जात असल्यामुळे होडी मिळाण्याला आणि एकान्तात स्नान करण्याला चांगली सवड मिळे. जिमदान्यांत स्नानाची अडचण नव्हती. येथे प्रोफेसर लोकांची एक निराळी खोली आहे, ती मला देण्यांत आली होती. परंतु निरनिराळी व्यायामाची साधने मिळाण्याची उच्चम संधि १२ पासून २ पर्यंतच होती. तेव्हां तेथेहि मी याच वेळी जाऊन व्यायाम करीत असे. व्यायामानंतर एखाद्या चहाच्या दुकानात जाऊन फलमिश्रित रोटीचा तुकडा आणि एक प्यालाभर कोको घेत असे. संध्याकाळीच वेळ हार्वर्ड लायब्ररींत किंवा विन्हाडीं वाचनांत बालवीत असे. रात्री बहुधा विशुद्धिमार्गांतील कठीण पाठांचा निणेय करण्यांत किंवा त्यांत आलेले दुसरे उतारे शोधून काढण्यांत वेळ जात असे.

रविवारी मात्र या दिनचर्येत फक्क पडत असे. या दिवशी बहुनेक अमेरिकन गृहस्थ अंशिरां उठतात. तथापि मी सातांच्या सुमाराला उठत असे. प्रो. ल्यानमनच्या बरीं माझ थोडा उशिरा जात असे. तेथे १०।। किंवा ११ बाजेपर्यंत काम करून कुठल्या तरी चैरमध्ये-बहुधा ऑपलटन च्यापलमध्ये सर्मन ऐकण्यास जात असे. हे च्यापल हॉर्वर्ड

युनिवर्सिटींचे असून येथे खिस्ती पंथाचा भेदभाव राखण्यांत येत नाही. ज्यू उपदेशकां-लाहि (Rabbi) आमंत्रणे करून त्यांचे धर्मोपदेश करविण्यांत येतात. अमेरिकेतील प्रसिद्ध धर्मोपदेशकांची येथे व्याख्याने ऐकायाला चांगली संधि मिळते. युनिवर्सिटी बंद असल्यावर मात्र येथे नियाच्या विवीशिवाय चांगलीं सर्वनै होत नसतात. तेव्हा उन्हां-लगाच्या सुट्टीत दुसऱ्या कोणत्या तरी चर्चमध्ये मी सर्वनै ऐकायास जात असें. या दिवशी संध्याकाळी बॉस्टन येथील निरनिराळ्या संस्थांतून होणारी व्याख्याने ऐकायास जात असें. म्हणजे एखाद्या रविवारी रेशन्यालिस्ट सभेच्या मार्फत होणाऱ्या व्याख्यानाला हजर रहात असें कधीकधी व्याख्यानांच्या वेळा भिन्न असल्यासुंदै एकाच दिवशी दोनतीन व्याख्याने ऐकायाला संधि सांपडे.

माझ्या वाचनाचा मुख्य विषय म्हटला म्हणजे समाजशास्त्र (Social Science) हा होता. या विषयावरची मी अनेक पुस्तके वाचली; पुष्टकांशी विकत देखील घेतली. किंवदुना यांचे मला वेडच लागले होते, असें म्हणण्यास हरकत नाही. या वेळी 'सुवोध-पत्रिकेत' आणि 'सुधारकांत' सहकारितेच्या तत्वावर सुर्वईच्या मरुरांच्या स्थितीत कशी सुधारणा करतां येईल, या विषयावर मी कांही लेवहि लिहिले. हिंदुस्तानांतील मनुष्याच्या सामर्थ्याच्या अपव्ययाला आला बालून त्याचा उपयोग शारीरिक आणि मानसिक सुखाकडे कसा करून घेतां येईल, याचा मी सतत विचार करीत असें. विचाराप्रमाणे कृति करून दाखविण्याचे आमचा देश हे क्षेत्र नव्हे, किंवा तेवढे माझ्या अंगी सामर्थ्यहि नाहीं, हे मी जाणून होतो. तथापि अशा विचारांनी किंवा पाहिजे तर स्वप्नांनी म्हण-माझ्या मनाला अप्रतिम आनंद होत असे, व अद्यापि हिंदुस्तानांतील दारिद्र्याने पीडिलेल्या लोकांची स्थिति कशी सुधारतां येईल, व अमच्या मागसलेल्या देशांवरांना शिक्षणादिकांचे फायदे कसे मिळतील, याचा विचार करणे मला अत्यंत प्रिय बाटते, व क्षणभर या विचारात मी माझे शारीरिक आणि मानसिक खेद विसरून जातो.

तेव्हां अमेरिकेला जाप्यापासून मला सर्वोत मोठा फायदा झाला असेल, तर समाज-शास्त्राची गोडी लागली हा होय. हिंदुस्तानांत असतों तर केवळ धार्मिक विचारांत माझे आयुष्य गेले असते. 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्,' या तत्वाची मला खात्रीने विसृति पडली असती. परंतु अमेरिकेला जाप्याने मला हे तत्व विशदपणे कळून त्याचा पश्चिमेकडील शास्त्रज्ञांनी केलेला ऊहापोह समजून घेण्याची संधि मिळाली. याचा अर्थ असा समजूनये, की, 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' किंवा 'अन्नाद्वन्तं भूतानि,' या तत्वाचा माझ्या मनावर पूर्ण पगडा बसला. पण पूर्वी या तत्वासंबंधाने जे माझे सोळा आणे अज्ञान होते, ते नष्ट होऊन त्याला मी यथायोग्य महत्त्व देऊ लागले, एवढेच. धार्मिक उच्चतीशिवाय मानवजातीची उन्नति होणार नाही, हे तत्व मला आजलाहि मान्य आहे. पण शरीराची अवहेलना करून किंवा शरीराला विषम स्थितीत ठेवून धार्मिक उन्नति करतां येणे जबलजबल अशक्य आहे.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखा ॥

हे तत्व सर्व समाजालाहि लागू केले पाहिजे. तसेच 'वस्ति करोनी बाजारी । मृणविसी मी ब्रह्मचारी ॥' या उकींत गोविलेल्या तत्वाप्रमाणे मनुष्यांची उन्नति परिस्थितीवर अवलंबून आहे, हेहि लक्ष्यांत घेतले पाहिजे. उदाहरणार्थ, एवादा बारा तास काम करून जेपतेस पोटाता मिळविगारा व अत्यंत गलिल्ले चाळींत रहणारा मजूर आपली धार्मिक उन्नति कशी करून घेणार १ प्रथमतः त्याचे युक्ताहारविहार होतील, असा बंदोबस्त करण्यांत आआ पाहिजे, व तदनंतर धार्मिकतेला बाबुर अशा गलिल्ले चाळींतून काढून त्याला मोकळ्या ठिकाणी ठेवण्यांत आले पाहिजे. असें ज्ञाले तरच दारुबाजी वगैरे व्यसने सुटून धार्मिक मार्गात त्याची प्रगति होणें संभवनीय आहे.

आयुष्याची सुरुवात आणि शिक्षण

उत्तरार्ध

चरित्र

लेखक

ज. स. सुखठणकर

खास अशा एका उद्देशाने लहान वयातच धर्मनिंदांनी एक बराच मोठा असा प्रवास केला. मराठी बाचकांस आपल्या ह्या प्रवासाचा वृत्तान्त सादर करावा ह्या प्रमुख उद्देशाने, त्यांनी आपला 'निवेदन'^{१.} हा पहिला ग्रंथ, १९२४ साली प्रसिद्ध केला. पण महाराष्ट्रात आणि गुजरात^{२.} मध्येही हा ग्रंथ 'आत्मचरित्र' या अर्थाने प्रसिद्धीस आला. मराठी साहित्याचा आढावा घेताना महाराष्ट्रीय साहित्यिक निवडक अशा आत्मचरित्रपर ग्रंथांत ह्या 'निवेदना'चा समावेश करतात.^{३.} या ग्रंथाच्या पहिल्या दोन-तीन प्रकरणांत त्यांनी 'बालपणातील काही गोषी'सह आपल्या गतजीवनाची काही थोडी माहिती दिलेली आहे. पण ती उपोद्घातादाखल आहे, असे स्वतःच धर्मनिंद म्हणतात.^{४.} तेव्हा ह्या यांच्या ग्रंथात त्यांची पूर्विका पूर्णपणे विशद झालेली नाही हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. त्यांच्या जीवनाच्या ह्या बाजूवर शक्य तेवढा जास्त प्रकाश पाडल्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रकरणाद्वारा करण्यात येत आहे.

नाव आणि गाव

धर्मनिंदाच्या आडनावाप्रमाणेच, त्यांच्या वैयक्तिक, म्हणजे ज्याला आणण पाळण्यातील [Christan] नाव म्हणतो, त्यामगेही योडासा इतिहास आहे.

गोमन्तकात आढळून येणाऱ्या एकदर आडनावांत अथवा ज्याला आणण कुलनामे म्हणतो त्यांत, कारापूरकर, पालेकर, गुंजीकर, अशी स्थलबाचक नावेच जास्त प्रमाणात आढळून येतात. याच्या मागोमाग, प्रभुदेसाई, सरदेसाई, नाईक, इत्यादी अधिकारदर्शक, आणि शेणवी, कामत, केणी, ह्यासारखी व्यवसायदर्शक आडनावे येतात. गेल्या शतकामागे मुंबईत स्थाईक झालेले गोमन्तकीय, येथील प्रथेस अनुसरून भाऊ दाजी, दादावा पांडुरंग,

१. गुजराती भाषेमध्ये 'निवेदना'चा अनुवाद 'आपवीती' या नावाने प्रसिद्ध झाला आहे.

२. दादोबा पांडुरंग : ले. अ. का. प्रियोल्कर, या ग्रंथातील रा. कृ. लागू यांचा आत्मचरित्रविषयक निंबघ, पा. ३१

३. 'निवेदना'ची प्रस्तावना, मागे पाहा- पान ३

जगन्नाथ शंकरशेट, अशा पितृनामांचा कुलनामाप्रमाणे उपयोग करीत असत. पण ही प्रथा प्रत्यक्ष गोमन्तकात प्रचारात होती असे कोठे आढळून येत नाही. इन्किविजिशनच्या काळात बन्याच कुलनामांत बदल घडून आलेले दिसून येतात. धार्मिक छळामुळे अनेक गोमन्तकीय कुटुंबे गाव सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन राहिली. नंतरच्या काळात सगळे स्थिरस्थावर ज्ञाल्यावर ही कुटुंबे या वेळी परत आली, त्या वेळी अमरक्या गावाहून अलेले अथवा परतलेले 'अमके-कर' महणून त्यांस ओळखण्यात येळ लागले. तेच त्यांचे नाव नंतर कुलनाम म्हणून प्रचारात आले. उदाहरण म्हणून 'सुखठणकर' आणि 'गुंजीकर' ही दोन कुलनामे घेता येतात. सुखठणकर हे मूळचे 'शेणवी' आणि गुंजीकर हे मूळचे 'केंकरे' होते. ते अनुक्रमे 'सुखठाण' आणि 'गुंजी' ह्या गावाहून परतले होते.

स्वीकृत कुलनामे

आणखी एक प्रकारच्या कुलनामाचा या ठिकाणी उल्लेख केला पाहिजे. ती म्हणजे स्वीकृत करून घेतलेली नवीन कुलनामे. गोमन्तकीयांत अशी उदाहरणे जरी फार नसली, तरी अगदीच नाहीत असे मात्र नव्हे. काशिनाथ खुनाथ मित्र या जुन्या काळातील 'मनोरंजन' या नावाजलेल्या मासिकाच्या संपादकांचा या दृष्टीने उल्लेख केला पाहिजे. त्यांचे मूळ आडनाव आजगावकर असे होते. हे गोमन्तकातील बारदेश घराण्यातील होते. पण "पुढे बंगाली वाइमयाशी परिचय ज्ञाल्यावर बंगाली पद्धतीचे 'मित्र' हे आडनाव घारण करण्याची त्यांची लहर टागली."^४— आणि आता हे आडनाव प्रचलित होऊन बसलेले आहे. दुसरे उदाहरण म्हणजे गोमन्तकातील 'नायक' हे कुलनाम घारण करण्याचा मंडळीचे! साठ-सत्तर वर्षांपूर्वी ही सर्वच मंडळी 'नाईक' होती. धर्मानंदांचे एक नातेवाईक सुग्राव लक्षण नाईक शंखवाळकर, यांनी आपले नाव 'नाईक' चे 'नायक' असे करून, या प्रथेस सुखात केली.^५ हे मडगावातील त्या वेळच्या हिंदू समाजाचे एकमेव पुढारी. त्यामुळे मडगावात इतर जी चार-पाच शंखवाळकर घराणी होती, त्यांनीही ही प्रथा स्वीकारली. आजही गोमन्तकात नाईक या कुलनामाची मंडळी जरी बरीच असली, तरी 'नायकांचा' भरणा मडगावातच जास्त प्रमाणाने दिसतो, याचे कारण हे!

कोसंबे

बरील विवेचनावरून एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, गोमन्तकीयांत आज जी अनेक कुलनामे दिसून येतात ती सर्वच मूळकालीन कुलनामे आहेत, असे निःशंकपणे

४. प्रिय आणि अग्रिय : ले. अ. का. प्रियोल्कर, पा. ५९.

५. भाई देसाई स्मारक ग्रंथ, पल्लाशी : पा. ६०६.

सांगता येत नाहीत. ज्या मूळ नावावर इन्किविजिशनच्या काळात संस्कार झाले अशीच जास्त दिसून येतात. कोसंबी हे नावही अशाच प्रकारचे आहे.

"कोसंबे हें आमच्या घराण्याचे मूळ नांव नव्हे... कोसंबे मूळचे लोटलीचे; आडनांव शणै, म्हणजे आमचे आडनांव 'शणै लोटलीकर' असें असावयास पाहिजे. पोर्टुगीजांच्या वेळी ज्ञालेल्या बाटाबाटीत शणै लोटलीकराना सौदेकर संस्थानिकाचा आश्रय घरावा लागला. ज्या ठिकाणी ते जाऊन राहिले, त्या गांवचे नांव कोसंबी होतें. कदाचित हें नांव कोशांबी नगरीवरून आलें असेल. पण त्याला कांही पुढावा नाही. कोसंबी गांवच्या नावावरून शणै कोसंबे नांव पडले," असें स्वतः धर्मानंद म्हणतात.^६

कोसंबे हे गाव सौदेकरांच्या प्रदेशात होते असे धर्मानंदांनी म्हटलेले आहे. नवकी कोठे होते याचा खुलासा ते करू शकलेले नाहीत. त्यांचे चिरंजीव दामोदर कोसंबी हेही इतिहास-संशोधक होते. त्यांनी आपल्या पूर्वजांविषयी वगैरे माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला होता, हे त्यांच्या लिलाणावरून दिसून येते. पण तेही कोसंबे गाव नवकी कोठे होते या प्रश्नावर उडीड पाहू शकलेले नाहीत.

धर्मानंदांनी सर्वसाधारण प्रथेस अनुसरून आपले कुलनाम स्थलवाचक असावे असा समज करून घेतला असावा, असे गोमन्तकातील काही विचारवंतांचे म्हणणे आहे. प्रसिद्ध लेलक आणि 'भारतमित्र' या मासिकाचे संपादक ना. भा. नायक यांच्या मते कोसंबी हे नाव अधिकार अथवा व्यवसायदर्शक होते, असे आहे. ते म्हणतात :

"अडीच हजार वर्षांपूर्वी जे आर्य गोव्यात आले आणि सासांगी महालात लोटली गावाची वसाहत त्यांनी स्थापन केली, त्या जमातीत कोसंबी यांचा पूर्वज होता. त्या वेळी त्यांना अमूक 'शर्मन' असे म्हणत. पुढे ते 'शेणवी लोटलीकर' झाले. प्रत्येक गावात ग्रामसंस्थांचा कारभार चाले. लोटलीच्या ग्रामसंस्थेत कोशांधिकारी म्हणून यांच्या एका पूर्वजाची निवड झाली, आणि त्यानंतर 'कोशांभी' हे उपनाव त्यांस प्राप्त झाले. 'कोश' किंवा 'कोष' म्हणजे खजिना, आणि त्यावरील अधिकारी म्हणजे खजीनदार, तोच कोशांभी अथवा कोशांबी."

गोमन्तकीय इतिहास-संशोधक पिसुलेंकर यांनाही 'कोसंबी' हे नाव स्थलवाचक आहे असे वाटत नव्हते. गोमन्तकात फादर हेरास यांना सापडलेल्या बुद्धाच्या मूर्तीसंबंधी त्यांच्याशी बोलताना, कोसंबी हे नाव बोद्ध सुधीतील वाटत असत्यामुळे, प्रस्तुत लेलकाने या नावावहून त्यांचे मत विचारले होते. कोसंबे ह्या नावाचे

६. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक : प्रकरण १ लें, ता. १-८-३७.

७. ना. भा. नायक यांनी पत्रद्वारे प्रस्तुत लेलकाकडे व्यक्त केलेले मत.

एखादे खेडे गोमन्तकात एका काळी होते, अथवा अजूनही आहे, असे ठरले तरी, अशा एकाचा कुलक खेड्याचे नाव कुलनाम म्हणून कोणी स्वीकारील असे बाटत नाही, असे त्यांचे मत होते.

ए प्राणीचे एका गोमन्तकाच्या मराठी नकाशावर ‘‘कोतांबी’’ या नावाचा गव अथवा खेडे दाखवलेले प्रस्तुत लेखकाच्या निर्दर्शनास आले आहे, ते ‘‘केपे’’ महालाच्या उत्तरे च्या टोकास असून, ‘‘असोळडे’’ गावाच्या शेजारी दाखवण्यात आलेले आहे. हा भाग पूर्वी सौंदेरिकाच्या ताब्यात होता. हा नकाशा बरोबर आहे असे घरून चालल्यास, ‘‘कोतांबी’’चा अपरंभ ‘‘कोसंबी’’त होणे कठीण नाही!

‘धर्मा’ या नावाचा इतिहास

धर्मानंदांच्या जन्मापूर्वी त्यांच्या घरावर एक दरवडा पडला होता. त्या घरंगी त्यांच्या मातुश्रींना दरवडेखोरांचा मार सहन करावा लागला होता. त्यामुळे त्या आजारी पडल्या आणि अशा स्थितीत धर्मानंदांचा जन्म झाला. या घटनेची माहिती धर्मानंदांच्या शब्दांतर्च या ठिकाणी देणे योग्य होईल. ते म्हणतात:

“आमची आते आमच्याच बर्फी बिंझाढ करून रहात असे. तिच्या विधवा मुलीपाशी बरेच दागदागिने होते. त्याच बेळीं एक कीर्तन वगैरे करणारे रामदास नांवाचे बोवा आमच्या बर्फीं रहात असत. त्यांच्या भजनाला बरीच मंडळी जमत असत. त्या लोकांकडून किंवा दुसऱ्या कोणाकडूनहि आमच्या आतेबहिणीच्या दागिन्यांची खबर कुडधाळच्या भगत घाड्याला^८ समजली. त्याने पेडणे महालांतून पाच-सहा दरोडेखोरांना आणून कुडधाळीस ठेवले; आणि आमच्या शेजारच्या एका माणमाच्या सहाय्याने आमच्या बातम्या काढून घेऊन त्या दरोडेखोरांना दिल्या. एके दिवशी खुद दरोडेखोरच साध्या वेषामध्ये येऊन आमचे घर पाहून गेले; परंतु आमचे वडील आणि चुलते बर्फीं असतांना दरोडा घालणे धोक्याचे आहे, हें ते पक्के जाणून होते. म्हणून आजारीपणाचे किंवा असेच दुवरे कांहीं निमित्त सांगून भगत घाड्याच्या घराशेजारीं एका नारळाच्या रिकाम्या कोर्टीत ते पडून राहिले.

“दोन किंवा तीन आठवड्यांनी आमचे वडील आणि चुलते कामानिमित्त बाहेरगांवीं गेले असतां, संधि साधून दरोडेखोर मध्याचीच्या सुमारास चुलत्याच्या घराच्या बाहेरच्या दागाची खीळ काढून आंत शिरले. त्या रात्री आमच्याकडे कांहीं पाहुणे, आतेचे विरंजीव लाहू लाड इत्यादि पुरुष मंडळी होती. परंतु दरोडेखोरांना

^८ गोमन्तक खुक डेपो, नवा-गोवा, यांनी प्रकाशित केलेला.

९. गोमन्तकात मांत्रिक-जादूयोगा करण्याला ‘‘घाडी’’ म्हणतात. त्याच्या अंगात वारे संचारले म्हणजे तो भूत-प्रियाचारांसंबंधी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देतो.

एक तेवढे आमच्या भावाचे भय होते. आंत शिरत्यावरोबर प्रथमत: त्यांनी त्याचा शोष चालविला. त्या बेळीं आमचे भाऊ अठरा वर्जीचे होते. त्यांची नीज गाढ. घरांत चोर शिरत्यावर ते जागे झाले. माणता दरवाजा गांठतां आला नाही. एका कोपन्यांत दडून बसले. चोरांनी त्यांना शोधून काढले व इतका मार दिला कीं, त्यांना उमें राहण्याचे सामर्थ्य राहिले नाही. त्यांना व इतर सर्व पुरुष आणि बायका मंडळीना चोरांनी रामदास रहात होते त्या बासरीत एका मोठ्या खोलीत गोळा केले, व त्यांच्यावर एक पाहरा ठेवला. दुसरा दरोडेखोर बाहेर पाहरा देत होता; आणि बाकीच्यांनी नासधूस चालवली.

“दोन-तीन तासांत त्यांनी पेढ्या वगैरे फोडून टाकल्या; तेलाच्या आणि तांदवाच्या बरप्पा ओटून टाकल्या; बायकांच्या गळ्यांतील मंगळसूत्रे देखील तोडून वेतलीं. आमच्या चुलतीच्या दागिन्याचा करंडा एका कोपन्यांत पडला होता. त्याच्यावर आमच्या आतेभावाने सूप टाकले. तें मात्र चोरांनी उचलून पाहिले नाही. एवढे सगळे करून झाल्यावर त्यांनी आमच्या आईला उचलून नेण्याचा प्रयत्न केला. ए पर्यंत तिले खिळकीच्या लांकडी गजाला अशी बट्ट मिठी मारली कीं, ती दोबां चोरांना सुटेना, तेव्हां त्यांनी बंदुकीच्या दस्त्याने तिला बेदम मारले. चार महिन्यांची गरोदर, आमच्या भावजयीने तिच्या पोटाला बट्ट मिठी मारली, व आईने सर्व मार पाठीवर घेतला...”^{१०}

धर्मानंदांचे बंधू या मारात्मन लवकर बरे झाले. परंतु त्यांची आई फार आजारी पडली. त्यांच्या या आजारात धर्मानंदांचा जन्म झाला. ते फार दिवस जगतील असे कोणास वाटले नव्हते. कारण एक तर आईच्या आजारात त्यांचा जन्म झाला होता, आणि दुसरे म्हणजे त्यांचे इतर काही भाऊ जन्मानंतर महिन्याच्या आतच मरण पावले होते. मुदीवाने धर्मानंदांच्या बाबतीत तसे काही बहून आले नाही. बाळंतरणानंतर धर्मानंदांची आई चार-पाच महिने आजारीच होती. त्यामुळे त्यांस नाव वगैरे ठेवण्याच्या खटपटीत कोणी पडलेच नाहीत. त्याचप्रमाणे आई आजारी असत्यामुळे त्यांना बाहेरचे दूध घावे लागे. हे बाहेरचे दूध म्हणजे— देण्याचे, धर्माचे आहे असा अर्थ करून, त्यांना ‘‘धर्माचा’’ (दानाचा) आहे असे म्हणत. अर्थात शेवटी ‘‘धर्म’’ हेच नाव कायम झाले. आपल्या नावाची पुढील काळात झालेल्या स्थिरंतरांची माहिती धर्मानंद पुढीलप्रमाणे देतात :

“मला बाटते, की मडगांवच्या शाळेत पहिल्या इथरेत असतांना शाळामास्तरानें माझे नांव ‘‘धर्माजी दापोदर’’ असें लिहिले असावै; व तें एकोणीसौ चालार्पर्यंत माराठी कागदोपत्री होते. परंतु, पोतुंगीज दस्तऐवजात माझे नांव धर्म (DORMA)

^{१०} खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण दुसरे, ८-८-१९३७.

असेच असे. पुणे सोडल्यावर मी 'धर्मानन्द' हें नंव घेतले. परंतु पुन्हा काशीला असतांना 'धर्म दामोदर कोसम्बे' याच नंवानें मी ओळखला जात असे. एकोणीसशें दोन सालीं मी बौद्ध श्रामणेर झालीं, तेव्हां सुमंगलाचार्यांनी मला 'धर्मानन्द' हेंच नंव दिले.

"मद्रास इलाख्यांत जसे प्रथम गांवाचे नंव लावण्यात येवे, तसेच ते सीलोनांतहि येत असते.... त्या दृश्यीने पाहिले असतां माझे नंव 'साखवाळ धर्मानन्द' व्हावयास, पाहिजे होते. पण कोसम्बी हें नंव मला अधिक अनुकूल वाटले. कारण ते इतिहासप्रसिद्ध कौशाम्बी नगरीचे पालि रूपान्तर होय. पुढे एकोणीसशें सहा सालीं कलकत्ता येथील नैशनल कॉलेजांत नोकरी धरल्यावर 'धर्मानन्द' हें पालीरूपान्तर सोडून मूळ संस्कृत 'धर्मानन्द' याच नंवाचा मी उपयोग करू लागले. परंतु बंगाल्यांतील आणि महाराष्ट्रांतील वहिवाटीप्रमाणे कोसम्बी हें आडनंब तसेच ठेवले." ११

याशिवाय त्यांची आणखी दोन घरगुती नावे प्रचलित होती. भरातील लहानथोर मंडळी त्यांस 'बापू' म्हणत असत, तर शेजारी, मित्रमंडळी, त्यांस 'भोजो' या नावाने हाक मारीत.

धर्मानन्दांचे पूर्वज

त्रिहोत्तर नगरातील पंचगौडांतर्गत दहा ब्राह्मणांची सहासष्ट कुळे प्रथमत: गोमन्तकात वसाहतीस आल्याचा उलेले सह्याद्रिक्षेत्रात मिळतो. आर्य लोकांचे दक्षिणेतील हे आगमन खिस्तपूर्व सातव्या शतकानंतर झाले असे डॉ. भांडारकर यांचे मत आहे. १२ ह्या, नि त्यानंतर आलेल्या ब्राह्मण-क्षत्रियांच्या कुळांनी, या प्रदेशातील निरनिराळे गाव व माहतीस योग्य करून, त्या ठिकाणी आपआपल्या कुलदैवतांच्या स्थापना केल्या. या वेळेपासूनच त्या प्रयेक गावातील लागवड, व्यवस्था, संरक्षण, खर्च, इयादी गोष्टी सामायिक पद्धतीने होण्यास सुखात झाली. यातूनच 'आज कोमुनिदादी' म्हणून ओळखण्यात येण्याचा ग्रामसंस्था अस्तित्वात आल्या.

या काळात कौंडिल्य आणि वसगोपी ब्राह्मणांची जी कुळे आली, त्यांनी तेथील लोटली गाव पसंत करून तेथे आफली वसाहत केली. तसेच, बरोबर आणलेल्या श्रीरामानाथ या आपल्या कुलदैवताचीही तेथेच स्थापना केली. या कुळांपैकीच धर्मानन्दांचे घराणे असून, ते कौंडिल्य गोत्राचे आहेत.

गोमन्तक पोर्टुगीजांच्या ताब्यात आल्यानंतर १५४१ पासून तेथील हिंदूंच्या धार्मिक

११. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण दुसरे, ८-८-१९३७.

१२. Early History of Deccan : Dr. R. G. Bhandarkar, Bombay Gazetteer, Vol I, Part 2, p. 141.

छळास सुखात झाली. १५६० साली गोमन्तकात इंकिविशन (धार्मिक न्यायसभा) स्थापन झाल्यानंतर तर धार्मिक अत्याचार कलसास पोचले. तेथील विशेष नि मिशनरी यांनी पोर्टुगीज अधिकाऱ्यांच्या साहाय्याने धर्मांतर करण्याची बळजबरीच केली असे नव्हे, तर हिंदूंची देवत्वे मोडणे-जाळणे, आणि इतर सर्व प्रकारे हिंदूंचा छळ करण्याचे सत्र चालू केले. अशा या परिस्थितीत तेथील हिंदूंस एकत्र मारी मोकळा राहिला.—आणि तो म्हणजे गोमन्तक सोडून जाण्याचा! त्या काळात अशा किंवेक हिंदू कुटुंबांना आपली देवघैवते घेऊन शेजापन्या मुसलमानी आणि हिंदू मुलखांच्या आश्रयास जावे लागले.

१५६६ मध्ये रायत्रवा पोर्टुगीज किलेदार दियोगु रुद्रीगांगा याने लोटली गावातील श्रीरामानाथाचे देऊळ जाळून टाकून, तेथील हिंदूंच्या छळास सुखात केली. त्यामुळे नर्थाल हिंदूंस तो गाव सोडप्याशिवाय गत्यंतर राहिले नाही. ही सर्व मंडळी आपल्या देवासह शेजापन्या सौंदेकर संस्थानिकाच्या प्रदेशात येऊन स्थायिक झाली. हा प्रदेश नंतरच्या काळात प्रथम अंत्रूज आणि नंतर फोडे महाल म्हणून ओळखण्यात येऊ लागला. या भागातील बांदिवडे गावी त्यांनी श्रीरामानाथाच्या मूर्तीची स्थापना केली. याच भागात धर्मानन्दांचे पूर्वज स्थायिक झाले. ज्या गावी अथवा खेड्यात ते स्थायिक झाले तेच नाव नंतर त्यांच्या बराप्याचे कुळनाम कसे झाले, याचा वर उल्लेख आलेलाच आहे.

आदिलशहाच्या दरबारातील कोसंबी

आता या कोसंबी गावात स्थायिक झालेल्या धर्मानन्दांच्या मूळ पुरुषाची ओळख धर्मानन्दांच्याच शब्दांत करून घेऊ या. ते सांगतात :

"या खेड्यात शाणै लोटलीकर किंवा कोसंबे यांच्या घराण्यांत विष्णु नंवाचा एक पुरुष जन्मला. त्याची आई-बापै लहानपणांतच निवर्तली. चुलात्याक्षडून सांभाळ नीट होईना तेव्हां तेथून निघून तो बांदिवडे या गावी आला व नागोजी नाईक याच्या आश्रयाला राहिला. नागोजी नाइकाला त्यांने व्यवहारात अत्यंत चांगले मदत केली. शेवटी नागोजी नाइकाने आपल्या एकुलत्या एक मुलीचा त्यान्याशी विवाह लावून दिला व त्याला घरजांवई केला.

"विष्णुवै लभ झाल्यावर नागोजी नाइकाला एका मागानु एक असे चार मुलगे झाले. यायोगे त्यांच्या सायुसासन्याचे जांवयावरील प्रेम कमी होत गेले, व विष्णुला सासुरवासाचा कंटाळा आला. त्यांने विजापूरला येऊन आदिलशहाच्या दरबारात नोकरी घरली. जात्याच दुशार असल्यामुळे आदिलशहाची त्यांने लैकरच मर्जी संपादन केली.

"एके दिवशी आदिलशहा आपल्या वजिराब्रोबर बुद्धिबळे खेळत असतांना भलताच डाव टाकीत आहे असें वाढून विष्णु खाकाला. बादशहा म्हणाला काय झाले? हा कांही बोलला नाही. बादशहा डाव तसाच टाकून उठला. त्यांने विष्णुला बाजूला नेऊन विचारले, तेव्हां त्यांने त्या डावांत बादशहाची कशी फजिती

झाली असती, हें समजावून सांगितले. बादशहाच्या मर्जीत आणली भर पडली. शेवटीं बादशहानें अंगूज महालाची देसकी देऊन त्याला गोव्यास पाठवले... त्यानें त्यांना (आपल्या मेहुण्यांना) आपल्या भावासारखे लेखून या मिळविलेल्या नवीन इनामाचे चार हिस्से त्यांस दिले, व एक आपण ठेबला... (त्या काळापासून) नागोजी नाईकांच्या घरांत चार हिस्से आणि आमच्या घरांत एक, असे अंगूजच्या देसकीचे पांच हिस्से होते. ”^{१३}

बराण्यावरील आपत्ती

विष्णू कोसंवे आदिलशाहाने बहाल केलेली देसकी स्वीकारून परत आल्यानंतर बांदिवडे गावाच्या जवळच असलेल्या ‘आगापूर’ या गावी स्थायिक झाला. येथील घराचे भग्नावशेष धर्मनिंदांच्या काळातही होते. नंतरच्या काळात या बराण्यावर वरीच संकटे आली. बराण्यातील बहुतेक पुरुष निरक्षर आणि व्यसनी निपडले. रामचंद्र शैषी कोसंबी हे धर्मनिंदांचे आजोबा; ते व्यसनी नव्हते. पण निरक्षर, अस्थंत साधे, आणि भोव्या स्वभावाचे होते. यामुळे त्यांच्या चुलतभावांना त्यांना धाकदफ्टशा दाखवून आणि त्यांच्यावर बंदूक रोखून, कागदपत्रांवर सहा घेणे शक्य होत होते. अशा सहयोगात ते नंतर कर्जे काढप्यासाठी उपयोग करीत असत. अशा परिस्थितीत कितीही श्रीमंती असली तरी ती किती काळ टिकणार ! थोड्याच काळात सर्व इस्टेट तर बुडालीच, पण त्याशिवाय घरातल्या किंमती वस्तू आणि दागदागिनेही नाहीसे झाले. याचा परिणाम म्हणजे रामचंद्र कोसंब्यांना आपल्या पाच मुलांना घेऊन गाव सोडणे भाग झाले.

सीताबाई, हे धर्मनिंदांच्या आर्जीचे नाव. त्या मऱगाव येथील नाईक शाखवाळकर बराण्यातल्या होत्या. त्या फार मेहनती होत्या. दोन्ही बाजूंहून मोळ्या बराण्यातल्या असल्या तरी त्यांना मोठेणाचा मुळीच अभिमान नव्हता. मेहनतीला तर त्या कधीच लाजल्या नाहीत. मजूर बायकांबरोबर त्या स्वतःही काम करीत. त्यांनी मरेपर्यंत अंगमेहनत केली. सीताबाईचे सगुण, राया, पुंडलीक आणि रामकृष्ण, असे चार भाऊ होते. या काळात, या मूळच्या श्रीमंत बराण्याची परिस्थिती वरीच खालावली होती. यामुळे या भावांपैकी राथा याला वेरणे येथील गामा या नावाच्या खिस्ती जमीनदाराकडे मुकादमाची नोकी घराची लागली. त्यामुळे या नाईकांचे सवंध कुटुंबच ‘वरंण’ या सासदी महालातील गावात राहण्यास गेले.

वर उल्लेखित गामा या जमीनदाराने काही काळानंतर मुरगाव महालातील साखवाळ हाही गाव पोर्टुगीज सरकारहून मक्क्याने चालवण्यास घेतला. एका काळी जुवारी नदीच्या तोंडावर असलेला हा गाव चांगला भरभराटीच्या स्थितीत होता. पण नंतर इंकिंशिनच्या धार्मिक छळामुळे, आणि त्याच काळात तंथे आलेल्या प्लेश्याच्या साथीमुळे, तो

गाव ओस पडला होता. राया नाईक याचे घराणे वेरणे येथे घेऊन राहिले त्या काळात, साखवाळ येथे परत थोडीथोडी वस्ती होऊ लागली होती. पण त्याचा सरकारला मोठासा सारा मिळत नसे. म्हणून सरकारने तो गाव लिलाव करून मक्क्याने दिला. आणि अशा रीताने साखवाळ ह्या गाव गामाच्या ताब्यात आला. आणि त्याने तो नंतरच्या काळात राया नाईकाचा धाकटा भाऊ पुंडलीक थास मक्क्याने दिला.

धर्मनिंदांचे आजोबा रामचंद्र कोसंबी यांस आपले पाच मुलगे घेऊन घर सोडप्याचा प्रसंग कसा आला हे मागे सांगितलेच आहे. ते साखवाळ येथे आपल्या मेहुण्याच्या-पुंडलीक नाईक यांच्या आश्रयाने, गामाच्या एका जागेत घेऊन राहिले. पुंडलीक हे जरी साखवाळची व्यवस्था पाहात होते तरी त्यांनी साखवाळच्या शेजारच्याच गावी, दाभोली येयें, आपले घर केले होते. त्यांनी रामचंद्र कोसंबी यांच्या मुलांपैकी एका मुलाला, म्हणजे धर्मनिंदांच्या वडिलांना दाभोलीस आपल्याकडे ठेवून घेतले होते. तेथे त्यांना मामाकडून शेतीची आणि अंगमेहनतीची कामे शिकता आली. आणि व्यात आल्यावर साखवाळ येथे घेऊन वडिलांस मदत करणे, आणि त्यांच्या निधनानंतर स्वतंत्रपणे शेती व्यवसाय करणे, आणि तो वाढविणे, त्यांस शक्य झाले.

वडिलांचा व्याप

धर्मनिंदांच्या वडिलांनी संसाराची धुग कद्या प्रकारे सांभाळती याचे वर्णन स्वतः धर्मनिंदांनी केले आहे. ते म्हणतात :

“ आमच्या वडिलांचा व्याप बाढत गेला. गांवांत नारळांच्या चोऱ्या होत. यासाठी गांवच्या बाड्यांची राखणदारी कोणाला तरी द्यावी लागे. त्यांत थोडे पैसे व दर हजाराला तेहीस नारळ मिळत असत. आमच्या वडिलांकडे राखणदारीचे बरेच वाढे आले. मूळच्या घरांत राहून हें काम चालवणे कठीण होऊ लागले; तेव्हां त्या बराण्या उत्तरेस सरासरी दोन मैलांच्या अंतरावर त्यांच्या मामाकडून मिळालेल्या जमिनींत त्यांनी एक नवीन कोठी बांधली. त्यांत ते आणि आपचे धाकटे चुलते रहात.

“ पुढे धाकट्या चुलायांनी नारळाचा धंदा सुल केला. त्यांना ह्या जागेत रहणे अधिक अनुकूल होतें. कारण, येथून कुडाथाळचा बाजार व आवशीची लाडी जवळ पडते; व रस्ताहि जरा बरा होता. होतां होतां याच कोठडीच्या आजूबाजूला आमचे घर एकसारले बाढत गेले; व आपचे वडील आणि धाकटे चुलते येथेच स्थायिक झाले.

“ वडील चुलते व्यंकटेश कोसंबे, मूळच्या घरांत राहू लागले. त्या बराजवळची व आणली दोन जमिनी ते वडील बंधु असल्याकारणाने त्यांच्याच नांवे आमच्या वडिलांनी खोरिव्या होत्या. आपचे धाकटे चुलते व वडील नवीन जागेत स्थायिक झाल्यानंतर वडील बंधूजवळ हिस्सा मार्ग लागले. परंतु मामांच्या

सांगण्यावरून हिस्सा न घेता वडील बंधूच्या नांवावर असलेल्या सर्वच जमिनी त्यांस देऊन टाकल्या; आणि दोघां बंधूनी आपल्या प्रश्नतांनी बरीच इस्टेट कमावली.

“कांहीं काळाने आमचे धाकटे चुलतेहि विभक्त झाले. त्यांचे कुटुंब म्हटले म्हणजे त्यांची पुली व एकुली एक मुळगी. आमच्या बडिलांना एकदरीत सहा मुळे.^{१४} पहिले रामचंद्र कोसंबे व त्यानंतर पांच मुळी. दरम्यान कांहीं मुळगे जन्मले. परंतु त्यांतील एकही जगला नाही. आमच्या घराच्या बाटप्पा आल्या. दक्षिणेची बाजू चुलत्याकडे व उत्तरेची बाजू आमच्या बडिलांकडे होती. आमचा प्रपंच मोठा असल्यामुळे आमच्या घराचा विस्तारही जरासा मोठा असे. अंतूनच चुलत्यांच्या घरांत जाण्याला दरवाजा होता.^{१५} ”

धर्मनिंदांच्या बडिलांचे नाव दामोदर असे होते. धर्मनिंद हा त्यांचा शेवटचा मुळगा. त्याचा जन्म कशा परिस्थितीत झाला होता याचा उल्लेख मागे आलाच आहे.

गोमन्तकाची परिस्थिती

धर्मनिंदांचे बालपण कशा प्रकारे गेले याची माहिती त्यांनी ‘निवेदना’त दिलेलीच आहे. तसेच शिक्षणासंबंधीही माहिती दिलेली आहे.^{१६} पण सर्वसाधारणपणे त्यांच्या मनावर झालेल्या संस्कारांची कल्पना येण्यासाठी त्या काळची गोमन्तकाची परिस्थिती कशा प्रकारची होसी, हे लक्षत घेणे अगथ्याचे आहे.

पोर्टुगीज सत्ताधाऱ्यांनी गोमन्तकाचे जे खिस्तीकरण केले ते केवळ धार्मिक दृष्टीने नव्हे. ते सांकुटिक, राष्ट्रीय नि मुख्यतः राजकीय दृष्टीने होते. गोमन्तकातील भारतीय संस्कृती नष्ट करून त्यास पाश्चात्य संस्कृती दिल्याने तेथील जनता प्रति-पोर्टुगीज बनूत ती पोर्टुगीज साम्राज्यात कायमची राहील, असे त्यांस बाटत होते. पण त्यांनी तेथील भारतीय संस्कृती नष्ट करण्याच्या केलेल्या प्रयत्नांस तोडीस तोड अशी उपाययोजना तेथील हिंदूनी करून, संस्कृती जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. जे त्यांना उघड रीत्या नि सार्वजनिक रीत्या करणे शक्य नव्हते, ते त्यांनी घोषेवर चार मिंतीच्या आत कसे केले, याचे वर्णन गेल्या पिंडीतील एक गोमन्तकीय लेखक, भाई देसाई, पुढीलप्रमाणे करतात.

“जेवण झाल्यावर रात्री घरांतील सर्व मंडळी एकत्र बसून बाचन करीत. हरिविजय, रामविजय, जैमिनी अश्वमेध, भावार्थ रामायण, हे कोणी खड्या सुरानें वाचीत. पुरुषांपैकीं कोणी विड्या बांधीत, कोणी हिरोइ लिहीत, कोणी अर्थ सांगत. बायका आडोशाची जागा धरून पत्रावळी लावीत, वाती वळीत, भाजी निवडण्याचे काम

१४. हा वेळपर्यंत धर्मनिंदांचा जन्म झाला नव्हता.

१५. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण दुसरे, ८ आगस्ट १९३७.

१६. मागे—पान ७ आणि ८ पहा.

करीत. एका बाजूस धूपाचे एखादें पात्र, आणि शेवटीं वांटण्याकरितां क्वचित् एखादे वेळी लिरापत ! असा जुना थाट होता. श्रवणवाचनाची गोडी असणाऱ्या बहुतेक घरांतून हा प्रकार चालू होता. यामुळे लहानपणापासूनच कथा, भाषा, मर्मस्थळे, यांचे ज्ञान होत असे.”^{१७}

अशा या वातावरणात धर्मनिंदांचे सुख्तात आयुष्य गेले. या वेळेपासूनच संतवाढ्य त्यांच्या वाचनात येऊन त्याची त्यांना गोडी लागली. अशा या ‘घरेलू’ विद्यापीठातच धर्मनिंदांचे सुख्तात आयुष्य आवृत्तीचे शिक्षण झाले. या वेळी मनावर झालेले संस्कार त्यांस त्यांच्या पुढील आयुष्यात मार्गदर्शक ठरले. तुकारामाच्या अभंगांची आबड आणि बुद्ध भगवानाची प्रथम ओळवा, त्यांना प्रथम याच विद्यापीठाद्वारा झाली. वाचनाची गोडीही त्यांना याच विद्यापीठाने लावली. ह्या वाचनाचा त्यांना नंतरच्या काळात संस्कृत शिक्षणाच्या दृष्टीने फार उपयोग झाला. मोरोपंत, बामन, इयादिकांच्या काव्यातून संस्कृत शब्दांचा भरणा भग्यूर आहे. या संस्कृत शब्दांची ओळवा त्यांना लहानपणीच झाली होती. त्यामुळे पुढील काळातील त्यांचे संस्कृत शिक्षण सुलभ झाले. “१८९० सालापासून १८९९ अखेर मी जर काही शिक्लो असेन तर ते केवळ वाचनाने,”^{१८} असे धर्मनिंदांनी नमूद करून ठेवलेले आहे.

त्यांचे प्राथमिक शिक्षण

धर्मनिंदांनी आपल्या शिक्षणाची त्रोटक माहिती आपल्या ‘निवेदनात’ ठिकठिकाणी दिलेली असली, तरी ती प्रवासाच्या वृत्तान्तात मिसळली असल्यामुळे वाचकांच्या सहजपणे लक्षात येत नाही. नंतरच्या काळात गुजरात विद्यापीठात असताना पुष्कळ जण ‘आपण अभ्यास कसा केळा,’ असा त्यांस प्रश्न विचारीत असत. त्यांस ही माहिती ‘निवेदनात’ दिली आहे असे उत्तर दिल्यास, तेवढ्याने त्यांचे समाधान होत नसे. पद्धतशीर आणि क्रमशः कोणत्या तरी शिक्षण-संस्कृत अथवा एखाद्या शिक्षकाकडून धर्मनिंदांनी शिक्षण घेतले होते असे कोठेच आढळून येत नव्हते. तेव्हा एवढे ज्ञान त्यांनी मिळविले तरी कसे हे जाणून घेण्याची कोणासही इच्छा होणे शक्य आहे. याकरिता धर्मनिंदांनी आपल्या शिक्षणासंबंधी थोडी माहिती नंतरच्या काळात आपल्या ‘खुलासा’ मधून दिली आहे. त्यात आपल्या प्राथमिक शिक्षणाची सुख्तात कशी झाली ते ते पुढीलप्रमाणे सांगतात.

झोपेतील अभ्यास

“जेव्हा मी चार किंवा पांच वर्षांचा होतो तेव्हा त्या काळच्या वहिवाटीप्रमाणे पाटीवर धूळ घालून ‘श्रीगणेशाय’ इत्यादि लिहावयास शिकलो. रात्री आमच्या

१७. ‘भाई देसाई स्मारक ग्रंथ,’ पन्हाशी : पा. ५५३

१८. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण तिसरे, १५ ऑगस्ट १९३७.

घरीं जेवाथला कार उशीर होई; व मी लौकर निजत असें. जगरटस्तीने उठवून मला पाटावर बसवीत, आणि मी पत्रावळीवर 'श्रीमणेशाय' लिहिण्याब मुख्यात करी, असें सांगत! परंतु मी काय लिहीत असें, आणि काय जेवीत असें, याची मला मुऱ्यांच आठवण नसे. हें सगऱ्ये झोऱेतच बहून येई."

कान पिरगळला

"आमचे आतेभाऊ व मेहुणे लाहु दादा लाड यांनी मला प्रथमतः मोडी लिहावयास शिकविले. त्यांचे अक्षर चांगले असे. तेंच वळण मला लागले. त्या वेळची मला एक गोष्ट आठवते. लेखणी दौतीत ठेवत जाऊ नकोस असें मला त्यांनी दोन-चारदां सांगितले असावें, पण माझ्या संवयीप्रमाणे मी ती लेखणी दौतीतच सोऱ्यून देत असें. एके टिवशी मला आठवण देण्यासाठी त्यांनी माझा कान पिरगळला. तेव्हांपासून दौतीत लेखणी सोऱ्यून नये, याची मला पक्की जाणीव झाली. दुसऱ्या कोणीहि दौतीत लेखणी ठेवून दिली, तर तो प्रसंग माझ्या डोळ्यां-समोर उभा राही, व ती ताबडतोब काढून मी खाली ठेवीत असें.

"गोऱ्यांत जर माझे कांहीं शिक्षण झाले असेल तर तें आरोब्यावरच्या राघोदा गोपाळ प्रभु यांच्या शाळेत होय. या शाळेत मी आवधा तीन महिने होतों; तरी गणित त्रैराशिकापर्यंत शिकलो. तिसऱ्या इयत्तेतील कविता मीं कांहीं पाठ केल्या नाहीत. दुसऱ्या तीन-चार मुलांनी म्हटलेल्या ऐकल्या कीं त्या मला पाठ येत असत. गणिताशिवाय दुसरा कोणताहि विषय मला विशेष आवडत होता असें नाहीं.

"त्यानंतर बाराव्या वर्षी मला शाहापुरास बहिणीच्या घरीं पाठविण्यात आले. शाहापुरच्या शाळेत मी कांहीं विशेष शिकलो असें नाहीं. दुसऱ्या इयत्तेत मला बसविण्यांत आले होतें. शेजारीच पांचव्या इयत्तेचा क्लास होता. त्या मुलांना जीं उदाहरणे घालण्यांत येत असत तीं मीं पटीवर लिहून घेऊन बहुधा त्या मुलांच्या-पूर्वीं बिनचूक सोडवून त्या मास्तराला नेऊन दागवीत असें. मला दुसऱ्या इयत्तेत बसविण्यांत आले ही चूक केली, असें ते म्हणत. तथापि परीक्षा होईपर्यंत मला वाट पाहावी लागली. दुसऱ्या इयत्तेच्या परीक्षेत सर्वे मुलांत मी पहिला आलूं, यात मुऱ्यांच आश्चर्य नव्हते. त्यानंतर नवीन वर्ग सुरु झाल्यावर मला पांचव्या इयत्तेत घेण्यांत आले. तेथेहि माझा बहुधा पहिला नंबर असे. या वर्गांत मी फार तर एक दोन महिने होतों. तापानें आजारी पडल्यामुळे मला पुन्हां घरीं आणण्यांत आले, आणि तेथेच माझा अभ्यासक्रम संपला." १९

घर सोडल्यानंतरचे शिक्षण

पुण्याला आल्यानंतर १९०० सालच्या जानेवारी महिन्यात त्यांनी संस्कृत शिक्षणाला आरंभ केला. पण पुण्यांत असेपर्यंत रुवंशाचा अर्थ समजण्याइतकाच त्यांचा संस्कृताचा अभ्यास झाला. काशीस पोचत्यावर मात्र त्याच सालच्या ऑक्टोबर महिन्यापासून त्यांनी फार चिकाटीने अभ्यास केला. अत्यंत जरुरीच्या कामाशिवाय एक क्षणादेशील त्यांनी फुक्ट घालवला नाही. अज्ञछत्रात जेवावयाला जात असतानासुद्धा ब्रोबर एखादे अभ्यासाचे पुस्तक घेऊन ते कसे जात, आणि जेवणाला उशीर असला तर तेवढा वेळ वाचनात ते कसे घालवीत, याची माहिती 'निवेदनात' त्यांनी दिलेलीच आहे. ते काशी-मधील आपल्या अभ्यासक्रमाची माहिती पुढीलप्रमाणे देतात.

"काशीमध्ये मी अवघा एक वर्ष आणि चार महिने होतों. पैकी पहिला महिना जम बसविण्यांत गेला, व मध्यंतरी पंधरा-वीस दिवस आजारांत गेले. बाकी एक वर्ष व दोन महिने मीं अभ्यास केला. सर्वसाधारण माझा अभ्यासक्रम येणेप्रमाणे होता :

"सकाळीं साताच्या सुमारास मी नागेश्वरपंताच्या घरीं जाऊन त्यांजपासून एक तास कौमुदीचा पाठ वेत असें. नंतर सरासरी १० वाजेपर्यंत इतर विद्यार्थ्यांचे पाठ ऐकत बसें, व येताना वार्तेत रामाच्या मंदिरांतील एका छोऱ्या पुस्तकालयांत अर्धी पाठण तास मराठी वर्तमानवर्ती वाचीत असें. दुपारीं गंगाधरशास्त्रांचे सावत्र-बंधू लक्षणशास्त्री हे आमचेबरोबर साहित्य व दशेने यांच्यावरील प्राथमिक ग्रंथ वाचीत असत. मध्यंतरी सवडीप्रमाणे एक तास लक्षणशास्त्री सोलापूरकर यांच्या-पार्शीहि मी कौमुदी शिकत होतों.

समाधानाचा मार्ग

"एक दोन महिनेपर्यंत सिद्धान्त-कौमुदीचा अर्थ मला मुऱ्यांच समजला नाहीं. शंका विचारल्या तर गुहजी म्हणत, 'धडा पाठ करा, म्हणजे तुम्हांला सर्वे कांहीं समजेल.' परंतु सर्वे समजल्याशिवाय पाठ करणे म्हणजे वेळेचा तुसता अपव्यय आहे, असें मला वाटे. शेजारीं माझ्या शंकांचा विचार भीच करू लागलों; व त्यांच्या समाधानाचा मार्ग शोधून काढला, तेव्हां मला कौमुदीतील सूत्रे आपो-आपच पाठ येऊ लागलीं.

"कोळंबो येथील विचोदय विद्यालयांत माझ्या पालि भाषेच्या अभ्यासाला सुख्यात झाली. श्रीसुमंगलाचार्य माझे गुरु होते खरे, तथापि वार्धक्यामुळे त्यांना फार वेळ शिकवितां येत नसे. संस्कृत भाषा त्यांना चांगलीच अवगत होती, तरी त्या भाषेत अस्वलित बोलता येत नव्हते. यामुळे त्यांना जास्ती त्रास देणे योग्य वाटले नाहीं, आणि शक्य तेवढे ग्रंथ मीं स्वतःच वाचून काढले."

“ विश्वोदय विद्यालयांत असतांनाच मुंबईहून ‘सेक्फटीचर’ नांवाचें मराठी पुस्तक मागावून मीं इंग्रजी भाषा शिकण्यास आरंभ केला. काहीं दिवस श्रीवर्धनाराम नंवाच्या विहारांत रहात होतों. तेथे कॅशिअस पेरेरा हा तशुण मुलगा मला इंग्रजी शिकवीत होता. त्याजकडून मी आठ-दहा धडे शिकलों असेन. १९०३ सालच्या मार्ज महिन्यांत जेव्हा मी मद्रासाला आलों तेव्हां माझे इंग्रजीचे ज्ञान ५०-६० शब्दांपेक्षीहुढे नव्हतें. येथे शिकविगारा तर कोणीच नव्हता. श्री. मिंगारा-वेलूने बायबल आणून देऊन वाचावयास सांगितले. त्याचा अर्थ नीटसा समजत नव्हता. तरी कसाबमा अभ्यासक्रम चालू ठेवला. सिंगारावेळू आणि प्रो. लक्ष्मी-नरसू हे जे बोलत तें ऐकून इंग्रजीचा परिचय वाढला.

“ हे इंग्रजी भाषेचे तुट्युंजे ज्ञान मला ब्रह्मदेशांत फार उपयोगी पडले. तेथे पालीमध्ये संभाषण करणारे भिक्षु अगर्दीच थोडे आढळले. तेव्हां इंग्रजी समजले नसतें तर व्यवहाराला फारच अडचण पडली असती. जर्मन शामणेर ज्ञानत्रिलोक याच्याबरोबर रहात असल्यामुळे इंग्रजीचे ज्ञान वरेच वाढले. तो मला शिकवीत होता असें नाहीं. परंतु सारा दिवस इंग्रजीतच बोलत होतो; व तो जे काहीं इंग्रजीत वाचीत असे, त्याजिविषयी माझ्याबरोबर चर्चा करी. ब्रह्मदेशांत मी या खेपेला अवघा तीन महिने होतों.”...^{२०}

खुबी सांपडली

धर्मनिंदांनी उत्तर हिंदुस्थानात त्याच ठिकाणी केलेल्या प्रवासाचे वर्णन मागे आलेच आहे. त्या वेळी कुशिनारा आणि बुद्धगया येथे असताना त्यांनी पुष्कळ बौद्धवाङ्मय वाचले; आणि तो क्रम त्यानंतर ब्रह्मदेशातही चालू ठेवला. या काळात त्यांनी जी विविध विषयांनी अनेक टिप्पणी करून ठेवली होती, ती त्यांस नंतरच्या काळात ग्रंथालेवनात फार उपयोगी पडली. मौलमीन येथील प्रशास्वार्थीने दिलेल्या मदतीची माहिती धर्मनिंद खालील प्रमाणे देतात :

“ पालि भाषेतील अभिधर्मपिटकाची भाषा सोपी आहे. त्यांतील बहुतेक शब्दांचे अर्थ त्यांतच दिलेले आहेत. परंतु त्या ग्रंथांचा संदर्भ समजणे फार कठीण आहे. त्याला दोन साधने आहेत. एक विशुद्धिमण्यांतील चौदावा परिच्छेद, व दुसरे अनुरुद्धाचार्याचा अभिधर्मठमंगः. हीं दोन्ही प्रकरणे जरी मीं वाचली होतीं, तरी त्यांतील खुबी मला समजली नव्हती. ती मौलमीन येथील प्रशास्वार्थी स्थविरानें समजावून दिलीं. तीन किंवा चार आठवडे त्यांनी मला अभिधर्मठमंगः शिकविला; पण तो अशा रीतीनें की, जणूं काय त्याची किल्लीच माझ्या स्वार्वःन केली.”^{२१}

२०, २१. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण ३ रे, २२-८-१९३७

रशियन भाषेचे ज्ञान

धर्मनिंदांना रशियाला जाण्याचा योग आला होता, आणि ते एक वर्षे रशियात राहून आले होते, याची माहिती पुढे येणाऱ्या आपल्या अमेरिकेतील दुसऱ्या वेळच्या वास्तव्यात रशियन भाषेची ओळख करून घेतली होती. या गोष्टीचा त्यांना नंतरच्या काळात, रशियात गेल्या वेळी, बराच उपयोग झाला हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. प्रो. लेओ वीनर या नावाचे मूळचे पोलंडचे गविहासी असलेले यहुदी गृहस्थ या काळात हॉवर्ड विद्यार्थीठांनी ल्लाव्ह भाषांचे अध्यापक होते. त्यांची आणि धर्मानंदांची चांगली मैत्री जुळली होती. या मैत्रीमुंत्रे परवानागी वर्गरेच्या भानगडीत न पडता त्यांच्या वर्गात जाऊन धर्मनिंद बसू शकत होते. प्रो. वीनरनाही त्याबद्दल आनंदच वाढत असे. हा रशियन भाषेचा वर्ग आठवड्यातून तीन तास चाले. या भाषेचा अभ्यास आपण कसा केला हे धर्मनिंदांनी पुढील शब्दात सांगितले आहे :

“ कलासला धडे तयार करून जाण्याचे प्रयोजन नव्हते. कारण प्रो. वीनर मला क्वचित्तच प्रश्न विचारीत असत. तथापि रशियन भाषा जाणण्यासाठी पांच-सहा महिने मीं पुरी पुरी मेहनत केली. दिवसांतून पांच-सहा तास संशोधनाच्या कामांत बालवाबयाचे, आणि मधुमेहानें तर प्रकृति अशक्त झालेली, अशा स्थिरीत शरीर-बर ताण पडणे साहजिकच होते. परंतु मीं त्याची कांहीच पर्वा केली नाहीं. वर्गांतले धडे तर राहून्च द्या. त्याच्याबोहेरचे पुण्यक्षमसे सोरें वाढमय मीं वाचून टाकले. कांहीं ठिकाणी अर्थ समजला नाहीं, तर प्रो. वीनरला विचारात येत असे.”^{२२}

ज्ञानाचा चमत्कार

धर्मनिंदांच्या वडिलांचे दोस्त, ते बुद्धीने अगदीच मंद आहेत असा समज करून घेऊन, ‘ हा मुलगा तुमच्या शिरावर एक ओळेच आहे, ’ असे त्यांच्या वडिलांना सांगत असत. स्वतः धर्मनिंदांनाही ‘ सामान्य चापाची पूर्ण निराशा होण्याइतका मी मंद आहे, ’ असेच त्या वेळी वाढत होते. उलट त्यांचे वडील मात्र धर्मनिंद दुशार निष्ठील, —निशान गांवचा कुळकर्णी होण्याइतके, —अर्दी आशा बालगून होते. ^{२३} धर्मनिंदांनी एकंदर सात वर्षे ज्ञानसंपादनार्थ पायपिटी केली हे खरे ! पण यातील त्यांचा किंती वेळ आणि काळ अभ्यासात वर्च झाला याचे मोजमाप केल्यास, त्यांनी दाखवलेली बुद्धीची ज्ञेय गृहणजे एक चमत्कारच उरला, यात शंकाच नाही ! डॉ. भांडारकरांसारखे संस्कृतज्ञ आणि त्या भाषेचे अनुभवी अध्यापक, यांनी केवळ संस्कृत शिक्षणाला धर्मनिंदांना सात वर्षे लागलील असे सांगितले होते.^{२४} पण कोठेही क्रमशः शास्त्रोक्त आणि पद्धतशीर शिक्षण न मिळालेले

२२. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्रकरण ७ रे, २०-३-१९३८.

२३, २४. मागे- पाने ७ आणि २९ पहा.

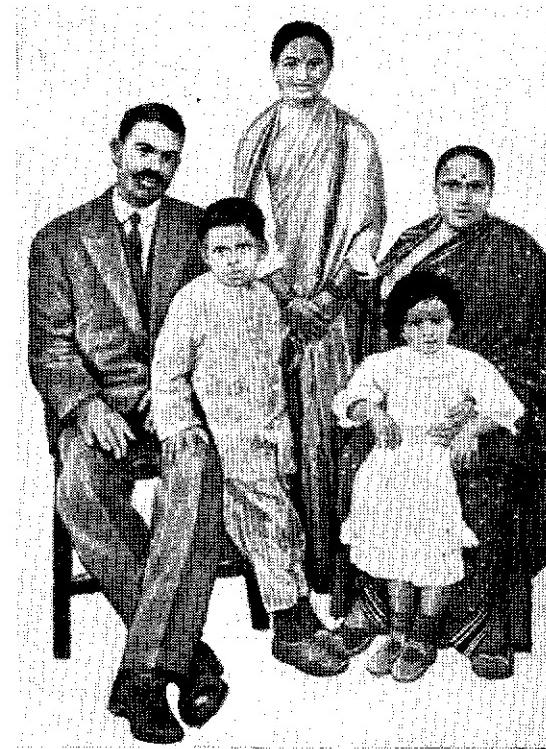
धर्मनिंद, संस्कृत, पाली आणि इंग्रजी, या भाषांचे नुसते ज्ञानच नव्हे तर, अत्यंत गहन अशा पाली ग्रंथांचे मर्म, मोठमोळ्या विद्यापीठांतून शास्त्रीकृ शिक्षण घेऊन पंडित या संज्ञेस प्राप्त ज्ञानेत्या विद्वानांनाही समजावून सांगण्याइतके,—प्रत्यक्ष साक्षात्कारी ज्ञान, या सात वर्षांच्या काळात संपादन करू शकले हे लक्षात घेतल्यास, वर त्यांच्या साधनेस उद्देशून वापरलेला ‘चमत्कार’ हा शब्द अतिशयोक्तीचा नसून वस्तुस्थितिदर्शक आहे, असेच म्हणावे लागेल !

२०

जीवनकार्य : शैक्षणिक

सात वर्षांच्या खडतर तपश्चर्येनंतर संपादित ज्ञानाच्या प्रसाराच्या कार्यास धर्मनिंदांनी १५ आगस्ट १९०६ पासून कलकत्ता येथून सुख्खात केली. या वेळी त्यांच्या वयास नुकीच तीस वर्षे पूर्ण झाली होती. प्रथम, वंगभंगाच्या चलवलीतून निवालेत्या नैशनल कॉलेजात, आणि नंतर कलकत्ता विद्यापीठात पाली भाषेचे अध्ययनक म्हणून जवळ जवळ सव्वा वर्षे त्यांनी कार्य केले. पण या कामाने त्यांचे समाधान झाले नाही. त्यांना सर्व भारतात बौद्ध ज्ञानाचा प्रसार करावयाचा होता. त्याकिंवा कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांचे वेतन वाढवून दोनशे पक्कास रुपये केले असताही, विद्यापीठाची नोकी सोडून, बडोद्याच्या महाराजांनी देऊ केलेली मासिक पक्कास रुपयांची मदत स्वीकारून ते महाराष्ट्रात १९०८ च्या ऑक्टोबर महिन्यात परतले.

यानंतरच्या काळात १९१० च्या फेब्रुवारीपर्यंत, प्रथम एक वर्ष मुंबईत राहून डॉ बुड्स यांना पाली शिकविण्याचे काम केल्यावर, पुण्यास राहून ग्रंथलेखन, व्याख्याने देणे वर्गेर कामे करीत असतानाच, त्यांस अमेरिकेस जाणन तेथील हावेई विद्यापीठातील प्रो. ल्यान्मन यांस ‘विसुद्धिमग्मा’च्या संपादनाच्या कार्यात मदत करून १९१२ च्या फेब्रुवारी महिन्यात ते भारतास करे परतले, ही सर्व हक्कीगत ‘निवेदना’च्या शेवटच्या प्रकरणात आलेलीच आहे.

पत्नी, माणिक,
दासोदर आणि
मनोरमा,
यांच्यासह

पत्नी – बाळाबाई

अंचेरातून उजेडात

धर्मनिंदांनी ज्या वेळी ज्ञानसंपादनार्थ काशीस जाण्याचा विचार करून पुणे सोडले^१ त्या वेळी त्यांची 'वेढा तरुण'^२ म्हणून संभावना झाली होती. गोमन्तकातील एका मागामलेल्या खेड्यात जन्मास आलेला, गरिबीत वाढलेला, प्राथमिक शिक्षणसुद्धा व्यवस्थितपणे पूर्ण करून शकलेला, आणि आयुष्याची चोबीस वर्षे केव्हाच उल्टून गेलेला असा हा तरुण, अवघ्या सात वर्षांच्या काळात संस्कृत, पाली आणि इंग्रजी ह्या भाषा, आणि त्याबरोबरच वौद्ध धर्माचे सम्बन्ध ज्ञान संपादन करील, असे कोणास सहजासहजी वाटणे शक्य नव्हते. मुळातच वय वाढलेले, त्यात केवळ संस्कृत शिक्ष्यालाच सात वर्षे लागतील असे डॉ. भांडारकर यांच्यासारख्यांनी सांगितलेले, असे असताही, हा तरुण फक्त संस्कृतच नव्हे, तर संस्कृतानंतर पाली शिक्षणही संपादन करण्याची उमेद बाल्यातो, अशा माणसास वेड्यात काढणाऱ्यास कसा दोष देता येईल.^३

पण अशी ही अशक्य वाटणारी गोष्ट धर्मनिंदांनी शक्य करून दाखवली. आणि त्यांनी मिळविलेल्या प्रावीष्याची दखवल कलकत्ता विद्यापीठानेच नव्हे, तर अमेरिकेच्या हार्वर्ड विद्यापीठानेही घेतली. ह्या वेळेपासून धर्मनिंदांची हव्हूहव्हू प्रसिद्धी होण्यास सुख्वात झाली. त्यांचा डॉ. भांडारकरांनी प्रार्थनासमाजात केलेला सत्कार, बडोद्याच्या महाराजांनी बडोद्यात त्यांची केलेली व्याख्याने, या गोष्टीनीही त्यांचा परिचय बन्याच लोकांस होण्यास हातभार लावला.

फर्युसन कॉलेजशी संबंध

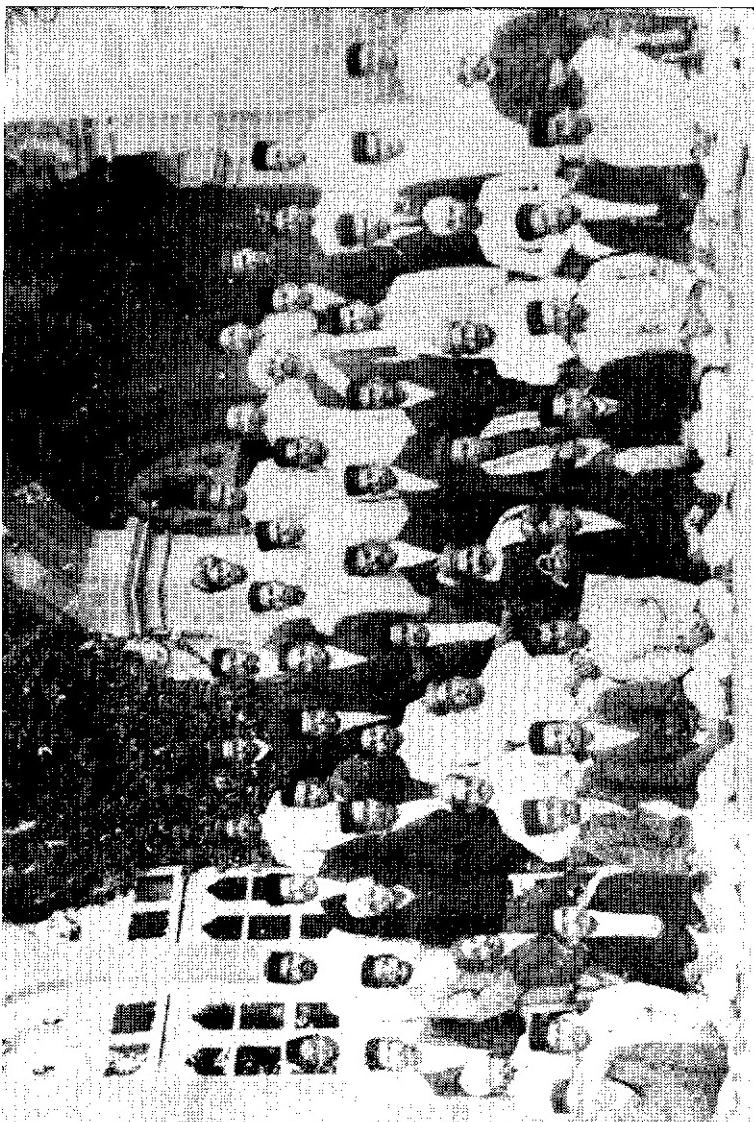
१९१२ साली धर्मनिंद अमेरिकेतून परत आल्यावर त्यांनी फर्युसन कॉलेजात नोकरी धरावी असे त्यांस विडू रामजी शिंदे यांनी सुचवले. एवढेच नव्हे तर ह्या कल्पनेनुसार धर्मनिंदांची दिफारस करून त्यांनी फर्युसनचे प्रोफेसर केवावराव कानिकर यांस पन्ही लिहिले. पुण्यात पाली भाषेच्या प्रसारास चांगला अवमर आहे असे धर्मनिंदांस वाटल्यामुळे, त्यांना ही कल्पना परंतु पडली.

काढी दिवसांनी ग्रिनिसपाल रुद्रानाथ पुरुषोत्तम परांजपे यांचे धर्मनिंदांना पत्र अले, त्याचा इत्यर्थ असा : "फर्युसन कॉलेजांत आम्ही तुम्हांस कायमचे नोकर म्हणून घेण्यास तयार आहोत. तहह्यात मेंबरांचा पगार आतां आम्ही १०० रुपये करून घेतला आहे. पण तुम्हांस ७५ रुपये मिळतील, व तुम्ही निदान पांच वर्षे कॉलेजात शिकविष्याची अट मान्य केली पाहिजे."^३

१. १ मार्च १९०० रोजी.

२. मार्गे—पान १४५ पहा.

३. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक : प्रकरण ४, ५ सप्टेंबर १९३७.

फर्युसन कॉलेज, १९१७—१८—प्राड्यापक आणि विद्यार्थी
पूर्ण, प्रांजपे, अमेरिके यांची, प्रो. श्री. डॉ. अमनिंद,
प्रो. शु. शु. प्रांजपे, अमेरिके यांची, प्रो. श्री. डॉ. अमनिंद,
प्रो. श्री. डॉ. अमनिंद, प्रो. श्री. डॉ. अमनिंद,

या पत्रासंबंधी आपले ज्ञालेले मत व्यक्त करून कोणत्या विचाराने ही नोकरी आपण स्वीकारली, हे धर्मनिंद पुढील शब्दांत सांगतात :

“ फर्युसन कॉलेज म्हणजे त्यागमूळक प्रवृत्तीचा उक्षष नमुना असें आग्हांस वाटे. आगरकर, गोळवले, कवे, परंजपे, इत्यादिकांनी केलेल्या त्यागाचीं वर्णने वाचून ‘धन्य धन्य’ असे उद्गार आमच्या तौडून निघत. परंतु वरील पत्रानें मी जरा घोटाळलो. मी, बी. ए. एम्. ए. नव्हतो, तेव्हां मला तहहयात सभासद करून घेतां येत नाही, यांत वावर्ये कांहीं नव्हते, पांच वर्षे सेवा करण्याची अटहि योग्य होती. पण आपण १०० रुपये घेंट असून तुम्हाला तेवढे ७५, रुपये देणार आहोत, हें काय कोडें तें मला उपगोना. मला डिन्या नाहीं, पण इतर प्रोफेसरांप्रमाणे कुठुंब आहेच कीं नाहीं. त्यांचा पगार त्यांचा मान वाढविण्यासाठी नसून त्यांच्या गरजा भाग-विष्यासाठी असावयास पाहिजे. ‘सेव्योऽहमस्मीति मानो’ म्हणजे (Superiority Complex) मी मोठा हा अभिमान तर तहहयात सभासदांत दिऱू पहात नाहीं ना ? नाहीं तर, तुम्हांला तेवढे ७५ रुपये देऊं याची उपत्ति लागेना.

“ डेक्कन एज्युकेशन समेचे तहहयात सभासद कोणत्या दिशेने जात आहेत हा विचार निष्फळ होता. ७५ रुपये दरमहा वेऊन नोकरी करावयाची कीं नाहीं हें मला ठरवावयाचे होतें. एक तर ही नोकरी पत्करल्यानें महाराष्ट्रांत पाली भाषेचा अल्प प्रमाणांत का होईना— प्रसार करतां येणे शक्य होते, व दुसरे, डेक्कन एज्युकेशनच्या सेवेत तहहयात सभासदांच्या त्यागापेक्षां दरमहा २५ रुपयांचा स्वार्थयाग दावविष्याची आयतीची संधी होती. पण खर्च कसा चालवावा ?

“ आम्ही रविवार पेठेंतील मोती चौकांत एका विंचोळ्या घरांत पहिल्या मजल्यावर रहात होतो. भाडे दरमहा सहा रुपये. अमेरिकेन्या राहणीचा अनुभव वेऊन आल्यावर हें घर अप्रशस्त वाटणे अगदीं साहजिक होतें; आणि दुसरी सोयीवार जागा थोड्या भाड्यांत मिळाली नसती. त्याशिवाय मुलांच्या शिक्षणाचा वाढता लर्च होताच. तेव्हां दरमहा ७५ रुपयांत आमचे भागेल करें, याचा विचार करणे आवश्यक होतें. हावेंड युनिव्हर्सिटीकडून मिळालेल्या वेतनांतून तिकडचा व मुंबईवर्येतच्या प्रवासाचा खर्च करून आणि वडिलांचे कर्ज फेडून बाकी दीड हजार रुपये राहिले. दरमहा २५ रुपयाची तूट आल्यास हे रुपये पांच वर्षे पुरण्यासारखे होते. म्हणून जास्त विवर्चनेने न पडतां मी पांच वर्षांपुरती डेक्कन एज्युकेशन समेची सेवा स्वीकारली.”^४

ही गोष्ट डॉ. भांडारकर आणि बडोदाराचे महाराज गायकवाड, या दोघांसही पसंत पडली नाही. ही गोष्ट घडली त्या वेळी डॉ. भांडारकर इंदुरास आपल्या मुलाकडे डॉ. प्रभाकर-पंतांकडे— गेले होते, तेथे ते आपल्या डोळ्यांच्या उच्चाराकरिता गेले असत्या-

मुळे, बरेच दिवस राहणार होते. नोकरीवर हजार होण्यापूर्वी त्यांची भेट घ्यावी म्हणून धर्मनिंद इंदुरास गेले. धर्मनिंदांचा हा बेत ज्या वेळी त्यांस समजला त्या वेळी, “ मला विचारून नोकरी स्वीकाराली असती तर बरे ज्ञाले असते. फर्युसन कॉलेजात तुम्हाला काही विद्यार्थी मिळतील, व त्यायोर्ये पाली भाषेचा थोडाबहुत प्रसार होईल. तहहयात सभासदही तुम्हांस सौजन्यानें वागवितील. परंतु ७५ रुपयांत तुमचे कसे भागणार ? पूर्वी-प्रमाणे आकुंचित जागेत राहणे आता तुम्हाला आवडणार नाही, व प्रपंचही वाढता आहे, याचा तुम्ही काही विचार केला आहे काय ? तहहयात सभासदांचा लर्च ७५ रुपयांत भागत नाही, म्हणून त्यांनी आपला पगार १०० रुपये करून घेतला आहे,” असे उद्गार त्यांनी काढले. यावर धर्मनिंदांनी आपल्याकडे असेलेल्या दीड हजार रुपयांची गोष्ट त्यांस सांगितली, आणि, “ डेक्कन एज्युकेशन समेच्या सेवेत एवढा त्याग करण्याला हरकत कोणती ? मला त्यांत आनंद आहे,” असे सांगितले. डॉ. भांडारकरांनी नंतर त्या प्रभावी विशेष चर्चा न करता ‘अंगीकृत कायीत यशस्वी व्हा’, असा त्यांस आशीर्वाद दिला.

याच काळात बडोदाराचे महाराज मुंबईत आले होते. त्यांची धर्मनिंदांनी तेथे जाऊन भेट घेतली. त्यांस ज्या वेळी धर्मनिंदांनी आपला बेत सांगितला, त्या वेळी त्यांसही डॉ. भांडारकरांप्रमाणेच आश्चर्य वाटले. ते म्हणाले,

“ हें तुम्ही काय केलें ? नोकरी स्वीकारपूर्वी तुम्ही मला भेटायला नको होतें काय ? अमेरिकेला हावेंड युनिव्हर्सिटीत नोकरी करून आलांत, आणि आतां दरमहा ७५ रुपये आपली किंमत ठरविता, हें तुम्हांस योग्य वाटते काय ? ”^५ यावर धर्मनिंदांनी त्यांचे पुढील शब्दांत समाधान करण्याचा प्रथम केला :

“ महाराजासाहेब, आल्याबरोबर मी आपलास भेटलों नाहीं ही चूक ज्ञाली. तिजबहूल मला क्षमा करावी. परंतु फर्युसन कॉलेजांत नोकरी पत्करण्यांत माझी चूक ज्ञाली असें वाटत नाहीं. पारावरून किंमत ठरवण्यांत आली तर आगरकर, गोळवलेप्रभूर्वीची किंमत फारच कमी ठरेल ! मला वाटतें की, माझ्या कायीवरून माझी किंमत ठरेल, पारावरून ठरणार नाहीं. माझ्या कायीत यश आले नाहीं, तर निदान मोर्का पगारानें स्वतःचा फायदा करून घेतला, हा आल तरी येणार नाहीं.”^६

या शब्दांनी महाराजांचे समाधान ज्ञाले की नाही हे जरी धर्मनिंदांना समजले नाही, तरी महाराज रागावले मात्र नाहीत. फर्युसनमध्ये शिक्षणाऱ्या पालीच्या विद्यार्थ्यांस काही स्कॉलरशिपा द्याव्या अशी या वेळी धर्मनिंदांनी केलेली विनंती, महाराजांनी मान्य केली. आणि परत गेल्यावर दर महिन्याला पंधरा रुपयांच्या दोन, आणि दहा रुपयांच्या दोन, अशा चार स्कॉलरशिपा दिल्याचे पत्र त्यांनी प्रिं. परंजपे यांस पाठवले. ह्या स्कॉलर-

५, ६. खुलासा : प्रकाश साप्ताहिक, प्र. ४, ५ सप्टेंबर १९३७.

शिपा, धर्मनिंद या कॉलेजात असेपर्यंत चालू राहिल्या.

पुण्यात पाली भाषेचा प्रसार

फार्युसन कॉलेजने १९१२ मध्ये पाली भाषा शिकविण्यास सुरवात केली. त्या वेळच्या मुंबई प्रांतातील एकंदर कॉलेजात, या भाषेच्या शिक्षणास सुरवात करणारे तेच पहिले कॉलेज. धर्मनिंदासारखे तज्ज्ञ मिळाल्यामुळेच त्या कॉलेजास हे शक्य झाले, असे, 'फार्युसन कॉलेज मंगेज्ञीन'च्या संपादकांनी नमूद करून ठेवलेले आहे.^५ पाली भाषेस

७. 'फार्युसन कॉलेज मंगेज्ञीन' खंड ३, नं. १, पा. ३६-३७, एप्रिल १९१२ च्या अंकांत Editorial notes मध्ये संपादक प्रो. वामन गोविंद काळे म्हणतात :

"Pali has lately been included in among the classical languages that may be taken up by students appearing for various arts examinations of our University. A knowledge of Pali is essential to every one who may wish to make any research into the religion, philosophy and history of India.

Mr. Kausambi is recognized as a profound Pali scholar and it has been the great ambition of his life to familiarize the people of the Maharashtra with that Classical Language and bring out editions of Pali works with vernacular translations for the benefit of the public.

On his return from America in February last, he expressed a desire to do something in our college in pursuance of his cherished object. Conscious of the importance of a knowledge of Pali to students aspiring to do research work in ancient history and philosophy and aware that our College ought, of all similar institutions, to be the first to introduce the teaching of that language, the Society jumped at the idea, which it would not have been able to carry out, if it had been entertained earlier, unless the cheerful services of a scholar like Mr. Kausambi were at its disposal. Professor Kausambi has already commenced his work and, it is gratifying to find that he has secured a good number of students from all Classes. He also teaches a class of senior boys in the New English School, and they will find themselves well advanced and equipped when they come up to college for their higher education."

यापूर्वी काही योडेच दिवस, मुंबई विद्यापीठाने मान्यता दिली होती. हे बहून येण्यास धर्मनिंदाचेच प्रयत्न आणि त्यांस डॉ. भांडारकरांची मदत, ही कारणीभूत झाली होती.^६

पुण्यात पाली भाषा घेऊन मॅट्रिक्युले बसणारे बरेच विद्यार्थी निघाले. त्यांच्यासाठी न्यू इंडिश स्कूलात एक क्लास, आणि कॉलेजात, प्रिन्हियस, इंटर, आणि बी. ए. करिता क्लासेस, सुरु करण्यात आले. या विद्यार्थ्यांपैकी बहुतेकांनी संस्कृत भाषा कठीण जाते म्हणून पाली घेतली होती. अशा विद्यार्थ्यांना शिकविताना परिश्रम तर धर्मनिंदाना करावे लागतच, पण हरिनाथ दे किंवा त्यान्मन यांस शिकविण्यावृत्तके हे अध्यापन त्यांस उत्तेजक वाटत नव्हते. कारण त्यामुळे त्यांच्या स्वतःच्या ज्ञानात काही भर पडत नव्हती. तथापि पाली भाषेचे थोडे तरी ज्ञान विद्यार्थ्यांस होत आहे, यातच समाधान मानून ते हे काम मोळ्या निश्चिने करीत असत. या दृष्टीने पाहिल्यास त्यांचा एम. ए. चा वर्ग मात्र फार आवडीचा झाला होता. त्यांतील चिंतामण वैज्ञानिक राजवाडे, परशाराम लक्ष्मण वैद्य, चिंतामण विनायक जोशी, पुरुषोत्तम विश्वनाथ बापट, नारायण केशव भागवत वैरे विद्यार्थी संस्कृतज्ञ तर होतेच, पण पाली भाषेचे ज्ञान संपादप्यासही ते फार उत्सुक होते.

धर्मनिंदांचा पगार कमी होता आणि त्यामुळे त्यांची बरीच तारांबळ उडत असे, हे वेगळे सांगप्याची गरज नाही. पण या गोष्टीबद्दल धर्मनिंदानी आपल्या सहायी वर्षोंच्या काळात फार्युसनन्या संचालकांकडे एक चकार शब्दही काढला नाही. पण प्रि. परंजपे यांना याची जाणीव असावी असे बाटते. कारण त्यांनी धर्मनिंदांची इच्छा नसतानाही त्यांस पाली भाषेचे परीक्षकात्व स्वीकारण्यास भाग वाढले, आणि त्यांस कॉ-ऑपरेड फेलोही नेमण्याची खटपट केली. सहा वर्षांनंतर धर्मनिंदानी दुसऱ्यादा अमेरिकेस जाण्याचा बेत केला तेव्हा, अमेरिकेस न जाता फार्युसन कॉलेजातच रहावे असा त्यांस त्यांनी आग्रह तर केलाच, पण त्याशिवाय त्यांचा पगार तहह्यात सभासदांवृत्तका म्हणजे १०० रुपये करण्याची तयारीही दाखवली. पण डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या सभासदांनी दाखविलेल्या सौजन्याचा फायदा घेणे धर्मनिंदाना का शक्य झाले नाही, हे आता धर्मनिंदांच्याच शब्दात पाहू या :

"...कारण त्यापूर्वीच डॉ. बुझस यांस मी वचन घेऊन चुकलो होतो. आर्धीच घरखर्चीची ओढाताण आणि त्यांत महायुद्धामुळे महागाई एकसारखी वाढत चाललेली. एलांदै पुस्तक लिहिले, तर तें प्रसिद्ध करण्यास पंचाईत पद्धं लागली. घेऊन जाऊन फार्युसन कॉलेजांत पाली शिकविण्यापलीकडे दुसरा लाभदायक व्यवसाय राहिला नाही. तिकडे डॉ. बुझस सहकुंडच फ्रान्सांत लढाईला मदत करण्यात गुंतले होते. त्या परिस्थितीचा त्यांना कंटाळा आला असावा, आणि हार्दें युनिव्हर्सिटीच्या अध्यक्षांनीहि त्यांस परत बोलावले. तेव्हांपासून त्यांनी

८. डॉ. सर रामकृष्ण गो. भांडारकर यांचे चरित्र : ले.- श्री. ना. कर्नाटकी, पा. ४२१.

मला अमेरिकेस येण्याबद्दल आग्रह सुरु केला. बराच पत्रव्यवहार झाल्यावर माझ्या नोकरीची मुदत संपल्यावर अमेरिकेस येतो, असें मी त्यांस लिहिले.” ९

दुसऱ्यांदा अमेरिका

अशा प्रकारे धर्मानंदांनी अमेरिकेस जाण्याचे जरी नक्की केले, तरी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने धर्मानंदांचा राजीनामा न स्वीकारतां, त्यांस दोन वर्षांची चिनपणारी रजा दिली. आपल्या जागी आपले पहिले विद्यार्थी राजवाडे यांचे नाव त्यांनी सोसायटीला सुनविले होते. पण राजवाडेनाच सोसायटीचा तहह्यात सभासद होणे इष्ट वाटले नाही, म्हणून धर्मानंदांनी आपले दुमरे विद्यार्थी बापट यांचे नाव सुनवले. त्यानुसार सोसायटीने धर्मानंदांच्या जागी बापटांनी अध्यापक म्हणून नेमणूक केली, आणि त्यांस तहह्यात सभासदही करून घेतले.

अमेरिकेस जाण्याचे मुख्य कारण

महायुद्धामुळे आर्थिक चगचग वाढी होती आणि खर्चाची तोडमिळवणी करण्याची मारामार झाली होती. ह्या जरी गोष्टी वन्या असल्या, तरी फक्त ह्या गोष्टी टाळण्याकरिता धर्मानंद अमेरिकेस जाण्यास प्रवृत्त झाले होते, असे मात्र नव्हे. त्यांनी आपल्या पहिल्या भेटीत हातात घेतलेले हेठी वारनचे ‘विसुद्धिमग्नाचे’ संस्करण प्रो. त्यानमनच्या दुग्रहामुळे तसेच पह्ऱन राहिले होते. ते काम पुरे करून छापून प्रसिद्ध करण्याची परिस्थिती उत्पन्न झाली आहे असे वाटल्यामुळेच, डॉ. बुद्धस यांच्या आग्रहास बळी पडण्याचे धर्मानंदांनी ठरवून, अमेरिकेस जाण्याची तयारी केली.

धर्मानंदांची मोठी मुऱ्यां माणिक या वेळी प्रिविह्यस परीक्षा पास झाली होती. तिला बरोबर नेण्याचे धर्मानंदांनी पहिल्यापासूनच ठरवले होते. कारण तिला तेथे कोणत्याही कॉलेजात प्रवेश मिळणे शक्य होते. त्यांचा मुल्या दामोदर या वेळी तिसरी इच्छा पास झाला होता. त्याला बरोबर नेण्याचा धर्मानंदांचा इरादा सुरुवातीस नव्हता. पण याच वेळी त्यांच्या कुटुंबाची प्रकृती एकाएकी विषइली. त्यामुळे धर्मानंदांना पुण्याचे विन्हाड बंद करून आपल्या पत्नीस गोव्यास पाठविणे भाग झाले. दामोदर ह्या बराच अशक्त होता. त्याला पुण्यात एखाद्या वसतिगृहात ठेवणे शक्य नव्हते. म्हणून शेवटी त्यालाही अमेरिकेस नेण्याचे ठरवण्यात आले.

या वेळी धर्मानंद आपल्या दोन्ही मुलांसह १९१८ च्या १५ ऑक्टोबरला अमेरिकेस जाऊन पोचले. युद्धाचे दिवस असल्यामुळे बोट सिंगापूर, जपान, वगैरे बंदरांना भेटी देत चार महिन्यांनंतर अमेरिकेस जाऊन पोचली. या वेळी ते चार वर्षे आपल्या दोन्ही मुलांसह तेथे राहिले. ज्या मुख्य काम करण्याच्या उद्देशाने ते गेले होते हे, ‘विसुद्धि-

मगा’च्या संस्करणाचे त्यानमन यांच्या आडमुठेणामुळे याही वेळी होऊ शकले नाही. पाली शिकवणे आणि इतर पाली ग्रंथांचे संस्करण करणे, अशीच कामे या वेळी धर्मानंदांनी केली. हा वेळपर्यंत माणिक फायनल परीक्षेत उत्तम रीत्या पास झाली होती. दामोदर या वेळी एन्ट्रॅन्स परीक्षेवी तयारी करीत होता. त्याला आणखी एक वर्ष तेथे रहावे लागले असेते. त्याकरिता डॉ. बुद्धमकडून त्यास दरमहा खर्चासाठी पाऊणद्ये सप्ये मिळतील, नि जरूर पछल्यास स्वदेशी येण्यासही तीनशे—साडेतीनशे डॉलर्स मिळतील, अशी व्यवस्था करून धर्मानंदांनी मुलीसह २१ ॲगस्ट १९२२ रोजी भारतात आगमन केले.

नोकरीसाठी प्रयत्न

धर्मानंद, माणिकमह मुंबईत पोचल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी त्यांच्या पत्नी गोव्याहून मुंबईम आल्या. धर्मानंदांनी बोरिवलीस विन्हाड केले. अमेरिकेस जाताना त्रिवेदींबंधू० ह्या गृहस्थांकडून आणि माडगावरकरंकडून धर्मानंदांनी कर्ज काढले होते. हे पैसे परत करावयाचे होते. तसेच दामोदरची एक वर्षांची जरी सोय करून ते आने होते, तरी त्याची ह्या पुढली दरमहिना दोन-भडीचशे सप्ये पाठविण्याची सोय करावयास पाहिजे होती. त्याकरिता चांगलाई. नोकरी करण्याशिवाय त्यांना गत्यंतर नव्हते.

त्यातल्या त्यात माणिकला सहजीरीया नोकरा मिळाली. धर्मानंदांचे मित्र डॉ. वा. अ. सुवठगकर या काढात इंदूरला होते. त्यांस धर्मानंद मुंबईस येऊन पोचले असल्याचे ‘सुवोध पत्रिकेचील’ बातमीमुळे कळले होते. त्यांचे धर्मानंदांना पत्र आले, त्यात “अहिल्याश्रमांत सुपरिटेंटेण्टची जागा रिकामी आहे. दुसरीकडे चांगली जागा मिळेपर्यंत ती स्वीकारण्यास हरकत नाही,” असा मजकुर होता. त्यानुसार धर्मानंद माणिकला घेऊन इंदूरला गेले आणि डॉ. सुवठगकरांशी विचारविनिमय करून माणिकला ती जागा स्वीकारावयास लावली. आपली पत्नी आणि दोन मुली यांनाही धर्मानंदांनी तेथे पोचवले.

माणिकला अवघा दोनशे सप्ये पागर होता. घराचे भाडे नव्हते. परंतु या पगारातून फारशी वचत होण्याचा संभव नव्हता. त्यामुळे धर्मानंदांना कोटे तरी नोकरी करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. नोकरी शोधण्याच्या बाबतीतही त्यांना बन्याच अडचणी होत्या. खादी बापरीत असल्यामुळे सरकारी नोकरी मिळणे शक्य नव्हते. त्यांनी बनारस विद्यापीठात चौकशी करून पाहिले होते, पण त्यातून काही निष्णन झाले नाही.

१०. गिरजाशांकर त्रिवेदी आणि त्यांचे बंधू सुंबईत व्यापार करीत होते. ते डॉ. सुवठगकरांचे मित्र होते. युद्धाचा काळ असल्यामुळे डॉ. बुद्धस यांच्याकडून येणार असलेल्या पैशांना विलंब झाला होता. तेव्हा सगळी तयारी होऊन मुद्दा पैशामुळे धर्मानंदांचे जाणे लंबणीवर पह्ऱ नये म्हणून या त्रिवेदी बंधूंनी त्यांस गरज असलेली रक्कम जाण्याच्या वेळी दिली होती.

गुजरात विद्यापीठ

पण याचा वेळी एक घटना घडून येत होती. महात्मा गांधींनी या काळात राष्ट्रीय शिक्षणाची एक संस्था अहमदाबाद येथे काढली होती. या संस्थेची बाढ करून तिला गुजरात विद्यापीठ असे नाव त्यांनी दिले होते. याचे दोन भाग त्यांनी केले होते. पहिला भाग सर्वसाधारण शिक्षण देणारा. हा चालूच होता. या भागाचे प्रमुख, प्रथम आचार्य गिडवानी हे होते, आणि नंतर आचार्य फृपलानी झाले. दुसऱ्या भागास ‘पुरातत्व मंदिर’ असे त्यांनी नाव दिले होते. या भागात जुन्या वाढायाचे संशोधन होणार होते.

आचार्य मुनि जिनविजयजी हे जैन वाङ्ग्याचे आणि प्राकृत, संस्कृत, वैरै भाषांचे अभ्यासक, त्यांस मंदिरात येऊन काम करण्यासाठी महात्माजींनी पाचारण केले होते. ते या वेळी पुण्यात एक जैन शिक्षण आणि प्रकाशन संस्था चालवीत होते. पुण्यात त्यांची निधर्मानंदांची ओळख झाली होती. धर्मानंदांचा ‘जातक-कथा, भाग १ला’ हा ग्रंथ त्याच काळात मुनिजींनी आपल्या संस्थेतर्फे प्रकाशित केला होता. गांधीजींच्या भेटीस सावरमती येथे गेले असताना मुर्नींनी धर्मानंदांचे नाव महात्माजींना सुचवले होते. महात्माजींशी १९१६ सालीच धर्मानंदांची ओळख झाली होती. त्यास धर्मानंदांचे नाव परंत पडले, आणि त्यांस विद्यापीठात काम गांधीजींनी मुनिजींवर सोपवले.

याच वेळी धर्मानंदांनाही गुजरात विद्यापीठ स्थापन झाल्याची माहिती कोणाकडून तरी समजली. त्यांची काकासाहेब कालेलकरांकडे जुनी ओळख होतीच. या वेळी काकासाहेब आणि प्रो. रसिकलाल पारेख हे या गुजरात विद्यापीठाचे संयुक्त चिट्ठीस होते. पारेख हे धर्मानंदांचा काळात फार्म्युसनमध्ये शिकत होते. त्यामुळे तेही धर्मानंदांना ओळखत होते. धर्मानंदांनी लिहिलेल्या फ्रास, काकासाहेबांनी गुजरात विद्यापीठात जागा मिळाल्याची शक्यता आहे असे कळवून सावरमतीला त्यांस बोलावून घेतले. त्या ठिकाणी बळभमाई पटेल वैरै मंडळीशी विचारविनियम होऊन पुरातत्वमंदिरात धर्मानंदांची मासिक साडेतीनशे स्फृथांवर नेमणूक झाली. पंडित शुक्लाजी, रामनारायण पाटक, मौलवी अब्दुल जाफर नाडावी, हरी नारायण आचार्य, बेचरदास दोशी, गोपालदास, जिन-विजयजी, अशी विद्वान मंडळी पुरातत्व-मंदिरात काम करण्यासाठी महात्माजींनी गोळा केली होती. या सर्वीना मासिक दोनशे-फक्तास स्फैये वेतन द्यावयाचे ठरले होते. पण ‘हे स्थान स्वीकारून बडेबाबाशिवाय काही साध्य होणार नाही’ असे धर्मानंदांना ठरवले होते.

महात्माजींना मुनि जिनविजयजी अथवा धर्मानंद यांपैकी कोणीतरी पकाने पुरातत्व-मंदिराचे आचार्यपद स्वीकारावे असे वाटत होते. मुनिजींना पुण्याच्या संस्थेची जबाबदारीही सांभाळावयाची होती. म्हणून धर्मानंदांना त्यावढल विचारण्यात आले. पण ‘हे स्थान स्वीकारून बडेबाबाशिवाय काही साध्य होणार नाही’ असे धर्मानंदांना

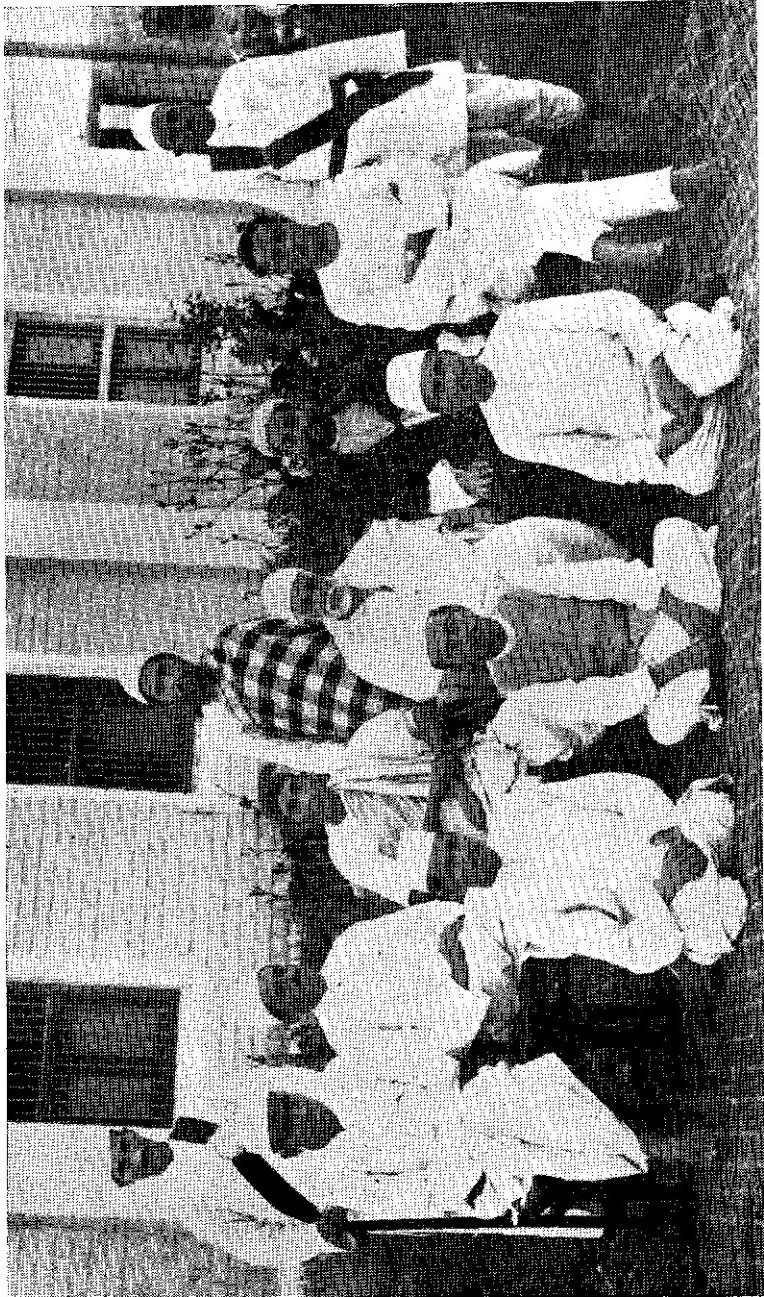

माणिक

दामोदर

१९१९

गुजरात विद्यापीठ - पुरातत्त्व मंदिर
प. सुखलालजी, रामनारायण पाठक, मुनि जिनविजयजी, धर्मनिंद, मौलवी नाडाची, हरि नारायण आचार्य,
प. बेचरदास देशी, प्रो. रसिकलाल पारेख, गोपलदास
प. मुख्यमाननंदजी, रामनारायण पाठक, मुनि जिनविजयजी, धर्मनिंद, मौलवी नाडाची, हरि नारायण आचार्य,

वाटल्यामुळे, त्यांनी ते स्वीकारले नाही. ^{१५} शेवटी मुनि जिनविजयजी आचार्य झाले. १९२२ च्या नोव्हेंबर महिन्यापासून धर्मनिंदांनी गुजरात विद्यापीठातील आपल्या कामास सुरुवात केली.

धर्मनिंदांनी मंदिरात तीन वर्षे कार्य केले. ते महाविद्यालयात एक दोन तास पाली शिकवत असत; आणि राहिलेला काळ संशोधनात घालवीत असत. 'बौद्ध संवाचा' परिचय, 'समाधि-मार्ग', 'बुद्धचरित', हे ग्रंथ धर्मनिंदांनी या काळातच लिहिले. प्रथम ते मराठीत लिहीत असत, आणि नंतर त्यांचे गुजरातीत भाषांतर करून प्रसिद्ध करण्यात येई.

या तीन वर्षांच्या काळात त्यांचे सहकारी पंडित सुखलालजी आणि पंडित बेचरदासजी यांच्यामुळे धर्मनिंदांचा जैन बाढ्याशी बराच परिचय झाला. त्रिपिटकात जैनांसंबंधी बराच मजकूर आहे. त्याचा नीट अर्थ समजून घेणे धर्मनिंदांना यामुळे शक्य झाले. पंडित सुखलालजी यांनी आपल्या 'दर्शन अने चित्तन' या ग्रंथात आणण पाली भाषेचा परिचय धर्मनिंदांकडून करून घेतला असे लिहिले आहे. प्रा. रसिकलाल पारेख हेही याच काळात धर्मनिंदांकडून पाली भाषा शिकले. धर्मनिंदांसंबंधी माहिती गोळा करण्याकरिता अहमदाबाद येथे प्रस्तुत लेखकाने मुनि जिनविजयजी, प. सुखलालजी, प. बेचरदास दोशी, प्रा. रसिकलाल पारेख, या धर्मनिंदांच्या पुरातत्त्व मंदिरातील सहकाऱ्यांच्या भेटी घेतल्या. प्रा. पारेख सोडले तर इतर सर्व मंडळी आज ८० पेक्षा जास्त वयाची आहेत. "धर्मनिंदांचोबर घालवलेली तीन वर्षे, संशोधन, चर्चा, ज्ञानाची देववेव, अशा प्रकारे फारच आनंदात गेली; आम्हाला त्यांच्यामुळे पुष्कळच गोर्धनीचे ज्ञान मिळाले," असे उद्गार त्यांनी प्रस्तुत लेखकाशी काढले.

अमेरिकेच्या तिसऱ्या भेटीचे आमंत्रण

गुजरात विद्यापीठात कार्यम सुरुवात करून धर्मनिंदांना आता तीन वर्षे पुरी झाली होती. याच दरम्यान त्यांना अमेरिकेस परत येण्याचे निमंत्रण करून डॉ. बुद्ध यांचे फ्र आले. त्यात प्रो. ल्यान्मन सेवानिवृत्त झाले असल्याचे कळवून, त्यामुळे 'विसुद्धिमग्या'चे संस्करण पुरे करण्याची आलेली ही संघी स्वीकारण्यास त्यांस आग्रहपूर्वक लिहिले होते. 'विसुद्धिमग्या' संस्करण पुरे व्हाये असे धर्मनिंदांना मनापासून बाटत होते. पण आता त्यांच्यापुढे आणली एक प्रश्न उपस्थित झाला होता. दामोदर याचे अमेरिकेतील हायस्कूलचे शिक्षण पुरे झाले होते. एक तर त्याला परत बोलावून त्याच्या पुढील शिक्षणाची व्यवस्था येथेच करणे, अथवा तेथे जाऊन त्यास तेशील कोणत्याही विद्यापीठात प्रवेश मिळवून देणे, अगत्याचे होते. तेहा अमेरिकेस जाण्याचे ठरल्यास ज्या ज्या अनेक गोर्धनीचा खुलासा करणे आवश्यक होते, त्यासंबंधी डॉ. बुद्ध यांच्याशी

पत्रव्यवहारास धर्मनिंदानी सुरुवात केली. महात्मा गांधीच्या कानावर ही गोष्ट गेली होती. त्याबद्दलची चर्चा त्यांच्याशी करण्याची धर्मनिंदाना याच समस्यास संधी मिळाली.

गांधीजींशी चर्चा

गांधीजींशी धर्मनिंदाची पहिली ओळख आचार्य कृपलानी यांनी करून दिली होती. धर्मनिंद फयूसन कॉलेजात असताना कृपलानी पुस्तकाला आले होते. काकासाहेब कालेलकर यांच्या संगग्यावरून त्यांनी धर्मनिंदांची त्या वेळी भेट घेऊन त्यांची ओळख करून घेतली होती. त्यानंतर आणाली एक दोन वेळा ते पुस्तकास आले त्या वेळी धर्मनिंदानी त्यांस आपल्याकडे उत्तरवून घेतले होते. अशा रीतीने दोघांची मैत्री जुळून आली. १९१६ साली गांधीजी पुस्तकास आल्या वेळी कृपलानी त्यांच्यावरोबर होते. याच वेळी कृपलानीनी धर्मनिंदाची गांधीजींशी ही पहिली भेट बडवून आली.

यानंतर धर्मनिंद गुजरात विद्यापीठात काम करू लागल्यावर गांधीजींचा जास्त परिचय होण्याची त्यांस संधी मिळाली. १९२४ मध्ये पुस्तकास ससून हॉस्पिटलमध्ये गांधीजींचे ऑपरेशन झाले. यावेळी मुनि जिनविजयर्जीवरोबर धर्मनिंद त्यांच्या भेटीस गेले होते. या वेळी त्यांचा जो थोडासा संवाद झाला तो पुढीलप्रमाणे :

गांधीजी : तुसंगात शंकरलाल बैंकर तुमच्या संबंधी बोलत असत. बौद्ध वाङ्मयाचे तुम्ही मोठे पंडित आहात असे ते म्हणत.

धर्मनिंद : बौद्ध वाङ्मयाचा भी बराच अभ्यास केला आहे खरा; परंतु त्याचा रस जाणणारे आपण. मी नुसता भारवाही आहे! तुकारामबोवांनी गहटले आहे, 'साखरेच्या गोण्या बैलादिया पाठी, तयाशी शेवटी करवाडे, मालाचे पै घेटे वाहताती उंट। तयालागी काटे भक्षावया.'^{१२}

धर्मसंकट

यानंतर थोड्याच दिवसांत गांधीजींची राहिलेली शिक्षा रद्द करण्यात आली आणि ते मुंबईस जुहूला शेट नरोत्तम मुरारजी यांच्या बंगल्यात जाऊन राहिले. त्या ठिकाणी आपल्या भेटीस गांधीजींनी धर्मनिंदाना बोलावले. त्या वेळी त्यांच्यात जे बोलणे झाले, त्याची माहिती धर्मनिंद पुढीलप्रमाणे देतात :

"... आणि त्याप्रमाणे मी त्यांना भेटलो. संध्याकाळची वेळ होती. मला घेऊन ते फिरावयास गेले. ही संधि साधून भगवद्गीतेसंबंधानै मी म्हणालो, 'आपण गीतें अहिंसा आहे, असे प्रतिपादन करतां तें मला पटत नाही. लोकमान्यांचे म्हणणे यापेक्षां सयुक्तिक दिसते. अर्जुनानै आपल्या भाऊंचांना मारण्याचे नाकारले, तेव्हा श्रीकृष्णानै त्याला उपदेश केला. अखेरीस

त्याचा मोह नष्ट झाला, आणि त्यानें आपल्या प्रतिपक्षीयांचा संहार केला. यांत अहिंसा कोठें येते, हें संमजत नाही. अहिंसेला या ग्रंथाच्या आधारावर अबलंबून ठेवणे अगदींच घोक्याचें आहे.' गांधीजी म्हणाले, 'भगवद्गीतेचा अर्थ मी निराकाश समजतो. लोकमान्यांनी केलेले स्पष्टीकरण सर्वोनाच पसेत पडेल असे नाही.' मी म्हणालो, 'या वादात आणग कां शिरावें? निरनिराळ्या पंडितांनी निरनिराळे अर्थ करून वाटेल तर भांडत रहावें. हा त्यांचा धंदा आहे. आपणाला सत्याच्या आणि अहिंसेच्या मार्गाने राजकारण करून चालवता येते हें सोदाहरण दाखवून यावयाचें आहे. त्याला ग्रंथांत आधार असो वा नसो. आपला प्रयोग लोकांना पटला म्हणजे झाले.'

"तेवढ्यावरच हा संवाद आटोपला, आणि त्यांनी एकाएकी मला प्रश्न केला की, 'तुम्ही पुन्हा परत अमेरिकेस जाण्याचा विचार कां करतां?' माझ्या उत्तराची वाढ न पहातां ते म्हणाले, 'अमेरिका ही भोगभूमि आहे, हें मी जाणतो. ऐश-आरामाच्या वस्तु त्या देशांत पुष्कळ मिळतात. हें कशाला, इंग्लंड देश जरी अमेरिकाइतका संपर्क नाही तरी तेथें काय कमी चैन चालते? लंडनमध्ये कधींकधीं चैनबाज खाने होत असतात; आणि त्यांत पैशांचा भयंकर चुराडा होतो. यास्तव पाश्चात्य देशांना मी भोगभूमि, आणि आमच्या देशाला मी कर्मभूमि म्हणतो. कारण येथें भोगाची साधने कमी असून आपल्या लोकांसाठी कष्ट सहन करण्याला चांगली संधि आहे.'

"मी म्हणालो, 'माझा अमेरिकेला जाण्याचा हेतु भोग भोगण्याचा नव्हे. मी दोन खेपा, आणि सरासरी साडेपांच वर्षे अमेरिकेत राहून आलों आहें. तेथेले भोग मला कधींहि आवडले नाहीत. त्या भोगायेकां येथे कष्ट सहन करून मला अधिक मुख्यावह वाटेल. परंतु सध्या तशी संधि नाही, फर्ग्युसन कॉलेजांत दरमहा पाऊण्यांदै स्पर्धावर सहा वर्षेंपर्यंत मी नोकरी केली. आणि आतां आपल्या नांवावर चाललेल्या गुजरात विद्यापीठांत येऊन मला दरमहा साडेतीनव्हे रुपये ध्यावे लागतात ही मोठीच आपत्ती वाटते. हिच्यामुळे माझ्या जिवाला चैन पडत नाही. मुलगा अमेरिकेत नसता तर अगदी योड्या पगारवर मला काम करता आले असते, आणि मी समाधानांत राहूं शकलों असतो. पण सध्यांच्या परिस्थितीत माझ्या मनांत वारंवार असा विचार येतो की, मुलांचे शिक्षण पुरेहीपर्यंत अमेरिकेत राहून पैसा कमवावा, व मग निश्चितपणे विद्यापीठाची सेवा करावी.

"गांधीजी म्हणाले, 'तुम्ही मोठा पगार घेतां याबद्दल मजपाशी कोणीच तक्रार केली नाही. ही तुमची स्वतःचीच तक्रार आहे. आणि ती मी समजूं शकतों. परंतु हें धर्मसंकट आहे असे समजा.'"^{१३}